

insan & toplum

the journal of humanity and society

ilem
ilmi etüdler derneği

Cilt / Volume: 15 • Sayı / Issue: 2 • 2025
ISSN: 2146-7099 - E-ISSN: 2602-2745

insan & toplum üç ayda bir yayımlanan uluslararası ve hakemli bir dergidir.
The Journal of Humanity and Society is an international peer reviewed quarterly journal.

İlmi Etüdler Derneği Adına İmtiyaz Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Owner and Chief Executive Officer
Taha Eğri

Kurucu Editör / Founding Editor
Lütfi Sunar / İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Baş Editör / Editor-in-Chief
Muhammed Hüseyin Mercan / Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Editörler / Editors*

Abdulgani Bozkurt, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi | Adem İnce, Samsun Üniversitesi | Alkan Üstün, Bartın Üniversitesi | Ali Osman Karaoğlu, Yalova Üniversitesi | Ayşe İrem Aycan Özer, Marmara Üniversitesi | Hakan Gülerce, Harran Üniversitesi | Fatih Yaman, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | Mahmut Hakkı Akın, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | Mehmet İnanç Özekmekçi, Erciyes Üniversitesi | Muharrem Hilmi Özev, İstanbul Üniversitesi | Murat Çemrek, Necmettin Erbakan Üniversitesi | Murad Duzcu, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi | Nilüfer Öztürk Aykaç, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi | Öner Buçukçu, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi | Sümeyye Sakarya, Ankara Üniversitesi | Taha Eğri, Kırklareli Üniversitesi | Zafer Çelik, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Danışma Kurulu / Advisory Board*

Abdel-Rahman Yousri Ahmad, Alexandria University | Bünyamin Bezci, Sakarya Üniversitesi | Douglas Kellner, University of California | Fahim Khan Riphah, International University | Gerasimos Tsouparas, Glasgow University | Masudul Alam Choudhury, Sultan Qaboos University | Mehmet Özkan, Milli Savunma Üniversitesi | Muhammad Al-Mukhtar Al-Shinqiti, Qatar University | Necati Anaz, İstanbul Üniversitesi | Necdet Subaşı, Milli Eğitim Bakanlığı | Nihat Erdoğan, Yıldız Teknik Üniversitesi | Nizar Hermes, University of Virginia | Sari Hanafi, American University of Beirut Stjepan | Gabriel Meštrović, Texas A&M University | Syed Farid Alatas, National University of Singapore

*İsme göre alfabetik sıralı / In alphabetical order by name

Yayın Sekreteri / Secretariat

Ayşe Merve Kosova, Nokta Yayın Grubu

Tashih / Proofreading

Mehmet Erturan (Türkçe)
Abdullah Collins (English)

Dil Editörü / Language Editors

Abdullah Collins

Kitap Değerlendirme Editörü / Book Review Editor

Mahmut Hakkı Akın, İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Tasarım / Graphic Design

Seyfullah Bayram

Yayın Türü / Publication Type

Yerel Süreli Yayın / National Periodical

Yayın Periyodu / Publication Period

Üç ayda bir (Mart, Haziran, Eylül, Aralık) yayımlanır / Published quarterly (March, June, September, December)

Yayın Tarihi / Publication Date

Haziran / June 2025

İletişim / Correspondence

insan & toplum
Sultantepe Mah. Cumhuriyet Cad. No:39/1
• insanvetoplum.org • editor@insanvetoplum.org

Yer alınan indeksler / indexed and abstracted by

ESCI, DOAJ (Directory of Open Access Journals), EBSCO Sociological Index, Index Islamicus, CSA Sociological Abstract, CSA Worldwide Political Science Abstracts, CSA Social Services Abstracts, Ulrich's Periodicals Directory, ASOS Index, TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı.

araştırma makaleleri / research articles

Kırmızı Çizgi Krizi Sürecinde Rol Oynayan Faktörlerin Dış Politika Çıktısına Etkilerinin Değerlendirilmesi: Obama Yönetimi Örneği

An Assessment of the Factors Crucial in the Foreign Policy Outcome Regarding the Redline Crisis: The Case of the Obama Administration

TURGAY DEMİR / 1

The Russian Resilience Against Sanctions: The Roles of Proactive Policies and External Geopolitical Factors

Yaptırımlara Karşı Dirençte Küresel Politik Dinamiklerin ve Rusya'nın Proaktif Politikalarının Etkileri

MURAT ASLAN, HALİL KURŞAD ASLAN / 32

Tahakkümden Denetime: 1924-1960 Yılları Arasında Türkiye'de Uygulanan Din Politikaları

From Domination to Control: Religious Policies in Türkiye between 1924-1960

HÜSEYİN ARSLAN / 57

Anayasal Değişimin Suistimali ve Otoriterleşme: Anayasa Mahkemesi Üzerinden Bir Okuma

Abuse of Constitutional Change and Authoritarianism: An Interpretation through the Constitutional Court

ABDULKADİR YILDIZ / 81

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Kabin Üyelerinin Seçkinlerin Dolaşımı Kuramı Çerçevesinde İncelenmesi (58. ve 67. Dönemler Arası)

An Analysis of the Republic of Türkiye's Cabinet Members Between 2002 and the Present within the Framework of the Theory of Elites Circulation

AHMET ÇIRAKOĞLU, KEREM YILDIRAK / 110

Understanding the Gains and Challenges of Democratization Process in Sub-Saharan Africa:

Is Democratic Progress Under Threat?

Sahra-altı Afrika'da Demokratikleşme Sürecinin Kazanımları ve Zorlukları: Demokratik İlerleme Tehdit Altında mı?

PELİN ALİYEV / 147

Access to Justice and Human Rights: A Comparative Study of Islamic Jurisprudence and Secular Legal Systems

Adaletle Erişim ve İnsan Hakları: İslam Hukuku ve Laik Hukuk Sistemlerinin Karşılaştırmalı Bir Çalışması

BÜSRA GÜLSAH AKBABA / 171

The Transformation of Hamas: Evolution of the Movement within the Triangle of Society, Arms, and Politics

Hamas: Toplum, Silah ve Siyaset Üçgeninde Hareketin Dönüşüm Süreci

TALHA İSMAİL DUMAN / 193

kitap değerlendirmeleri / book reviews

Mustafa Suleyman, *The Coming Wave: Technology, Power, and the Twenty-First Century's Greatest Dilemma*, New York: Crown, 2023, 332 s.

Mahmut Özer / 215

Michel Desmurget, *Dijital Ahmak Fabrikası: Ekranların Çocuklarımıza Yönelik Tehlikeleri*, Çev. Ömer Kemal Buhari, İstanbul: İnsan Yayınları, 2022, 352 s.

Yunus Ergen / 222

Scudder, Mary F. & White, Stephen K., *The Two Faces of Democracy: Decentering Agonism and Deliberation*, Oxford: Oxford University Press, 2023, 197 s.

Tolgahan Ceylan / 227

Jonathan Lear, *Imagining the End: Mourning and Ethical Life*, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University, 2022, 176 p.

Melih Can Kızmaz / 232

Norbert Elias, *Ölmekte Olanların Yalnızlığı Üzerine*, Çev. Oğuzhan Ekinci, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, 104 s.

Bahar Bulut / 236

Resul Alkan, *Türkische Post: Türkiye'de Bir Alman Propaganda Gazetesi (1926 - 1944)*, Çev. Arif Ünal, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2024, 212 s.

Necmettin Gül / 241

Kırmızı Çizgi Krizi Sürecinde Rol Oynayan Faktörlerin Dış Politika Çıktısına Etkilerinin Değerlendirilmesi: Obama Yönetimi Örneği

Turgay Demir

Öz: Makalenin temel amacı Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanı Barack Obama'nın Suriye Rejimi'nin kimyasal silahları kullanmasının Amerikan askeri müdahalesi açısından kırmızıçizgi oluşturacağını belirtmesine ve silahların sivilere karşı kullanımına rağmen, askeri müdahalede bulunmak yerine sorunu Rusya ile diplomatik yollardan çözüme kavuşturmasında etkili olan temel faktörleri ortaya koymaktır. Kırmızı çizgiye dair ilk açıklamanın yapıldığı günden (21 Ağustos 2012), ABD ve Rusya Dışişleri Bakanlarının kimyasal silahların akıbetine dair yayınladıkları ortak bildiriye (14 Eylül 2013) kadarki süreç, açıklayıcı süreç analizi yöntemiyle ele alınmaktadır. Makale, bu türden bir dış politika çıktısına Obama'nın dış politika tercihlerini etkileyen temel parametrelerin yanında, dış politika yapım ve uygulama sürecinde rol oynayan temel ve yardımcı aktörler ve tercih edilen Bürokratik Politika Modelinin etkili olduğunu ileri sürmektedir. Beach ve Pedersen'in (2019) açıklayıcı süreç analizini geliştirmeleri açıklamak için kullanan ve süreci "Kırmızı Çizgi Krizi" olarak kavramsallaştıran makale, Türkiye'de ABD Dış Politikası ve özellikle Obama dönemi Suriye politikasına dair çalışmalara özel bir vaka analizi aracılığıyla katkı sunmayı amaçlamaktadır. Makalenin bulguları, bir başkanın iç politikada rakiplerine karşı alınacak bir yenilgiden kaçınmak adına uluslararası arenadaki rakipleriyle (Rusya) önemli bir meselenin çözümünde gerektiğinde diplomasiyi işletebileceğini göstermesi açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Kırmızı Çizgi Krizi, ABD'nin Suriye Politikası, Obama Yönetimi, Kimyasal Silahlar, Açıklayıcı Süreç Analizi

Abstract: The President of the United States, Barack Obama, announced in August 2012 that the utilization of chemical weapons by the Syrian regime was redline for US military intervention in Syria. However, a year after, the regime used the chemical weapons against civilians. Although such an act was described as redline for military intervention, the Obama administration preferred to solve such an issue through diplomacy with Russia. This article, attempts to explain factors caused such a foreign policy outcome. It applied an explaining-outcome process-tracing to happenings between 21 August 2012 and 14 September 2013. The article argues that parameters affecting the foreign policy choices of Obama, main and secondary actors in the US foreign policymaking and implementation process and the choice of Bureaucratic Policy Model were main factors causing such a foreign policy outcome. By applying Beach and Pedersen's (2019) explaining outcome process-tracing method and conceptualizing the happenings as a "Redline Crisis", this article aims to contribute to the debates in the Turkish literature over the US foreign policy, and specifically the US foreign policy in Syria during the Obama administration. Findings indicate that a president can use diplomatic channels with his/her international rivals (like Russia) in the context of solving a significant crisis which provides an opportunity for saving his/her reputation against political opponents in the internal politics.

Keywords: Redline Crisis, US Foreign Policy in Syria, Obama Administration, Nuclear Weapons, Explaining-Outcome Process-Tracing

@ Dr. Öğretim Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, turgay.demir@erdogan.edu.tr

ID <https://orcid.org/0000-0001-6526-0784>

DOI: 10.12658/M0760
insan & toplum, 2025; 15(2): 1-31
insanvetoplum.org

Başvuru: 16.07.2024
Revize: 11.11.2024
Kabul: 15.11.2024
Erken Baskı: 17.02.2025

Giriş

Barack Obama 20 Ağustos 2012 tarihinde yaptığı açıklamayla Suriye Rejimi'nin kimyasal silahları kullanması halinde ABD'nin Suriye'ye askeri müdahaleyi gündeme alabileceğini belirtmiştir (The White House, 2012a). Bu açıklamalar, rejimin Suriye'deki ve uluslararası arenadaki düşmanlarında bir beklenti ortaya çıkarmış, beklenti içerisindeki gruplar ve ülkeler Amerikan askeri müdahalesini hızlandırmak için rejiminin kimyasal silahları kullandığını ispatlama çabasına girişmişlerdir (Philips, 2018). 21 Ağustos 2013 tarihinde Suriye Rejimi kimyasal silahları Şam'ın Ghouta bölgesinde kullanmıştır (UN News, 2013; Human Rights Watch, 2013; The White House, 2013a). Fakat kimyasal silahların kullanımı askeri müdahale açısından kırmızı çizgi olarak ifade edilse de, müdahale gerçekleşmemiş, hatta ciddi anlamda caydırıcı bir karşılık veril(e)memiştir. Aksine konu, Rusya ile diplomatik yollardan çözüme kavuşturulmuştur. Makalenin temel amacı, niçin böyle bir sonucun (dış politika çıktısının) ortaya çıktığını özel bir süreç analizi yöntemiyle aşağıdaki sorular aracılığıyla irdelemektir:

- Liderler dış politika kararlarını nasıl ve neye dayanarak verirler?
- Kararların verilmesinde hangi faktörler ne tür roller oynamaktadır?

Türkiye'de ABD dış politikasına dair çalışmalarda ilk defa "Kırmızı Çizgi Krizi" olarak ele alınacak süreç, Obama'nın 20 Ağustos 2012'den itibaren yaptığı kimyasal silahların kullanımına dair açıklamaları temel alarak, 21 Ağustos 2013'te silahların Şam'ın Ghouta bölgesinde sivillere karşı kullanımı öncesi ve sonrasındaki temel gelişmeleri inceleyen bir süreci ifade etmektedir. Makale "kırmızı çizgiye" dair ilk açıklamanın yapıldığı 20 Ağustos 2012 tarihinden başlayıp, dönemin Amerikan ve Rus dışişleri bakanlarının 14 Eylül 2013'te Suriye'deki kimyasal silahların akıbetine dair yaptıkları ortak bildiriye kadarki süreci detaylarıyla birlikte ele alacak ve ortaya çıkan sonucun (dış politika çıktısının) temel nedenlerini tartışacaktır. Bu yönüyle makale, Türkiye'de ABD'nin, özellikle de Obama yönetiminin, Suriye politikası üzerine yapılan çalışmalara özel bir vakanın ve özel bir dış politika çıktısının sebeplerini açıklayıcı süreç analizi yöntemiyle ortaya koyarak akademik bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Türkiye'de ABD'nin Suriye politikası üzerine yapılan çalışmalar arasında iki tür yaklaşım mevcuttur. Bunlar karşılaştırmalı analizler ve Suriye özelindeki politikalara dair analizlerdir. Karşılaştırmalı analizlerden ilki bazı ülkelerin Suriye politikalarına odaklanmaktadır. Bunlara, ABD ve Rusya'nın politikalarını müdahalecilik kapsamında inceleyen (Harunoğulları, 2021) ve bu ülkelerin Suriye politikalarındaki söylem ve eylem farklılıklarını karşılaştıran (Turaman & Çelik, 2018) çalışmalar örnek verilebilir. İkinci tür, Orta Doğu'daki ülkelerin örnek olay seçilmesi suretiyle ABD'nin Orta Doğu

ve Arap Baharı politikaları kapsamında Suriye'ye dair tespitlere yer vermektedir. Örneğin Akbaş ve diğerleri (2018), ABD'nin Orta Doğu politikasında realist ve idealist değerlerin çıkar temelli tercihlerini Mısır ve Suriye örnekleri üzerinden değerlendirirken, Göngen (2014), ABD'nin Arap Baharı sürecindeki politikalarını Mısır, Libya ve Suriye örnekleri üzerinden incelemektedir. ABD'nin Orta Doğu, özellikle Suriye politikasının başkanlar temelinde karşılaştırmalı analiz edildiği çalışmalar da mevcuttur. Bu kapsamda Çetinoglu-Harunoğlu (2019), Demokrat Partili Obama dönemi Orta Doğu ve Suriye politikalarını (Arap Baharı süreci) Cumhuriyetçi partili Dwight Eisenhower dönemi Orta Doğu ve Suriye politikalarıyla (Soğuk Savaş süreci) karşılaştırmıştır. Bu karşılaştırmaya temel gerekçe olarak da bu iki başkan döneminde Orta Doğu'da yaşanan ayaklanma ve devrimleri göstermiştir. Bu kategorideki son analiz türünde, Irak ve Suriye temelinde Obama'nın Irak ve Şam İslam Devleti (İŞİD) politikaları karşılaştırılmakta ve ABD'nin İŞİD politikaları analiz edilmektedir (Aras, 2019).

Bu makale, Türkiye'de ABD'nin Suriye politikasına dair çalışmalara, Obama dönemi Suriye politikası özelinde Kırmızı Çizgi Krizi sürecine ve süreçte takip edilen politikaların ortaya çıkış nedenlerini derinlemesine analiz etmek yoluyla katkı sunmayı amaçlamaktadır. Türkiye'de ABD'nin Suriye politikası ve Obama dönemi özelindeki Suriye politikasına dair akademik çalışmalar arasında, hem kavramları temel alan analizler hem de sürece yönelen çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin Kılıç (2020), ABD'nin Suriye iç savaşının başlangıcından itibaren Suriye'nin kuzeyinde takip ettiği politikaları tarihsel süreçteki ABD-Suriye ilişkileri temelinde ele almaktadır. Erol ve Çelik'in (2018) çalışması, ABD'nin Suriye politikasına vekâlet savaşları kapsamında yaklaşmakta, ABD yönetimlerinin vekil aktörlerle yürütmeye çalıştığı İŞİD'le mücadele politikasında terör örgütlerinin rollerine dikkat çekmektedir. Bu kapsamda ABD'nin terör örgütleri listesinde yer alan Kürdistan İşçi Partisi'nin (PKK) Suriye'deki uzantısı Demokratik Birlik Partisi'nin (PYD)¹ askeri kanadını oluşturan Halk Savunma Birlikleri (YPG) ile ABD'nin İŞİD'le mücadeledeki işbirliği açıklanmaya çalışılmaktadır. Ayrıca Demir (2023), ABD'nin dış politikasında kadınların bir meşrulaştırma aracı olarak kullanımını, PYD'nin kadın askeri kanadı Kadın Savunma Birlikleri'nin (YPJ) ABD'nin İŞİD'e karşı operasyonlarındaki rolünün irdelenmesi aracılığıyla göstermektedir.

Obama'nın Suriye politikasına ve bu politikanın karar alma süreçlerine odaklanan çalışmalar da mevcuttur. Örneğin Özkan'ın (2016) Demokrat Parti'nin dış politika gelenekleri kapsamında Obama'nın Suriye politikasını değerlendirdiği çalışma, ABD'nin Arap Baharı sürecindeki politikasına ve Suriye özelinde Obama'nın dış

1 Terör örgütü Kürdistan İşçi Partisi, PKK'nın Suriye'deki koludur.

politika tercihlerine Demokrat Parti'nin ve bu partiden gelen başkanların dış politika geleneklerini göz önünde bulundurarak yaklaşmakta ve ABD'nin Suriye politikası üzerine yapılan çalışmalara derinlik kazandırmaktadır. Bu derinlik, parti geleneklerinin ve parti üyelerinin (temsilciler veya senatörler) dış politika yapım sürecinde oynayabilecekleri rolleri ve ABD'nin politikalarına muhtemel etkilerini göstermesi açısından önemlidir.

Neoklasik realizmin dış politika analizi yaklaşımından faydalanan Çoban (2022), Obama'nın Suriye politikasını yeniden mevzilenme ve geriden yönetim stratejileri kapsamında incelemektedir. Çalışma, ABD'nin Suriye iç savaşına yönelik politikasının oluşumunda Obama'nın stratejilerinin, ABD'nin iç (siyasi) yapısının ve Amerikan halkının tutumunun etkili olduğunu ileri sürmekte ve Suriye politikasının oluşum sürecinde rol oynayan temel bazı faktörleri tartışmaktadır. Elimizdeki bu çalışma ise özel bir sürece odaklanmakta, ABD başkanlarının dış politikada karar alma süreçlerinde rol oynayan temel faktörleri derinlemesine ele almaktadır. Bunu Obama'nın Suriye politikası kapsamındaki özel bir olaya (Kırmızı Çizgi Krizi) odaklanmak ve özel bir dış politika sonucunun nedenlerini ortaya koymak suretiyle yapmaktadır. Makale, Obama'nın Suriye politikasına yaklaşımdan ziyade "Kırmızı Çizgi Krizi" olarak kavramsallaştırılan sürecin kendisine ve süreçteki kilit gelişmeler ve rol oynayan temel etkenlere odaklanarak beklenenden farklı bir sonucun ortaya çıkışını detaylı bir biçimde sebepleriyle açıklamaktadır. Bu kapsamda, kimyasal silahların kullanımının askerî müdahale için kırmızıçizgi olarak ifade edilmesine rağmen, herhangi bir müdahale yapılmaması ve konunun diplomatik kanallardan çözülmesinde üç temel faktörün rol oynadığı iddia edilmektedir. Bunlar, Obama'nın dış politika tercihlerine etki eden parametreler, ABD'de dış politika yapım ve uygulama sürecinde rol oynayan temel ve yardımcı aktörler ve 21 Ağustos 2013 sonrasında takip edilen Bürokratik Politika Modelidir.

Akademik katkıyı odaklanılan özel bir olay (Kırmızı Çizgi Krizi) ve onu açıklayan özel bir yöntemle yapmayı planlayan çalışmada, öncelikle açıklayıcı süreç analizi yöntemi ve uygulandığı açıklanacaktır. Sonrasında, Obama'nın dış politika tercihlerine etki eden parametreler, ABD'nin dış politika yapım sürecine dahil olan temel ve yardımcı aktörler ve Bürokratik Politika Modeli tartışılacaktır. Akabinde 21 Ağustos 2012'den 14 Eylül 2013'e kadarki süreç üç kritik gelişme kapsamında ve sürece etki eden faktörler değerlendirilerek açıklanacaktır.

Araştırmanın Yöntemi

21 Ağustos 2012 - 14 Eylül 2013 arasındaki özel bir sürecin analizini yapan ve süreci "Kırmızı Çizgi Krizi" olarak kavramsallaştıran bu makalenin verileri temelde

metinler aracılığıyla toplanmıştır. Öncelikle Obama'nın dış politika tercihlerine etki eden temel parametreleri ortaya koymak için onun 2007'de Foreign Affairs dergisine yazdığı "Renewing American Leadership" başlıklı makaleden ve 4 Haziran 2009'da yaptığı "Kahire Konuşması"ndan yararlanılmıştır. Ayrıca süreçte yaşanan olayların ve rol oynayan faktörlerin ortaya konması adına, aktörlerin resmi beyanları, 2012-13 yıllarını kapsayacak biçimde Beyaz Saray'dan yapılan resmi basın açıklamaları, Beyaz Saray arşivleri ve ABD Dışişleri Bakanlığı basın açıklamaları incelenmiştir. ABD'nin dış politika yapım sürecine etki eden The New York Times, The Washington Post ve The Wall Street Journal gibi ana akım ABD gazeteleri, ABC News ve CNN International gibi medya organlarında yer alan açıklamalar ve düşünce kuruluşlarının (think-tanks) Obama dönemi Suriye politikasını kaleme alan yazıları verilerin toplanmasına katkı sağlamıştır. Son olarak, Obama'nın danışmanı Ben Rhodes'un "The World As It Is: A Memoir of the Obama White House" isimli eseri veri toplama ve süreçte yaşananların açıklanmasına yardımcı olmuştur.

Temelde metinler yardımıyla toplanan verilerin analizinde, Beach ve Pedersen'in (2019), vaka merkezli açıklayıcı süreç analizi kullanılmıştır. Dış politika analizi bir süreç analizidir ve bu kapsamda geliştirilen tüm modeller dış politikaya dair çıktıları açıklamak amacıyla kararların alındığı süreci detaylarıyla incelemektedir (Balamir-Coşkun, 2022). Süreç analizi, gerçekleşen bir vaka içerisindeki sebepleri açıklamaya çalışan bir araştırma yöntemidir. Tarihi anlamda özel öneme sahip bir olayın derinlemesine analizi yapılmak suretiyle sebeplerini anlamak ve ortaya koymak için kullanılır (Beach & Pedersen, 2019). Buradaki süreç kavramı, bir sonucun ortaya çıkmasına yol açan sebep veya sebeplere ait mekanizmaların sistematik biçimde takibinin yapılmasını ifade etmektedir (Beach & Pedersen, 2019). Bu özelliği dolayısıyla süreç analizi, tek bir vakanın dahi detaylarıyla incelenmesine imkân tanımaktadır (Beach & Pedersen, 2019). Amaçlarına göre dört tür süreç analizi bulunmaktadır. Bunlar, teorilerin test edilmesini, teorilerin inşa edilmesini, teorilerin revize edilmesini ve bir sonuç veya çıktının açıklanmasını sağlayan süreç analizi yöntemleridir (Beach & Pedersen, 2019).

Çalışmada Beach ve Pedersen'in (2019) açıklayıcı süreç analizi kullanılmıştır. Bu yöntem aracılığıyla seçilen vaka temelinde sebep-sonuç ilişkileri ortaya konmaya, kritik gelişmeler ayırt edilmeye ve bu gelişmeler kapsamında yaşananlar detaylıca ele alınarak ortaya çıkan sonuç açıklanmaya çalışılmıştır (Beach & Pedersen, 2019). Seçilen vaka özelinde üretilen açıklamalar, incelenen vakaya özel olup diğer durumlar veya örnek olaylar için bir genelleme yapılmasını veya çıktılar ortaya konmasını gerektirmemektedir (Balamir-Coşkun, 2022). Ayrıca vaka olarak incelenecekler arasında kişiler, örgütler, projeler, müdahaleler yer alabilir (Balamir-Coşkun, 2022). Bu durum, bir devletin askerî müdahaleden kaçınma kararını ve sonuçlarını, özel bir inceleme konusu olarak açıklayıcı süreç analizi yöntemiyle ele alabileceğimizi göstermektedir.

Açıklayıcı süreç analizi, vakaların daha bütüncül bir yaklaşımla tanımlanmasını sağladığı gibi Küba Füze Krizi benzeri özel öneme sahip bazı tarihi süreçlerin veya olayların özel isimlerle (nouns) adlandırılmasına ve kavramsallaştırılmasına imkân tanımaktadır (Beach & Pedersen, 2019). Bu özelliği dolayısıyla açıklayıcı süreç analizi yöntemi, burada incelenen sürecin ilk defa “Kırmızı Çizgi Krizi” olarak kavramsallaştırılmasına yardımcı olacaktır. Bütüncül yaklaşımdan kasıt, vakanın analizinde vakaya özel farklı sebeplere yer verilebilmesidir (Beach & Pedersen, 2019). Obama’nın “Kırmızı Çizgi Krizi” kapsamındaki dış politika kararının ortaya çıkmasında, politika tercihlerini etkileyen parametreler, dış politika yapım ve uygulama sürecinde rol oynayan temel ve yardımcı aktörler ve 21 Ağustos 2013 sonrasında tercih edilen Bürokratik Politika Modeli etkili olmuştur. Burada öne çıkarılan yöntemle bu olaya özel bir dış politika çıktısına yeterli bir açıklama getirmek amaçlanmaktadır. Bu yapılırken hangi sebeplerin veya sebeplere ait mekanizmaların olayı açıklamaya yardımcı olacağı, onları bir araya getirmek suretiyle olaya bütüncül bir açıklama sağlayarak yapılmaktadır (Beach & Pedersen, 2019).

Açıklayıcı süreç analizinin seçilmesinin temel nedeni Kırmızı Çizgi Krizi olarak kavramsallaştırılan sürece kapsamlı bir açıklama getirmektir. Bu yöntem aynı zamanda daha pratik ve faydacı bir yaklaşımla farklı sebeplerin ortaya çıkarılmasını ve onları birbiriyle ilişkilendirerek bu özel olayı açıklamayı sağlamaktadır (Beach & Pedersen, 2019). Bu kapsamda, farklı sebepler veya onlara dair mekanizmalar arasından açıklanmaya çalışılan vakaya ait olanların en uygunları seçilerek bir bütün haline getirilmektedir. Açıklanmaya çalışılan vaka kapsamındaki mekanizmalar, bir zaman dilimi veya mekan için özel nitelikteki mekanizmalar olabilir (Beach & Pedersen, 2019). Yani, vaka özelindeki sebepler vakanın çıktısını açıklayıcı sebepler olarak ele alınabilir. Bu sebepler aynı zamanda seçilen vakaya özel veya onun karakterini yansıtan tarihi olayları asgari düzeyde açıklamaya olanak sağlayarak sadece bir örnek olay temelinde çalışma yapılmasına imkan tanır (Beach & Pedersen, 2019).

Bu yöntemde özel veya tarihi anlamda öneme sahip olduğu düşünülen bir vakanın seçimi tamamıyla araştırmayı tasarlayan kişinin olayın açıklanmasına atfettiği özel öneme bağlıdır. Bu şekilde bir olayın özel bir isimle açıklanması yani kavramsallaştırılması veya bu olaya/sonuca özel bir isim verilmesi sağlanmaktadır (Beach & Pedersen, 2019). “Kırmızı Çizgi Krizi” olarak kavramsallaştırılan bu vaka şu sebeplerden dolayı seçilmiştir: Birincisi; çalışma Türkiye’de ABD dış politikası ve özellikle Obama’nın Suriye politikasına odaklanan çalışmalar arasında spesifik bir olaya ilk kez özel bir önem atfeden ve bunu ilk defa “Kırmızı Çizgi Krizi” olarak kavramsallaştıran bir çalışmadır. İkincisi, Obama kimyasal silahların Suriye Rejimi tarafından kullanılmasını askeri müdahale için kırmızı çizgi olarak belirlemiştir. Bu durum, ABD’nin Suriye politikasını kimyasal silahlar düzeyine indirdiğini gösterdiği

için önemlidir (Philips, 2018, s.176). Üçüncüsü, bu vaka, Suriye Rejimi tarafından ABD'nin uyarılarına rağmen kimyasal silahlar kullanılarak açıktan uluslararası bir normun ihlal edildiğini göstermesi açısından önemlidir (Department of State, 2013). Son olarak, böyle bir ihlale karşı askeri müdahale seçeneğini gündeme alabileceğini dile getiren bir ABD Başkanı'nın kimyasal silahlanmaya karşı tutumunu gözler önüne serebilecek ve kırmızı çizgilerinin aşılması durumunda taahhüt ettiği şeylerin ne kadarını yapabileceğini ortaya koymak açısından önem taşımaktadır.

Açıklayıcı süreç analizi uygulanırken sınırları tanımlanmış, özellikle takip edilmesi gereken belirli adımlar bulunmamaktadır. Farklı vakalara göre bu yöntem farklı biçimlerde uygulanabilmektedir (Balamir-Coşkun, 2022). Bu kapsamda, öncelikle Kırmızı Çizgi Krizi'nde Obama yönetiminin askeri müdahaleden vazgeçme ve soruna diplomatik kanallardan çözüm bulma yaklaşımı ve bunun göstergesi olarak ABD ve Rusya dışişleri bakanlarının yayınladıkları ortak bildiri, bu vakanın dış politika sonucu olarak temel alınmasını sağlamıştır. Sonrasında bu sonuçtan olayın başlangıcına, yani ilk kırmızı çizgi açıklamasının yapıldığı 21 Ağustos 2012'ye kadarki gelişmeler detaylı biçimde ele alınarak bir süreç analizi gerçekleştirilmiştir. Böylece süreçte rol oynayan temel sebeplerin, aktörlerin veya mekanizmaların bütüncül biçimde ortaya çıkarılması sağlanarak vakaya dair bir açıklama ortaya konulmuştur (Beach & Pedersen, 2019). Ayrıca, Başkan'ın dış politika tercihlerini etkileyen parametreler, tercih edilen karar alma modelinin etkisi, dış politika yapım ve uygulama sürecine dâhil olan temel ve yardımcı aktörlerin süreçteki rolleri tartışıldığından mikro düzeyde bir dış politika analizi yapılmıştır.

Askeri müdahale veya caydırıcı bir hava saldırısından vazgeçilerek, ABD ve Rusya dışişleri bakanlarının kimyasal silahların akıbetine dair yayınladıkları ortak bildiriden (14 Eylül 2013) geriye doğru hareket edilerek kimyasal silahların kullanımının askeri müdahale için kırmızı çizgiyi oluşturduğu belirtilen ilk açıklamaya kadarki süreçteki gelişmelerin analizi, Balamir-Coşkun'un (2022) tavsiye ettiği biçimde vakaya dair kilit gelişmeler ayırt edilerek uygulanmıştır. Sürecin analizi kapsamında olayların gidişatını etkileyen üç kritik gelişme bulunmaktadır:

1. Gelişme – 21 Ağustos 2012: Kırmızıçizgiye dair ilk açıklama
2. Gelişme –21 Ağustos 2013: Kimyasal silahların kullanılması
3. Gelişme – 14 Eylül 2013: ABD ve Rusya dışişleri bakanlarının ortak bildirisi

Askeri Müdahale Yerine Diplomasiyi Ortaya Çıkaran Temel Sebepler

Makale, kimyasal silahların kullanımının askeri müdahale için kırmızı çizgi olarak ifade edilmesine rağmen, herhangi bir müdahale yapılmamasında ve konunun

Rusya ile diplomatik yollarda çözümünde üç temel faktörün rol oynadığını iddia etmektedir. Bunlar, Obama'nın dış politika tercihlerine etki eden parametreler, dış politika yapım ve uygulama sürecinde rol oynayan temel ve yardımcı aktörler ve 21 Ağustos 2013 sonrasında takip edilen Bürokratik Politika Modelidir. Bunların sırasıyla tartışılması liderlerin dış politika kararlarını nasıl ve neye dayanarak verdiğini, kararların verilmesinde hangi faktörlerin ne tür roller oynadığını Kırmızı Çizgi Krizi kapsamında açıklamaya yardımcı olacaktır.

Obama'nın Dış Politika Tercihlerini Etkileyen Parametreler

Obama'nın dış politika tercihlerine etki eden yedi parametre bulunmaktadır. Birincisi; George W. Bush döneminde izlenen politikalar ve özellikle “teröre karşı savaş” sebebiyle dünya genelinde meşruiyetin ve itibarın kaybedildiği düşüncesidir (Öncel, 2018). Meşruiyeti/itibarı yeniden kazanmak adına Obama “yeni Amerikan liderliği” kavramını ortaya atmıştır (Obama, 2007). Bu anlayış, ABD'nin mümkün olduğunca askeri müdahalelerden uzak durması (Obama, 2007) ve diğer ülkelerin iç işlerine demokrasi türünden bahanelerle karışmamasını savunmaktadır (The New York Times, 2009). Yani Obama, demokrasi türünden söylem veya sebepleri başka ülkelere müdahale etmek veya askeri müdahaleyi meşrulaştırmak amacıyla kullanmayacağını belirtmiştir.

İkinci parametre; ABD'nin küresel jeopolitik durumu tek başına şekillendiremeyeceği (Cerrah, 2016), küresel terörizm ve kitle imha silahları türünden tehditlerin ortak biçimde bertaraf edilmesi inancıdır (Obama, 2007). Amerikan liderliği olmadan dünyanın bu tehditlerle başa çıkamayacağı, fakat uluslararası meselelerin çözümünde – ki buna İran'ın nükleer programı, Irak'taki iç savaş, Suriye-Lübnan ve Filistin-İsrail meseleleri de dahil - mantıklı ve kararlı bir diplomasinin işletilmesi savunulmuştur (Obama, 2007). Diplomatik mekanizmaların işletilmesi için uluslararası işbirlikleri ve ortaklıkların oluşturulması gerektiğine inanılmış, İran ve Kuzey Kore'nin nükleer programlarını ortadan kaldırmak için güçlü bir uluslararası koalisyon oluşturulması hedeflenmiştir (Obama, 2007). Bu kapsamda dünya genelinde yeni müttefiklikler, ortaklıklar, uluslararası kurum veya koalisyonlar inşa edilmesi gerektiğine inanılmıştır (Obama, 2007). Geliştirilecek müttefikliklerin hem daimi işbirliğine elverişli kurumların oluşturulması/geliştirilmesine hem de mevcut kurumların (NATO veya BM gibi) revize edilerek daha etkin hale gelmelerine katkı yapacağı düşünülmüştür. Böylece iklim değişikliği ve küresel ısınma gibi tehditlerle mücadele kapsamında etkin çözümler bulunacağına inanılmıştır (Obama, 2007).

Üçüncü parametre; Amerika'ya doğrudan tehdit oluşturmayan veya Amerikan çıkarlarını doğrudan ilgilendirmeyen durumlarda küresel meselelere müdahil olmama

ve askeri müdahalede bulunmama inancıdır (Cerrah, 2016). Obama, Bush yönetiminin Afganistan ve Irak'a askeri müdahalelerini çağdışı olarak görmüş, Irak savaşını teröre karşı savaştan sapan acemice bir uygulama olarak değerlendirmiştir (Obama, 2007). Amerikan silahlı kuvvetlerinin en mantıklı biçimde kullanılacağı dile getirilerek, Amerika'nın güvenliği kapsamında herhangi bir göreve gönderilirlerken yerine getirecekleri görevin tanımlamasının açık ve net biçimde yapılacağı belirtilmiştir. Bu konuda askeri bürokrasinin ve komutanların tavsiyelerinin dikkate alınacağı, elde edilen istihbaratların değerlendirilerek operasyonlar esnasında gerekli kaynak, teçhizat ve desteğe sahip olmalarının sağlanacağı belirtilmiştir (Obama, 2007). Böylece Obama, askeri müdahaleyi gerektiren bir dış politika kararını alırken Bürokratik Politika Modeline başvuracağının sinyallerini vermiştir. Askeri müdahalenin söz konusu olduğu durumlarda BM Güvenlik Konseyi gibi uluslararası mekanizmaların (uluslararası diplomasinin) uluslararası hukuk nezdinde harekete geçirilmesi gerektiğine inanılmıştır (Cerrah, 2016). Özellikle bölgesel sorunlara müdahil olmak yerine onların geleneksel ya da yeni müttefik veya ittifaklar aracılığıyla çözülmesine yönelik bir politika izlenmiştir. Buradan hareketle Obama'nın genel anlamda Arap Baharı sonrası Orta Doğu politikası ve özelde Suriye politikasının bu çerçevede değerlendirilmesi gerekmektedir.

Dördüncü parametre; İslam dünyasıyla yeni ilişkiler kurularak İslam dünyasında ortaya çıkan Amerikan karşıtlığının azaltılması ve olumsuz Amerikan algısının düzeltilmek istenmesidir. 4 Haziran 2009'daki konuşmasında Obama Kahire'ye yeni bir başlangıç yapmak için geldiğini, Amerika'nın İslam'ı dışlamadığını, aksine Amerika ve İslam'ın bir arada ortak çıkarlar ve karşılıklı saygı, adalet, ilerleme, tolerans ve insan onuruna saygı gibi ortak değerler çerçevesinde birlikte hareket edebileceğini vurgulamıştır (The New York Times, 2009). Obama, Amerika ve İslam arasındaki ortaklığın İslam'ın ne olmadığından ziyade ne olduğuna odaklanması gerektiğini vurgulayarak, kendinden önceki başkandan farklı hareket edeceğinin sinyallerini vermiştir (The New York Times, 2009). Amerika'nın İslam ve İslam dünyasıyla bir savaşının olmadığı, aksine şiddet içeren aşırıcılığa karşı savaş verildiği vurgulanarak bir ayrıma gidilmiş, aşırı fikirlerin İslam dünyasından ayrı tutulduğu ifade edilmiştir (The New York Times, 2009).

Beşinci parametre; dünyada nükleer silahlanmanın önlenmesi inancıdır. Obama'ya (2007) göre, 21.yüzyılda Amerika'ya ve dünya güvenliğine karşı en önemli tehdit, nükleer silahlar ve nükleer materyallerin geliştirilmesi ve bu teknolojilerin elde edilerek kullanılmasıdır. Obama, bu silahların ve teknolojilerin teröristlerin eline geçmelerinin önlenmesi gerektiğine, aksi takdirde 11 Eylül türünden saldırıların dünyayı küresel anlamda tehdit edeceğine inanmaktadır (Obama, 2007). Amerika'nın temel rolünün dünyanın hiçbir ülkesinin nükleer silahlara sahip olmamasını

sağlamak olduğu vurgulanmıştır. İran da dahil herhangi bir ülkenin nükleer enerji veya nükleer teknolojileri barışçıl biçimde kullanma hakkı olabileceği fakat bunun Silahsızlanma Antlaşması'nın (Non-proliferation Treaty) sorumluluklarını yerine getirmek suretiyle olabileceği belirtilmiştir (The New York Times, 2009). Bu kapsamda Amerika'nın küresel düzeyde nükleer silah ve teknolojilerin/materyallerin güvenliğinin sağlanmasında öncülük etmesi gerektiğine inanılmış ve teröristlerin bu silahları elde etmelerinin önlenmesi gerektiği vurgulanmıştır (Obama, 2007). Bu küresel girişimler kapsamında Rusya ile iş birliği yapmaktan kaçınılmayacağı belirtilerek, ortak çıkar alanlarında, özellikle nükleer silahlar ve materyallerin güvenliğinin sağlanması konusunda Rusya ile birlikte çalışılması gerektiği belirtilmiştir (Obama, 2007). Bu durum, Kırmızı Çizgi Krizinin niçin Rusya ile diplomatik kanallardan çözüldüğüne dair bazı ipuçları barındırmaktadır.

Altıncı parametre; önceki başkanların askeri müdahalelerini birer hata olarak değerlendiren Obama'nın, bunların etkisini azaltma ve askeri müdahaleden uzak durma yönündeki inancıdır. Vietnam'da yaşanan gelişmelere ek olarak (Kanat, 2018), Bush yönetiminin Afganistan ve Irak'a yaptığı askeri müdahaleler hata olarak görülmüştür. Henüz seçim kampanyası dönemindeyken Obama, Afganistan ve Irak'tan Amerikan askerlerini çekmeyi taahhüt etmiştir (Çoban, 2022). Obama, Irak müdahalesini, küresel teröre karşı savaştan bir sapma, birçok Amerikan askerinin hayatına mal olan ve Irak'ı Şiiiler ve Sünniler arasında iç savaşa iten bir hata olarak nitelendirilmiştir. Diplomatik yollarla Irak'ta savaşın bitirilmesi, Irak'ın geleceğine dair bir çözüm bulunması ve kademeli olarak Amerikan askerlerinin ülkeden çekilmesi gerektiği vurgulanmıştır (Obama, 2007). Bu yaklaşım, Obama'nın Libya ve özellikle Suriye politikalarını ciddi anlamda etkilemiştir.

Son parametre ise Amerikan kamuoyunun askeri müdahalelere karşı olan tutumudur. Bu tutum ve Amerikan halkının ülkenin dünya genelindeki itibarının arttırılmasına yönelik talepleri dolayısıyla (Göngen, 2014), Obama Afganistan ve Irak'a yapılan askeri müdahaleleri gereksiz hatalar olarak değerlendirmiştir. Amerikan askerlerinin operasyonlar veya tehlikeli görevler kapsamında diğer ülkelere gönderilmesi gerektiği durumlarda, gerekliliklerin mantıklı izahının Amerikan kamuoyuna açık ve şeffaf bir biçimde anlatılacağı vurgulanmıştır (Obama, 2007).

Bu kapsamda, Obama'nın kırmızı çizgi açıklamalarına kadarki süreçte Suriye politikası değerlendirilirken yukarıdaki parametrelerin göz önünde bulundurulması elzemdir. Suriye'de iç karışıklıkların başlangıcında Obama yönetimi, bunu Arap Baharı'na bağlamış ve Beşar Esad'ın da diğer Orta Doğu ülkelerinin liderleri gibi günlerinin sayılı olduğunu düşünmüştür. Fakat Esad'ın, İran ve Rusya gibi müttefiklerinin etkisi göz ardı edilmiştir (Yacoubian, 2017). Bunun sebeplerini şu

şekilde sıralamak mümkündür: Birincisi; Obama yönetimi Suriye krizini ABD çıkarları açısından birincil öncelikte görmemiş, dış politikadaki önceliğin Asya-Pasifik bölgesine verilmesi gerektiğine inanmıştır (Cerrah, 2016). İkincisi, bölgesel sorunlara doğrudan müdahil olmak yerine, dönemin Dışişleri Bakanı Hillary Clinton'un da belirttiği üzere, sorunların bölgesel müttefiklerin öncülüğünde ve onlara sağlanacak ABD desteği çerçevesinde çözümü politikası izlenmiştir (Akbal, 2021). Böylece Amerikan halkının tutumuyla ters düşülmemiş, Amerikan gücünün aşınması önlenmiş ve maliyetler azaltılmıştır (Cerrah, 2016). Her ne kadar Obama'nın 2011 Ağustos'unda Esad'ın ayrılması gerektiği yönündeki açıklamaları kendi yönetimi içerisinde bazı şaşkınlıklara neden olsa ve bir politika değişikliği yönündeki tartışmaları gündeme getirse de (Yacoubian, 2017), açıklamalar söylemden öteye geçmemiş, ABD doğrudan rejim değişikliğini getirecek bir müdahaleye girişmemiştir.

Üçüncü olarak; Obama yönetimi Afganistan ve Irak deneyimlerinden hareketle yeni ve sonuçları kestirilemeyen bir yönetim değişikliğinden Suriye'de kaçınmak istemiştir (Akbal, 2021). Suriye'de yönetim değişikliğinin arzulanmaması İsrail'in güvenliğini tehlikeye atacağı gibi (Gunter, 2014), nükleer silahların aşırıcı grupların eline geçmesiyle ilgili endişelerden de kaynaklanmaktadır. Son olarak, Afganistan ve Irak'taki askeri müdahalelere karşı olan Obama yönetiminin, BM Güvenlik Konseyi aracılığıyla Libya'daki müdahaleye katılmış olması ve Kaddafi'nin devrilmesiyle sonuçlanan durumun, hem ABD açısından maliyetli olması hem de Suriye'de yaşanmasının istenmemesine neden olmuştur (Yacoubian, 2017). Bu gerekçeler ABD'nin Suriye krizine doğrudan müdahalede bulunmasının önüne geçmiş ve dış politika kararlarını ciddi anlamda etkilemiştir. Aynı durum kırmızı çizgi açıklamaları sonrasında da etkili olmuştur. Kırmızıçizgiye dair ilk açıklamanın yapıldığı günden kimyasal silahların kullanıldığı zamana kadarki süreçte Obama yönetimi, Suriyeli muhalifleri ülkenin meşru temsilcileri olarak tanımış (Landler & Gordon., 2012) ve dönemin Dışişleri Bakanı Hillary Clinton hem Tunus'ta yapılan Suriye'nin Dostları (Friends of Syria) toplantısına hem de Suriyeli muhalifleri organize etmek için İstanbul'da yapılan toplantıya katılarak ABD'nin tutum ve politikasını yansıtmıştır (Kurt, 2019). Ayrıca Suriyeli muhaliflere rejime karşı mücadele etmeleri için silah yardımı yapılması konusu Obama yönetimi ve ülkedeki dış politika yapım çevrelerinin gündemini oldukça meşgul etmiştir. Askeri müdahale yerine sorunun Rusya ile diplomatik biçimde çözümüne neden olan diğer etkenler, ABD'nin dış politika yapım sürecinde rol oynayan aktörler ve onları da kapsayan Bürokratik Politika Modelinin tercih edilmesidir.

Dış Politika Yapımında Rol Oynayan Aktörler ve Bürokratik Politika Modeli

Kimyasal silah kullanımının askeri müdahale için kırmızı çizgi olarak ifade edilmesine rağmen, herhangi bir müdahale yapılmaması ve konunun Rusya ile diplomatik yollardan çözülmesine neden olan diğer faktörler, ABD'nin dış politika yapım ve uygulama sürecince rol oynayan aktörler, bu aktörlerin takındıkları tutumu da kapsayan ve karar almada uygulanan Bürokratik Politika Modeli'dir. ABD'de dış politika yapımı foreign policy community olarak adlandırılan ve farklı aktörlerin yer aldığı bir çevre tarafından gerçekleştirilmektedir. Ülkenin dış politika yapım sürecinde rol alan aktörleri karar mekanizmalarına etkileri açısından temel ve yardımcı aktörler olarak ikiye ayırmak mümkündür. Yürütme organının başı olarak başkanlar, Devlet veya Dışişleri Bakanlığı, Savunma, İç Güvenlik, Hazine ve Ticaret bakanlıkları, Merkezi Haber Alma Ajansı (CIA), Ulusal Güvenlik Konseyi, askeri ve ticari konularla ilgili kurulların başkanları, başkanın ulusal güvenlik danışmanı, Temsilciler Meclisi ve Senato'dan oluşan ABD Kongresi ve kongredeki dış ilişkiler komisyonları dış politika yapımında rol alan temel aktörlerdir (Foley, 2012). Lobici gruplar (etnik lobiler), kamuoyu, medya ve düşünce kuruluşları (think-tanks) ise dış politikanın inşa edilmesi ve uygulanmasının takibinde etkin olan yardımcı aktörlerdir (Foley, 2012).

Kırmızı Çizgi Krizi sürecinde etkisi olan ve kamuoyunu etkileme gücü dolayısıyla medyanın ABD'de dış politika yapım ve uygulamasının takibi sürecindeki etkinliğine ayrı parantez açmak gerekir. Medyanın bu kapsamdaki rolüne bakıldığında, medya raportörleri, yorumcular veya editörlerin dolaylı yönden dış politikayla ilgili konularda başkanları veya kamuoyunu yönlendirebildikleri görülmektedir (Grieco ve diğerleri, 2019). Robert Entman (2004) tarafından geliştirilen medya çerçevelemesi (media framing) kavramı bu süreçte ön plana çıkmakta, medya katılımcılarının bir haberin göstermek veya sunmak istedikleri özel bir kısmını, özel olarak seçip sürekli vurgulamak suretiyle habere dair hikayeyi kamuoyuna sunmalarına imkan tanımaktadır. Böylece medya, kamuoyunu dış politika konularında etkileme gücüne sahip olmakta, dış politikaya dair gündem ve öncelik belirleme rolü üstlenmektedir. Örneğin IŞİD'in ABD için önemli bir dış politika tehdidi olarak algılanmasında ve bir dış politika önceliği haline gelmesinde, medya önemli bir rol oynamıştır. Virginia temsilcisi Frank Wolf gibi bazı ABD'li politikacılar, Amerikan kamuoyunun IŞİD'i ciddi bir tehdit olarak algıladığına dair bilgilere CNN International ve Washington Post gibi medya kuruluşlarının yayınlarından ulaştıklarını Temsilciler Meclisi'nde yaptıkları konuşmalarda göstermişlerdir (US House of Representatives, 2014). Kırmızı Çizgi Krizi sürecinde, özellikle kimyasal silahların Ghouta'da sivillere karşı kullanımının kesinleşmesiyle birlikte ana akım ABD medyasının temel tutumu, bu

konudaki uluslararası normun ihlal edildiği ve Suriye Rejimi'ne bir karşılık verilmesi gerektiği yönünde olmuştur.

Burada açıklanan aktörlerin hep birlikte rol aldığı ve alternatif önerilerin bir pazarlık süreci olarak değerlendirildiği karar alma modeline Bürokratik Politika Modeli denmektedir. Tüm bu aktörlerle bağlantılı olarak Obama, kişisel tercihlerini yansıtacak biçimde 21 Ağustos 2013 sonrasında Bürokratik Politika Modeline başvurarak, krizin bu sonuçla neticelenmesine neden olmuştur. Bürokratik Politika Modeli, akılcı/rasyonel karar verme modelleri kapsamında değerlendirilen ve dış politika yapım sürecine birden fazla aktörün katıldığını vurgulayan bir yaklaşımdır (Gülmez & Gülmez, 2022). Graham Allison (1972) tarafından Amerikan hükümetleri ve kararları temel alınarak geliştirilen modele göre dış politika kararları, tek bir kişiden ziyade farklı hükümet aktörlerinin müdahil olmasıyla alınmakta ve süreç bir siyasi pazarlık süreci olarak değerlendirilmektedir. Bu siyasi pazarlık sürecinde hükümeti oluşturan kurumların temsilcileri - ki bunlar dış politikada karar verici grubu oluşturmaktadır- kendi kurumuna dair görüşleri, kurumunun çıkarları ve hedefleri doğrultusunda dillendirmektedir (Allison, 1972).

Bu modelde en son kararı veren en yüksek otorite ABD Başkanı olsa da, karar, kurumları temsil eden yetkililerle yapılan bir pazarlık süreci sonucunda ortaya çıkmaktadır. Alternatif önerilerin bir pazarlık unsuru olarak ortaya konulması bu karar alma sürecini açıklamaktadır (Allison, 1972). Yani Bürokratik Politika Modeli, bir kararın niçin alındığını açıklamak adına sürece odaklanarak kararın alınmasında rol oynayan aktörleri (kurumları veya temsilcileri) ve rollerini tamamıyla ortaya koymaya yardımcı olmaktadır. Bu kapsamda dış politika kararlarının alınmasında Dışişleri ve Savunma bakanlıkları, İstihbarat, Ulusal Güvenlik Konseyi türünden birçok kurum ve onların en üst yetkilileri/temsilcileri karar alma sürecini şekillendirmeye çalışmaktadır (Gülmez ve Gülmez, 2022). Her bir kurum kendi açısından krizin çözümü için değerlendirmeler sunmaktadır. Örneğin, ele aldığımız Kırmızı Çizgi Krizi'nde, Obama'nın askeri müdahale konusundaki isteksizliği dolayısıyla bu mekanizma işletilmiş ve ABD Dışişleri Bakanlığı süreçte daha fazla ön plana çıkarak, Rusya ile diplomasiyi işleterek krizin çözümünde en önemli rollerden birini oynamıştır. Son kararı verenin Başkan olduğu düşünüldüğünde, Obama'nın nükleer silahsızlanma konusunda gerektiğinde Rusya ile diplomatik anlamda birlikte hareket edilebileceği ve sorunların bu şekilde çözülebileceği görüşünün müdahaleden kaçınma sonucunun ortaya çıkmasında etkili olduğu görülmektedir.

Kırmızı Çizgi Krizi Sürecinin Kritik Gelişmeleri

Yukarıdaki sebepler dikkate alınarak, kimyasal silah kullanımının askeri müdahale için kırmızı çizgi olarak ifade edilmesine rağmen, herhangi bir müdahale yapılmaması ve konunun Rusya ile diplomatik kanallardan çözülmesi sonucu, vaka özelindeki kilit gelişmeler kapsamında tartışılacaktır. Bu analiz; liderler dış politika kararlarını nasıl, neye dayanarak verir ve kararların verilmesinde hangi faktörler ne tür roller oynar sorularını cevaplamaya katkıda bulunacaktır.

İlk Kırmızı Çizgi Açıklaması: 21 Ağustos 2012

Kimyasal silahların kırmızı çizgiyi oluşturacağı ilk kez dönemin askeri sözcüleri ve Dışişleri Bakanı Hillary Clinton tarafından dile getirilmiş olmakla birlikte, Obama'nın açıklamaları Suriye Rejimi'nin kimyasal silahları kullanıp ileri gitmesi halinde ABD'nin askeri müdahale konusunda istekli olduğu izlenimini vermiştir (Philips, 2018). 20 Ağustos 2012 tarihinde Chuk Todd adlı bir gazetecinin sorduğu kimyasal silahların güvenliğini sağlamak için Suriye'ye askeri müdahale ihtimaline dair soruyu Obama şu şekilde cevaplamıştır:

“Biz Esad Rejimi'ne ve Suriye'deki diğer gruplara karşı açık bir tutum sergiledik. Bizim için kırmızı çizgi bazı kimyasal silahların ülkede kullanılıyor olmasıdır. Bu benim askeri müdahale konusundaki hesaplamalarımı değiştirir.” (The White House, 2012a)

Obama'nın danışmanı Ben Rhodes'a göre 2012 yazından itibaren rejimin Suriyeli muhaliflere karşı kimyasal silahları kullanma hazırlığında olduğu ve onları Hizbullah'a verdiğine dair istihbarat raporları Beyaz Saray'a ulaşmaktaydı (Rhodes, 2018). Raporlarda rejimin kimyasal silahları küçük ölekte kullandığı, fakat kaotik atmosferde silahların tam olarak nerede kullanıldığını tespit etmenin zor olduğu belirtilmiştir (Rhodes, 2018). ABD'nin dış istihbaratından sorumlu kurumlar bu raporlara temkinli yaklaşmış ve güvenilirlikleri konusunda özellikle Irak'ta yaşanan fiyasko sonrasında bazı şüpheler taşımışlardır (Rhodes, 2018). Bu şüpheler, ABD'nin Irak benzeri bir senaryoyla Suriye'ye müdahale etme zeminini hazırladığı tartışmalarını gündeme getirmiştir.

Obama'nın dış politika tercihlerini etkileyen parametreler hatırlandığında, Başkan'ın kırmızı çizgi açıklaması, kendi yönetiminde yer alan birçok kişi açısından sürpriz olmuştur. Obama'yı böyle bir açıklamaya sevk eden faktörler tartışılırken; küresel anlamda nükleer silahlanmaya, kimyasal silahların sahiplenilmesi ve kullanımına kişisel olarak karşı olması gündeme gelmiştir. Obama, kimyasal silahların Suriye iç savaşının devamına neden olan mekanizmalar olarak kullanımını engellemek istemiştir (Philips, 2018). İkincisi; bu açıklamalar, Beşar Esad'ı baskılamayı amaçlayan

birer söylem aracı olarak görülmüştür. Asıl amaç, askeri müdahale gözdağıyla Esad'ın kimyasal silah kullanma girişimlerini sonlandırmak olmuştur (Philips, 2018). Üçüncüsü; özellikle 2012 seçimleri sonucunda Kongre'nin Temsilciler Meclisinde çoğunluğu Cumhuriyetçilerin elde etmesi ve Suriye'ye askeri müdahale yanlısı tutum sergilemeleri olmuştur (Akbal, 2021). ABD Kongresi'nin dış politika yapımında rol alıp sürece müdahil olması neticesinde Kongre'de ortaya çıkan yeni dağılım, Obama'nın üzerindeki baskıyı kırmızı çizgi açıklamalarıyla kırmak istemesine neden olmuştur (Akbal, 2021). Ne amaçla yapılırsa yapılsın, açıklamalar ABD'nin Suriye krizine yaklaşımını kimyasal silahlar boyutuna indirgemiş, Esad'ın, Suriye ve uluslararası arenadaki düşmanlarında beklenti oluşturmuş ve beklenti içerisindeki gruplar Amerikan askeri müdahalesini hızlandırmak amacıyla rejimin kimyasal silahlar kullandığını ispatlama çabasına girişmişlerdir (Philips, 2018).

Kongre'deki yeni dağılımın netleşmesinin ardından kimyasal silahlarla ilgili açıklamalar 2012 yılının sonunda da devam etmiştir. 3 Aralık 2012'de Ulusal Savunma Üniversitesi'nde yaptığı konuşmada Obama şunları ifade etmiştir:

“Şunu Beşar Esad ve komutası altındakilere açıkça ifade etmek isterim. Dünya onları dikkatle izliyor. Kimyasal silahların kullanımı tümüyle kabul edilemez. Eğer silahların kullanımı gibi trajik bir hataya düşerseniz, bunun bazı sonuçları olacak ve bunlardan siz sorumlu olacaksınız.” (The White House, 2012b)

Mart 2013'te askerî müdahaleyi savunanlar açısından önemli bir gelişme yaşanmıştır. Greg Miller, Joby Warrick ve Karen DeYoung tarafından Washington Post gazetesinde yayımlanan makale, Suriye Rejimi'nin kimyasal silahları kullanma ihtimaline dikkatleri çekerek (Miller ve diğerleri, 2013), ABD'nin dış politikasını şekillendiren çevrelerde askerî müdahale konusunda önemli bir tartışmayı başlatmıştır. Hemen akabinde dönemin Savunma Bakanı Chuck Hagel, Suriye'de kimyasal silahların kullanıldığını doğrulayabilecek bazı delillere ulaştıkları bilgisini kamuoyuyla paylaşmıştır (Akbal, 2021). Bu durum Cumhuriyetçilerden bazılarını harekete geçirmiş ve Senatör John McCain bu açıklamaları askerî müdahale için yeterli bulduğunu ve müdahale için gereken kırmızıçizgiyi aşma şartının yerine getirildiğini dile getirmiştir (Gearan & Whitlock, 2013). Tartışmalara dönemin Senato Dış İlişkiler Komisyonu Başkanı Robert Menendez de katılarak, kimyasal silahları kullanmak suretiyle Esad Rejimi'nin ABD'nin kırmızı çizgilerini aştığını söylemiş, fakat olası bir askeri müdahalede ülkedeki rejim güçleri ve muhalifler arasındaki dengelerin çok iyi hesaplanması gerektiğinin altını çizmiştir (Akbal, 2021).

Nisan 2013'te Beyaz Saray, ABD Kongresi'ne bir mektup yazarak Suriye Rejimi'nin kimyasal silahları kullandığına ciddi anlamda ikna olduğunu belirterek Birleşmiş Milletleri (BM) konuyu araştırmaya davet etmiştir (Philips, 2018). Beyaz Saray

yönetimi ayrıca, askeri müdahale de dahil her türlü seçeneğin değerlendirildiğini belirtmiştir (Wilson, 2013). Yani, ABD'nin dış politika yapım çevreleri küçük çapta da olsa Suriye Rejimi'nin kimyasal silahları kullandığını yüksek bir sesle dile getirmişlerdir. Bu durum dahi Obama yönetiminin askeri müdahale konusundaki isteksizliğini değiştirmemiştir. Haziran 2013'te, Başkan'ın danışmanı Ben Rhodes istihbarat raporları doğrultusunda 2012 yılından itibaren Suriye'de birçok kez kimyasal silahlarla saldırılar düzenlendiğini açıklamıştır. Bu durum, Obama'nın Suriyeli muhaliflere silah ve mühimmat yardımı yapılması konusunda yeşil-ışık yakmasını sağlamak için yapılmış bir açıklama olarak algılanmıştır (Philips, 2018).

Buradaki temel soru "Olası bir askeri müdahale Esad'ın düşürülmesiyle sonuçlanırsa bunun ABD için ne tür sonuçları olabilirdi?" olmuştur. ABD'nin politika yapımcıları Ghouta olayı öncesinde ihtiyatlı bir yaklaşım izlemiştir. Başta Obama, Afganistan, Irak ve Libya deneyimlerinin sonucu olarak Suriye veya Orta Doğu'da herhangi bir ülkeye askeri müdahaleye karşı bir tutum sergilemiştir (Kanat, 2016). Kırmızı çizgi süreci ve süreçte rol oynayan aktörler değerlendirilirken, Başkan'ın kişisel deneyim ve tutumu değerlendirildiği gibi, Başkan'ın ilk ve ikinci dönemlerinde görev yapan dışişleri ve savunma bakanlarının konuya dair kişisel tutumları da dikkate alınmalıdır. Bu durum karar alma sürecinde Bürokratik Politika Modeli'nin uygulanışını da yansıtmaktadır. Obama'nın ilk dönemindeki Dışişleri Bakanı Hillary Clinton ve Savunma Bakanı Leon Panetta, Suriye'ye askeri müdahale konusunda daha çok insani müdahale yanlısı birer tutum sergilerken, ikinci dönemdeki Dışişleri Bakanı John Kerry ve Savunma Bakanı Chuck Hagel askeri müdahale konusunda daha ihtiyatlı davranmışlardır (Philips, 2018). Bu durum bizlere, Obama'nın doğal olarak yönetim kademesinde kişisel tercihlerini yansıtabilecek kişilere, özellikle ikinci döneminde yer verdiğini göstermektedir. Süreç içerisinde bazı spekülasyonlar yer alsa da 21 Ağustos 2013'e kadar Suriye'ye askeri bir müdahale olmamıştır.

Kimyasal Silahların Kullanımı: 21 Ağustos 2013

Obama'nın ilk kırmızı çizgi açıklamasının yıldönümünde, 21 Ağustos 2013'te Suriye Rejimi, Şam'ın Ghouta bölgesinde sivillere karşı kimyasal silahları kullanmıştır (The White House, 2013a). Bu durum Suriye'ye askeri müdahale tartışmalarını yeniden gündeme getirmiştir. Bu süreçte askeri müdahale yapılıp yapılmaması konusunda siyasi bir pazarlık işletilmiştir. Ghouta olayının akabinde askeri müdahaleyle ilgili olarak şu ihtimaller değerlendirilmiştir. Yalnızca bir hava operasyonu ile başarı şansının çok düşük olacağı düşünülmüştür (Samoylov, 2018). Askeri müdahale durumunda ise, Esad'ın kimyasal silahları ABD ve bölgesel müttefiklerine karşı kullanma ihtimali tartışılmıştır (Samoylov, 2018). En kötü senaryo olarak Esad'ın devrilmesi durumunda kimyasal silahların radikal grupların eline geçme ihtimali

de göz önünde bulundurulmuştur (Yacoubian, 2017). Böyle bir senaryoda ülkenin kontrolünün, radikal gruplara geçmesi ve Suriye'nin, İsrail için daha ciddi bir tehdit haline gelme ihtimali de değerlendirilmiştir (Hubbard, 2013). Bu tartışmalar esnasında ABD Merkez Komutanlığı'nın (CENTCOM) daha önce yaptığı Suriye'deki kimyasal silahların kontrol altına alınması için yapılacak askeri müdahalede yaklaşık 75.000 kişiye ihtiyaç duyulacağı görüşü tekrar gündeme gelmiştir (Sanger & Schmitt, 2012). Bu durum askeri müdahale konusunda isteksiz olan Obama'yı, müdahalenin sonucu kestirilemeyecek bir girişim olacağı ve Amerikan askerinin hayatını riske atmamak gerektiği konusundaki düşüncesini yinelemeye sevk etmiştir (Philips, 2018). Yani, Obama'nın dış politika tercihlerine etki eden parametrelerden askeri müdahaleden uzak durma yaklaşımı burada kendisini göstermiştir.

Olayın hemen akabinde Obama yönetimi, kimyasal silahlar bariz bir şekilde kullanılsa da ihtiyatlı olunması ve acele edilmemesi gerektiği yönünde bir tavır takınmıştır. Fakat ABD basınının Ghouta'da yaşananlara yaklaşımı, yönetimi ciddi anlamda etkilemiştir. ABD basınına göre büyük ölçekte kimyasal silah kullanımı ve ciddi sonuçları olan bir saldırı gerçekleşmiştir. Kimyasal silahların kullanımını yasaklayan uluslararası norm ihlal edilmiş ve normun korunması daha önemli hale gelmiştir. Böylesine önemli bir konuda Obama yönetiminin bir an önce harekete geçmesi ve bir karşılık vermesi beklenmiş ve istenmiştir (Philips, 2018).

Böylece Obama yönetimi, sınırları çizilmiş bir askeri müdahaleye odaklanmıştır. Fakat dış politika çevrelerinde ortaya çıkan diğer tartışma sorusu "Uluslararası normu çiğneyen kimyasal silahların kullanımına cevap vermek adına ABD kendi başına bir askeri müdahalede bulunabilir mi?" olmuştur. Kendi başına bir müdahalede bulunacaksa, bunun yasal dayanağının ne olacağı da tartışmalarda ön plana çıkmıştır. İki durumda ABD'nin kendi başına müdahalede bulunması söz konusu olabilirdi. Birincisi; doğrudan kendi güvenliğini savunmasını gerektiren acil bir durum olmasıdır. Kimyasal silah kullanımı ciddi bir olay ve uluslararası normun ihlali olsa da bu olayda ABD'ye doğrudan bir saldırı yoktu (Rhodes, 2018; Gunter, 2014). İkincisi, ABD'nin BM Güvenlik Konseyi'nden yetki alarak bir müdahale gerçekleştirmesi gerekirdi. Yetki alması için beş daimi üyenin (ABD, İngiltere, Fransa, Rusya ve Çin) onayı gerekliydi. Bu durum Rusya'nın (ve hatta Çin'in) ikna edilmesini gerektiriyordu ve an itibarıyla bunun gerçekleşmesi mümkün değildi (Rhodes, 2018; Gunter, 2014).

24 Ağustos 2013'te Obama ulusal güvenlik danışmanları ve istihbarat başkanlarıyla bir toplantı yapmıştır. Ghouta saldırısında roketlerin rejime ait bölgelerden ateşlendiğine dair kanaat oluşsa da Obama yönetimi askeri müdahale konusunda kararın aceleye getirilmemesi gerektiğini vurgulamıştır (Philips, 2018). Fakat yönetim Suriye'ye askeri müdahale konusunda ilk kez bir uzlaşma sağlamıştır. Ulusal

güvenlik danışmanları Susan Rice ve Samantha Power, Suriye'ye insani müdahaleyi destekleyen bir askeri müdahale yapılmasını vurgularken, Başkan Yardımcısı Joseph Biden, Dışişleri Bakanı John Kerry ve Savunma Bakanı Chuck Hagel gibi konuya ihtiyatlı yaklaşan kişiler askeri müdahaleyi destekleyeceklerini belirtmişlerdir. Sadece Genelkurmay Başkanı Martin Dempsey bu konudaki endişesini dile getirmiştir (Philips, 2018). Buradaki temel tartışma, BM'nin konuyla ilgili raporunu bekleyerek mi yoksa öncesinde mi askeri müdahalede bulunmak yönünde olmuştur. Doğrudan rejimi sorumlu göstermese de dönemin Dışişleri Bakanı John Kerry, 26 Ağustos 2013'te yaptığı açıklamada kanıtların güçlü biçimde kimyasal silahların kullanıldığını gösterdiğini ve kimyasal silah kullanımını yasaklayan uluslararası normun ihlal edildiğini vurgulamıştır (Department of State, 2013). Sonrasında Obama yönetimi askerî müdahale planlarını gözden geçirmeye başlamış ve 2 Eylül 2013'te deniz kuvvetlerinin yapması düşünülen 48 saatlik bir misilleme planı oluşturulmuştur. Planlar, Esad'ı iktidardan indirmekten ziyade kimyasal silahları kullanarak insanlık suçu işlediği gerekçesiyle onu cezalandırmayı amaçlamıştır (Philips, 2018). Yani kriz sürecinde dış politika yapımında rol oynayan kurumların temsilcilerinin görüşleri alınarak kararın ortaya çıkmasında Bürokratik Politika Modeli etkili olmuştur.

Bir diğer husus, Amerikan Kongresi ve özellikle Temsilciler Meclisi'nde çoğunluktaki Cumhuriyetçilerin tutumu olmuştur. Örneğin, Mart 2013'te Washington Post gazetesinin gündeme getirdiği Suriye'de kimyasal silahların kullanılma ihtimaline dair iddia sonucunda bazı Cumhuriyetçiler harekete geçmiş ve Senatör John McCain, dönemin savunma bakanının iddiaları doğrulayıcı açıklamalarının Suriye Rejimi'nin ABD'nin kırmızı çizgilerini aştığını ve askeri müdahale için yeterli olduğunu dile getirmiştir (Gearan & Whitlock, 2013). Fakat Ghouta gelişmesinin ardından 28 Ağustos 2013'te Kongre'deki bir grup Cumhuriyetçi Obama'ya bir mektup yazarak, ülkeye doğrudan bir tehdit yokken Amerikan askerinin Suriye'ye müdahale etmesi ve bunun Kongre'den yetki alınmadan gerçekleştirilmesinin ABD Anayasası'nda belirtilen güçler ayrılığı ilkesinin açıkça ihlali olacağını belirtmişlerdir (Parkinson, 2013). Dönemin Temsilciler Meclisi Başkanı Cumhuriyetçi John Boehner Obama'ya bir mektup yazarak, Suriye ile ilgili bazı sorular yöneltmiştir. Askeri müdahale konusunda Kongre'den yetki alınması gerektiğinin altını çizen Boehner, müdahalenin yasal dayanağının ne olacağı ve dayanağın Kongre'den yetki alınmasını gerektiren Anayasa'nın 1.maddesiyle nasıl uyumlu hale getirileceğinin açıklanmasını istemiştir (Rhodes, 2018). Öncesinde Suriye'ye askeri müdahale konusunda baskı oluşturmaya çalışan Cumhuriyetçiler, Ghouta gelişmesi sonrasında Kongre'de askeri müdahaleye karşı bir tutum takınmış ve Başkan'ın bu konudaki kararını olumsuz yönde etkilemeye çalışmıştır. Müdahale kararının Kongre'nin onayından geçmesi veya Kongre'den alınacak yetkiyle gerçekleştirilmesi gerektiği, aksi halde Anayasa'ya aykırı bir tutum

sergileneceği görüşü Cumhuriyetçiler tarafından savunulmuştur. Bu yaklaşımlar, Obama'nın karar alma sürecinde müdahaleden ziyade Rusya ile diplomatik kanallardan krizin aşılması gerektiği görüşünü benimsemesinde etkili olmuştur.

Bu gelişmeler akabinde Obama'nın genel sekreteri Denis McDonough, ulusal güvenlik ekibini ve Kongre liderlerini bir araya getirmiştir. Toplantıya katılanların neredeyse tamamı Suriye'ye ölçülü bir hava saldırısı düzenlenmesini desteklemiş, fakat Obama'nın Kongre'den yetki alması gerektiğini vurgulamışlardır. Hatta bazıları, Obama'nın 2007'de Boston Globe gazetesine yaptığı Amerikan ulusuna karşı gerçek ve acil bir saldırıyı önleme durumu olmadığında Başkan'ın tek başına bir askeri saldırıyı anayasal çerçevede düzenleyemeyeceği görüşünü hatırlatmışlardır (Rhodes, 2018). Obama'nın konuyla ilgili diğer yaklaşımı, askeri müdahalenin İngiltere, Almanya ve Fransa ile birlikte yapılması olmuştur. Almanya Başbakanı Merkel ülkesinin Suriye'ye askeri müdahaleye dahil olmayacağını belirtmiş, Fransa ve İngiltere askeri müdahale konusunda istekli bir tutum sergilemişlerdir (Rhodes, 2018). 29 Ağustos 2013'te İngiltere Parlamentosu konuyu görüşerek askeri müdahaleyi oylamıştır. Oylama sonucunda Parlamento, 285'e 272 çoğunlukla dönemin Cameron hükümetinin Suriye'ye ABD'yle ortak askeri müdahale teklifini reddetmiştir (Rhodes, 2018).

30 Ağustos 2013'te Beyaz Saray'dan "Suriye Hükümetinin 21 Ağustos 2013'te Kimyasal Silahları Kullanımına Dair ABD Hükümetinin Değerlendirmesi" başlıklı bir açıklama yapılmıştır. Açıklamada; gelen çok kapsamlı istihbarat raporları ışığında Suriye hükümetinin Şam'da 21 Ağustos 2013'te kimyasal silahları kullandığı, ilk belirlemelere göre yaklaşık 1429 kişinin hayatını kaybettiği, bunların en az 426'sının çocuklar olduğu ve rejimin sivillere karşı sinir gazı kullandığı belirtilmiştir (The White House, 2013a). Açıklamada, bu değerlendirme için hangi kaynaklardan bilgiler elde edildiği detaylarıyla paylaşılmıştır. Aynı gün Obama, Genel Sekreteri Denis McDonough ile toplantı yaparak bir karara varmıştır. Karar, Suriye'ye askeri müdahale konusunda Kongre'den destek almak yönünde olmuş ve oylamanın 9 Eylül 2013'te yapılması kararlaştırılmıştır (Philips, 2018). Obama'yı bu yönde karar almaya iten en önemli faktör, Kongre'den yetki almadan yapılacak bir hava saldırısı sonucunda Cumhuriyetçilerin baskı oluşturmaları ve Suriye'ye yapılacak askeri müdahalenin sürekliliği konusunda sorun çıkarma ihtimalleri olmuştur. Suriye'ye düzenlenecek bir hava saldırısı için Kongre'den yetki alınması durumunda herkes aynı noktada buluşacak ve Obama yönetimi yasal, siyasal ve uluslararası anlamda daha güvenilir bir zeminde hareket etmiş olacaktı. Aksi bir durumda bu fikirden vazgeçilecekti (Rhodes, 2018).

Burada odaklanılan soru "Suriye'ye düzenlenecek bir hava saldırısı için Kongre'nin desteğini istemek ve çıkacak karar Obama'nın pozisyonunu nasıl etkileyecek?"

olmuştur. Teoride ABD başkanları askeri müdahale için Kongre'nin desteğini istemek zorundadır. Fakat bazı durumlarda ABD kuvvetlerini tek taraflı olarak sınırlı askeri operasyonda kullanma emri başkanlar tarafından verilebilmektedir. Kongre'nin o dönemdeki dağılımına bakıldığında, Senato'da Demokratlar, Temsilciler Meclisi'nde Cumhuriyetçiler çoğunlukta idi, yani oylamanın kazanılması mümkün görünmüyordu ve bu durum Başkan açısından ciddi bir itibar kaybına neden olabiliirdi (Philips, 2018). Ayrıca, Kongre'deki politikacılar ki bunlar arasında uzun zamandır Suriye'ye askeri müdahaleyi savunanlar da vardı, ardı ardına Obama'ya hava saldırısı konusunda yetki vermek adına destek olmayacaklarını açıklamaya başlamışlardır (Rhodes, 2018). Bu durum Obama yönetiminin Kongre'den yetki alamayacağına ve itibar kaybına uğrayacağına işaret etmekteydi. Böylece Rusya ile diplomatik kanallardan kimyasal silahların ortadan kaldırılması seçeneği daha ciddi biçimde gündeme gelmiştir.

ABD ve Rusya Dışişleri Bakanlarının Ortak Bildirisi: 14 Eylül 2013

Bu aşamada dile getirilen soru “Durumu kurtarmak ve Kongre’de alınacak bir yenilgiyi önlemek için ne yapılabilirdi?” olmuştur. Farklı diplomatik çözümlere başvurma gereği duyulmuş ve Dışişleri Bakanı John Kerry devreye girerek, konunun Rusya ile diplomatik yollarla çözülmesini gündeme getirmiştir. Çünkü John Kerry, Suriye meselelerinde Rusya ile işbirliğini savunuyordu (Philips, 2018) ve bu görüş kimyasal silahların ortadan kaldırılması için Obama tarafından da savunulmaktaydı (Obama, 2007). Bu görüşün ön plana çıkmasının ardından 6 Eylül 2013'te St. Petersburg'daki G20 Zirvesi sırasında Obama ve Putin bir öğle yemeği toplantısında konuyu görüşmüşlerdir (Philips, 2018). Ben Rhodes'a (2018) göre Obama, Suriye'deki kimyasal silah stokları meselesinde Rusya ile birlikte çalışmayı önermekteyken, Rusya bu öneriye karşı direnmiştir. Fakat Obama kimyasal silahların ortadan kaldırılması konusundaki iş birliği teklifini yinelemiş ve Putin bunu kabul etmiştir. 9 Eylül 2013'te Obama Rusya'nın olası bir ABD müdahalesini önlemek amacıyla bir öneri sunduğunu ve bunun “olumlu bir gelişme” olduğunu ifade ederek, askeri müdahalenin halen seçenekler arasında yer aldığını ve ABD'nin sorunun çözümü için Rusya ve uluslararası toplumla birlikte hareket edeceğini belirtmiştir (Gordon & Mayers, 2013).

Aynı gün John Kerry, Suriye'ye yapılacak askeri müdahalenin önüne ancak Esad Rejimi'nin elindeki kimyasal silahları uluslararası toplumun gözlemcilerine teslim etmesiyle geçebileceğini ifade etmiştir (Mohammed & Osborn, 2013). Rusya Dışişleri Bakanı Sergei Lavrov silahların uluslararası toplumun gözlemcilerine teslimi konusunu desteklediklerini belirtmekle kalmayıp, Suriye Dışişleri Bakanı Walid Muallim ile görüşmüş, Muallim de öneriyi desteklediklerini, Rusya'nın desteği çerçevesinde önerinin kabul edileceğini ifade etmiştir (Philips, 2018). 9 Eylül 2013'te ABD Kongresi'nde askeri müdahaleye dair kararın alınacağı oylama Senato çoğunluk

lideri Demokrat Senatör Harry Reid'in girişimleriyle olumsuz bir sonuç çıkmaması ve Obama yönetiminin itibarının sarsılmaması adına iptal edilmiş, sorunun çözümünde Rusya ile diplomasinin işletilmesi tek seçenek olarak kalmıştır (Philips, 2018). 10 Eylül 2013'te Amerikan halkına seslenen Obama, Suriye'deki kimyasal silahların ortadan kaldırılmasının Rusya ile iş birliği yoluyla gerçekleştirileceğini ve kendisinin bu diplomatik fırsatı kullanacağını ifade etmiştir (Rhodes, 2018).

Hemen akabinde John Kerry öncülüğündeki ABD heyeti Rusya ile müzakereleri yürütmek amacıyla Cenevre'ye hareket etmiştir. 14 Eylül 2013'te ABD ve Rusya dışişleri bakanları, Suriye Rejimi'ne ait kimyasal silah stoklarının uluslararası toplumun gözetimi dahilinde ortadan kaldırılacağını ortak bir bildiriyle dünyaya duyurmuşlardır (Philips, 2018). Aynı zamanda Suriye Rejimi, kimyasal silahların üretilmesini ve stoklanmasını engelleyen Kimyasal Silahlar Konvansiyonu'na katılacağını duyurmuştur (Philips, 2018). 27 Eylül 2013'te BM Güvenlik Konseyi 2118 numaralı kararıyla Suriye'yi, Kimyasal Silahların Yasaklanması Örgütü'nün öngördüğü biçimde silahsızlanma programının gerekliliklerini yerine getirmesi konusunda harekete geçmeye davet etmiştir (Philips, 2018). Sonrasında Esad, bu karara uyararak silahsızlanma sürecini 6 Ekim 2013 itibarıyla başlatacaklarını ve 2014 yılının ortalarına kadar süreci tamamlayacaklarını kamuoyuyla paylaşmıştır (Philips, 2018). Böylece ABD'nin askeri müdahalesi süresiz olarak ertelenmiş ve Kırmızı Çizgi Krizi, diplomatik kanaldan Rusya'nın çıkarlarına daha uygun biçimde çözüme kavuşturulmuştur. Daha da önemlisi ABD'nin Suriye ve Orta Doğu'daki müttefiklerinin askeri müdahale beklentileri hayal kırıklığıyla sonuçlanmıştır.

Sonuç

Makale, Suriye'de kimyasal silah kullanımının Obama tarafından Amerikan askeri müdahalesi için kırmızı çizgi olarak ifade edilmesine rağmen, silahların sivilere karşı kullanılması ve uluslararası normun ihlal edilmesi sonucunda herhangi bir müdahalenin gerçekleşmemesi, ciddi anlamda caydırıcı bir karşılık verilmemesi ve konunun Rusya ile diplomatik kanallardan çözülmesi sonucunu açıklayıcı süreç analizi yöntemiyle ele almıştır. Bu kapsamda liderler dış politika kararlarını nasıl ve neye dayanarak verir ve kararların verilmesinde hangi faktörler ne tür roller oynar soruları cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Obama tarafından "kırmızı çizgiye" dair ilk açıklamanın yapıldığı 20 Ağustos 2012'den, Amerika ve Rus dışişleri bakanlarının 14 Eylül 2013'te Suriye'deki kimyasal silahların akıbetine dair yaptıkları ortak bildiriye kadarki süreci detaylarıyla birlikte ele alan makale, ortaya çıkan sonucun temel nedenlerini detaylandırmıştır. Odaklanılan süreç, Beach ve Pedersen'in (2019) açıklayıcı süreç analizi yöntemiyle "Kırmızı Çizgi Krizi" olarak kavramsallaştırılmıştır.

Böylece Türkiye’de ABD’nin, özellikle de Obama yönetiminin Suriye politikası üzerine yapılan çalışmalara, spesifik bir vaka analizi ve ondan ortaya çıkan özel bir dış politika sonucunun sebeplerini açıklamak yoluyla katkı sunulmaktadır.

Makale, Suriye’de kimyasal silah kullanımını askeri müdahale için kırmızı çizgi olarak belirleyen Obama’nın, silahların kullanıldığı BM tarafından kanıtlarla ortaya konulmasına rağmen askeri müdahaleye kalkışmamasının veya caydırıcı bir karşılık vermemesinin ve sürecin diplomatik kanallardan geçirtilmesinin nedenlerini irdelemiştir. Temel bulgular, bu sonucun ortaya çıkmasında Obama’nın dış politika tercihlerini etkileyen parametreler ve onların şekillendirdiği müdahalecilikten uzak durmayı öngören Suriye politikasının yanı sıra, Bürokratik Politika Modeli kapsamında ortaya konan ve ABD’nin dış politika yapım sürecinde önemli roller oynayan temel ve yardımcı aktörlerin paylarının olduğunu göstermiştir. Bulgular, dış politika yapım sürecinde rol alan ve ABD’nin siyasi yapısından kaynaklı faktörlerin süreçte etkin bir rol oynamalarını, askeri müdahale konusunda Obama yönetimini etkilemeye çalışmaları ve Başkan’ın Bürokratik Politika Modeli’ni uygulamasında etkili olmalarını, Amerika’nın iç siyasi yapısı aracılığıyla gösterdiği için daha önceki çalışmaları (Çoban, 2022) desteklemektedir.

Ayrıca bulgular, incelenen süreçte özellikle kimyasal silahların sivillere karşı kullanıldığı 21 Ağustos 2013 sonrasında Obama’nın Bürokratik Politika Modeli aracılığıyla Kırmızı Çizgi Krizi’ne bir çözüm arayışına girdiğini göstermiştir. Bu sonucun ortaya çıkmasında Obama’nın başkanlık kampanyasından itibaren kişisel olarak Rusya ile kimyasal silahların ortadan kaldırılması konusunda iş birliği yapma fikrini destekleyecek biçimde ABD Dışişleri Bakanlığı’nın ön plana çıkması ve diplomasiyi işletmesi etkili olmuştur. Böylece Obama’nın Kongre’de bir yenilgiye uğramasının önüne geçilmiştir. Çalışmanın bulguları, iç politikadaki rakiplere karşı alınacak bir yenilgiden kaçınmak için Başkan’ın kişisel olarak desteklediği ve seçim kampanyasında dile getirdiği uluslararası arenadaki olası rakiplerle (Rusya ile) diplomasisinin işletilerek Kırmızı Çizgi Krizi’nin çözüme kavuşturulduğunu göstermektedir. Obama Kongre’nin o dönemki dağılımı dolayısıyla olası bir itibar kaybından kurtulmuş ve krizi kendi isteği doğrultusunda sonuçlandırmış görünse de, uluslararası arenada sözünü yerine getiremeyen, küresel ve bölgesel müttefiklerinin yanı sıra Suriye’deki muhalifleri hayal kırıklığına uğratan bir lider olarak konumlandırılmaktan kurtulamamıştır. Sonrasında ortaya çıkan IŞİD tehdidi, Obama yönetimini müdahaleden uzak durma yaklaşımından, uluslararası koalisyon yardımıyla sınırlı müdahale yaklaşımını benimsemeye sevk etmiştir.

Bulguları ve yöntemi dikkate alındığında çalışma, özel bir dış politika sonucunu açıklayıcı süreç analizi yöntemiyle ele almakta ve özel bir vakayı ilk defa “Kırmızı

Çizgi Krizi” olarak kavramsallaştırmaktadır. Bu yönüyle, Türkiye’de özellikle ABD dış politikasına dair çalışmalarda açıklayıcı süreç analizinin kullanılabileceğini göstermektedir. Ayrıca makale, dış politika analizlerinin daha detaylı yapılabilmesi adına süreçte rol oynayan aktör ve sebeplerin derinlemesine incelenerek ortaya koyulabileceğini göstermesi açısından gelecekte yapılacak muhtemel çalışmalara metodolojik olarak da örnek teşkil etmektedir.

An Assessment of the Factors Crucial in the Foreign Policy Outcome Regarding the Redline Crisis: The Case of the Obama Administration

Turgay Demir

Introduction

On August 20, 2012, US President Barack Obama stated that should the Syrian regime use chemical weapons, the US would consider and assess responding with an external military intervention in Syria (The White House, 2012a). This explanation opened the way for expectations among the members of the Syrian opposition and international rivals of the Assad regime, who attempted to prove that the regime had been using chemical weapons against civilians in order to accelerate the US military intervention (Philips, 2018, p.176). On August 21, 2013, the Syrian regime used these types of weapons in the Ghouta region of Aleppo (UN News, 2013; Human Rights Watch, 2013; The White House, 2013a). Despite, the US President having underlined their utilization as a red line for a US military intervention in Syria, the US did not intervene and did not take any actions in the context of deterrence even though the Syrian regime had violated an international norm. Instead, the Obama administration solved this issue through diplomacy conducted with Russia. Therefore, this article aims to explain the specific reasons for such a foreign policy outcome through the following questions;

@ Asst. Prof., Recep Tayyip Erdoğan University, turgay.demir@erdogan.edu.tr

ID <https://orcid.org/0000-0001-6526-0784>

DOI: 10.12658/M0760
insan & toplum, 2025; 15(2): 1-31
insanvetoplum.org

Received: 16.07.2024
Revised: 11.11.2024
Accepted: 15.11.2024
Online First: 17.02.2025

- How and on which basis do leaders make foreign policy decisions?
- Which factors play roles in making those decisions?
- What type of crucial roles do those factors play?

This article uses within its scope Beach and Pedersen's (2019) explaining outcome process-tracing method to examine the period between August, 20, 2012 and September 14, 2013 which is conceptualized as the Red Line Crisis in Syria. The study chose to analyze this time period for the following reasons. Firstly, August 20, 2012 was when US President Obama publicly underscored the Syrian regime's utilization of chemical weapons as a redline for him to consider a military intervention in Syria. Secondly, September, 14, 2013 was when United States and Russian foreign ministers jointly declared that they had agreed to resolve this issue diplomatically under the particular control and monitoring of the United Nations in relation to the Treaty of Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT, 1968). In this way, the article contributes to debates in Türkiye on US foreign policy regarding the Syrian civil war. In particular, the article contributes to debates on the Obama administration's foreign policy in Syria within the context of a decision over a military intervention by explaining the main reasons for this foreign policy outcome. In this regard, the article argues the parameters affecting Obama's foreign policy choices, main and secondary actors in the US foreign policymaking community involved in implementing these decisions, and Obama's choice of the Bureaucratic Policy Model to have been the main factors causing such a foreign policy outcome.

Methodology

This article used texts within the period from August 20, 2012 to September 14, 2013 for collecting data. To identify the parameters affecting Obama's foreign policy choices, the study analyzes Obama's article titled "*Renewing American Leadership*" published in the magazine the Foreign Affairs as well as his Cairo Speech on June 4, 2009. In addition, the study also benefits from official press statements of the White House and the US State Department, as well as the White House National Archives to understand the critical developments in the process and the role of key actors. Moreover, other main data collection materials used for tracing the process for this foreign policy outcome involved mainstream US newspapers such as *The New York Times*, *The Washington Post* and *The Wall Street Journal*. In addition to these materials, data collection also benefited from the explanations of US officials in ABC News and CNN International news articles, as well as from reports of US think-tanks regarding the Obama administration's policy on regarding Syria. Lastly, the study uses the book, *The World As It Is: A Memoir of the Obama White House*, written

by Ben Rhodes, advisor to Barack Obama on communications and speech writing in order to comprehending the crucial happenings and turning points during the analyzed period.

The study uses Beach and Pederson's (2019) explaining outcome process-tracing method to analyze the data. In general, foreign policy analysis examines a process in order to understand the outcomes of a foreign policy and the factors that play crucial roles in the process of decision-making (Balamir-Coşkun, 2022, p. 88). The explaining outcome process-tracing model helps to understand the relationship between the reasons and results of a case, to identify critical developments in the process of said case, and to comprehend the outcome of a foreign policy in accordance with those critical developments (Beach & Pedersen, 2019, p.9). Additionally, this type of process tracing provides an opportunity to explain cases more holistically, as well as to conceptualize and name them (e.g. the Cuban Missile Crisis; Beach & Pedersen, 2019, p.281). Based on the characteristics of the explaining outcome process-tracing model, the article conceptualizes what occurred in the period under study as the "Syrian Red Line Crisis" and provides a specific explanation for the reasons, factors, and results of this case. The process-tracing method also allows researchers who attribute a specific meaning to happenings, reasons, factors, and outcomes of a case to conceptualize these under specific titles. In order to carry out this conceptualization, the article has chosen the "Syrian Red Line Crisis" as the case for the following reasons. Firstly, this study attributes one meaning to Obama's foreign policy on Syria conceptualizing the case as a red line crisis. Secondly, Obama publicly announced the Syrian regime's utilization of chemical weapons to be a red line for himself to consider the possibility of conducting a military intervention in Syria. This indicates that Obama's main priority in Syria become nuclear weapons and their utilization by the Syrian regime (Philips, 2018, p. 176). Thirdly, this case depicts that despite the warnings of the US administration, the Syrian regime had used chemical weapons against civilians in the Ghouta region of Aleppo and violated an international norms (US Department of State, 2013). Lastly, this case is significant for showing that a US President has certain principles regarding the development and utilization of nuclear weapons. However, addressing to what extent President Obama managed to implement those principles after such norms had been violated and what type of attitude he embraced for dealing with this situation are important. In addition, the process-tracing method was implemented by identifying the critical developments and key happenings (Balamir-Coşkun, 2022) that played a significant role during the period, as shown below:

Event 1: August 21, 2012 - Obama's first explanation regarding the redline

Event 2: August 21, 2013 – The Syrian regime's utilization of chemical weapons

Event 3: September 14, 2013 – US and Russian foreign ministers' joint declaration regarding the future of chemical weapons in Syria.

The article analyzes these developments chronologically before providing the results.

Reasons for Prioritizing Diplomacy in Place of a Military Intervention

This article argues the main factors that resulted in this foreign policy outcome to have been the parameters affecting Obama's foreign policy choices, the main and secondary actors in the US foreign policymaking community when implementing these decisions, and the Obama administration's choice of the bureaucratic policy model. As for the parameters that affected the Obama's foreign policy choices seven are found. Firstly, Obama thought the US had lost its legitimacy all around the world because of George W. Bush's Global War on Terror policy (Öncel, 2018, p. 92). To build legitimacy and leadership, Obama developed the concept of a new American leadership (Obama, 2007, p. 4) that attempted to avoid military intervention unless extremely necessary. Secondly, Obama believed global threats such as terrorism and weapons of mass destruction should be dealt with collectively through the initiatives of countries around the world, not by the US alone (Obama, 2007, pp. 3--4). Thirdly, Obama felt no need to intervene in any other regional conflict as long as no direct threat to the US and its national security, was present (Cerrah, 2016, p. 325). Fourthly, Obama attempted to mitigate Arab countries' negative perception of the US especially in terms of the Islamic world. To do this made a distinction between violent jihadist extremism and Islam with the US being in a fight against violent jihadist extremism instead of against Islam (The New York Times, 2009). Fifthly, Obama presented himself to a certain extent as an advocate for preventing nuclear weapons and encouraging nuclear non-proliferation around the world. To do this, he emphasized that the US would and could work with Russia on these matters (Obama, 2007, p. 8). Sixthly, Obama assessed the policies of previous US president, who had preferred military intervention, as a mistake, he instead preferred and prioritized diplomacy in place of military intervention. Lastly, the attitude of the US public, which was opposed to military interventions in other countries, played a significant role in Obama's (2007, p. 16) foreign policy choices.

The main and secondary actors in the US foreign policymaking community also played key roles during the Syrian Redline Crisis and in the outcome of this

foreign policy. The main actors in this community are US Presidents, the US State Department, the US Departments of Defense, the US Department of Homeland Security, the Central Intelligence Agency (CIA), the National Security Council, the National Security Advisor of Presidents, the US Congress, and US Congress committees on foreign policy and foreign relations (Foley, 2012, p. 121). The secondary actors in this community involve lobbies and lobbying groups, media, public opinion, and think-tanks.

Obama's choice of the bureaucratic policy model for the decision-making process, especially after the Syrian regime's utilization of chemical weapons was the final factor to bring about this type of foreign policy outcome. Graham Allison (1972, p.144) conceptualized and developed the bureaucratic policy model by analyzing the US government and its foreign policy decision-making processes. This model underlines the importance of debates, and discussions and mainly focuses on the bargaining between the main institutions of the US foreign policy-making community and their representatives who are involved foreign policy making and implementation. In this way, these institutions' representatives provide their opinions based on their institutions' perspectives and priorities regarding cases, situations, and events, and help US presidents make proper decisions regarding these happenings (Allison, 1972, p. 144; Gülmez & Gülmez, 2022, p. 22). In the case of the Syrian Red Line Crisis, particularly following the utilization of chemical weapons, US Secretary of State, John Kerry and the US State Department took initiative in accordance with President Obama's preferences as a result of long discussions among the US foreign policy-making community's institutions. Kerry conducted diplomacy with his Russian counterpart by cancelling the vote in Congress, mainly based on the Republican majority in congress and their positions against any military intervention policy of Obama.

Results

Although President Obama had underlined the Syrian regime's utilization of chemical weapons to be a red line for considering and conducting a military intervention in Syria, the Obama administration sorted this crisis out through diplomacy by negotiating with Russia and agreeing over future actions and how to remove the Syrian regime's chemical weapons. This study has some inferences regarding how leaders can make foreign policy decisions and which factors and actors might play roles in the decision-making process that affects a specific outcome. The findings indicate the parameters that affected Obama's foreign policy choices when making decisions had influenced policy on Syria, especially his decision to avoid an external

military intervention in the Middle East. Other additionally significant reasons for this outcome were, the main and secondary actors involved in foreign policy-making and implementation, the implementation of the bureaucratic policy model, and these actors' involvement in this. The fact that the findings address how factors resulting from US internal politics had played an effective role in the process and worked to influence the Obama administration's decision by specifically taking a position against any external military intervention, results also support the previous research with regard to the Obama administration (Çoban, 2022).

The findings also depict how, as a result of Republican politicians' position against any military intervention in Syria, the Obama administration had taken the bureaucratic policy model into consideration after the Syrian regime's utilization of chemical weapons on August 21, 2013. Additionally, the article shows US Secretary of State John Kerry to have supported that Obama's opinion to work with Russia for resolving global issues as nuclear threats and the utilization of nuclear weapons. Therefore, the US State Department took initiative to resolve things in the context of the bureaucratic policy model, thus preventing any decision regarding a military intervention in Syria by President Obama from being potentially defeated by US Senate Republicans. As a result, the findings underline how Obama had used diplomatic channels and solved the problem with its international rival, Russia, in order to prevent such a defeat in the context of an internal political competition. Although, President Obama saved face by following this path, he also became a leader who disappointed traditional US allies in and around the Middle East especially the official Syrian opposition that had expected the US to intervene militarily against the Syrian regime.

Kaynakça

- Akbal, Ö. (2021). *ABD'nin Suriye politikası ve bölgesel etkileri*, Nobel Bilimsel Yayıncılık.
- Akbaş, Z., Çaylı, Ş. & Duman M. (2018). Amerika Birleşik Devletleri'nin realizm ve idealizm ikileminde Orta Doğu politikası: Mısır ve Suriye örnekleri. *Social Mentality and Researcher Thinkers Journal (Smart Journal)*, 4(11), 485-502.
- Allison, G. T. (1972). *Essence of decision: Explaining the Cuban missile crisis*, Little, Brown and Company.
- Aras, H. (2020). Barack Obama döneminde ABD'nin Irak ve Suriye'deki IŞİD politikası. *The Journal of Social Sciences*, 39(39), 462-469.
- Balamir-Coşkun, B. (2022). Dış politika analizinde bir yöntem olarak süreç izleme, Bezen Balamir Coşkun & İnan Rüma (Der.) *Dış politika analizi: Konu, kuram, yöntem içinde* (ss.77-96), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cerrah, U. (2016). ABD'nin Suriye Politikası, Hasret Çomak, Caner Sancaktar & Zafer Yıldırım (Der.) *Uluslararası politikada Suriye krizi içinde* (ss.319-333).Beta Yayınları.
- Çoban. A. (2022). ABD'nin Barack Obama dönemi Suriye politikası: Neoklasik realist bir analiz. *Uluslararası İlişkiler Çalışmaları Dergisi*, 2(1), 36-57.

- Demir, T. (2023). Women as a legitimacy-building tool in US foreign policy: The case of women's protection units (YPJ). *Mukaddime*, 14(2), 443-464.
- Entman, R. (2004). *Projections of power: Framing news, public opinion, and US foreign policy*. University of Chicago Press.
- Erol, M. S., & Çelik, K. E. (2018). ABD' nin Suriye politikasında vekil aktör olarak terör örgütleri: YPG örneği. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 2(2), 14-45.
- Foley, Michael (2012), The foreign policy process: Executive, congress, intelligence. Cox, Michael & Stokes, Doug (Der.) *US foreign policy içinde* (ss.129-111). Oxford University Press.
- Gearan, A. & Craig W. (25 Nisan 2013). US intelligence believes Syria's Assad used chemical weapons "on a small scale", *Washington Post*, https://www.washingtonpost.com/world/middle_east/us-intelligence-agencies-assad-used-chemical-weapons-on-a-small-scale/2013/04/25/208346aa-ad-c0-11e2-98ef-d1072ed3cc27_story.html (Erişim tarihi: 20.12.2023)
- Gordon, Michael R., & Mayers S. L. (9 Eylül 2013). Obama calls Russia offer on Syria possible 'breakthrough', *The New York Times*, <https://www.nytimes.com/2013/09/10/world/middleeast/kerry-says-syria-should-hand-over-all-chemical-arms.html> (Erişim tarihi: 21.12.2023)
- Grieco, J., Ikenberry G. J & Mastanduno, M. (2019). *Introduction to international relations: Perspectives, connections, and enduring questions*, MacMillan Interntional Higher Education, Red Globe Press.
- Gunter, M. (2014), *Out of nowhere: The Kurds of Syria in peace and war*. Hurst and Company.
- Gülmez, S. B., & Gülmez D. B. (2022). Dış politika analizi: Teorik yaklaşımlar Bezen Balamir Coşkun & İnan Ruma (Der.) *Dış politika analizi: Konu, kuram, yöntem içinde*, (ss.13-40). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Harunoğulları, M. (2021). ABD ve Rusya'nın Suriye iç savaşına müdahalelerinin jeopolitik yaklaşımları. *Ortadoğu ve Göç*, 11(1), 43-84.
- Harunoğlu, N. Ç. (2019). Eisenhower'dan Obama'ya: ABD dış politikasında Ortadoğu ve Suriye. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 74(4), 1149-1182.
- Hubbard, B. (27 Nisan 2013). "Islamist rebels create dilemma on Syria policy". *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2013/04/28/world/middleeast/islamist-rebels-gains-in-syria-create-dilemma-for-us.html> (Erişim tarihi: 25.12.2023)
- Human Rights Watch (10 Eylül 2013). "Attacks on Ghouta: Analysis of alleged use of chemical weapons in Syria", <https://www.hrw.org/report/2013/09/10/attacks-ghouta/analysis-alleged-use-chemical-weapons-syria> (Erişim tarihi: 13.11.2024)
- Kanat, K. B. (2016). Obama yönetiminin Suriye politikasını ne şekillendirdi?. Hasan Basri Yalçın & Burhanettin Duran (Der.) *Küresel ve bölgesel aktörlerin Suriye stratejileri içinde*, (ss.53-59) (SETA)
- Kılıç, H. (2020). ABD'nin Kuzey Suriye politikası, *Ahi Evran Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 1-9.
- Kurt, V. (2019). *ABD ve Suriye krizinin dönüşümü*, Kadim Yayınları.
- Landler, M & Gordon, M. R. (11 Aralık 2012). "U.S. will grant recognition to Syrian rebels, Obama says", *The New York Times*, <https://www.nytimes.com/2012/12/12/world/middleeast/united-states-involve-ment-in-syria.html> (Erişim tarihi: 25.06.2024)
- Miller, G., Warrick, J & DeYoung, K. (24 Mart 2013). "Backing up Obama's warnings to Syria creates tough challenges on two fronts", *The Washington Post*, https://www.washingtonpost.com/world/national-security/backing-up-obamas-warnings-to-syria-creates-tough-challenges-on-two-fronts/2013/03/24/95cd5570-9314-11e2-a31e-14700e2724e4_story.html (Erişim tarihi: 20.12.2023)
- Mohammed, A. & Osborn, A. (9 Eylül 2013). "Kerry: Syrian surrender of chemical arms could stop US attack", *Reuters*, <https://www.reuters.com/article/us-syria-crisis-kerry-idUSBRE9880BV20130909/> (Erişim tarihi: 21.12.2023)

- Obama, B. (2007). Renewing American leadership, *Foreign Affairs*, 86(4), 2-16.
- Özkan, M. F. (2016). Demokratların dış politika gelenekleri bağlamında Obama'nın Suriye politikası. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (3), 1-35
- Parkinson, J. (28 Ağustos 2013). "Growing bipartisan coalition urges Obama to seek congressional authorization for Syrian strike", *ABC News*, <https://abcnews.go.com/blogs/politics/2013/08/growing-bipartisan-coalition-urges-obama-to-seek-congressional-authorization-for-syrian-strike> (Erişim tarihi: 02.01.2024)
- Philips, C. (2018), *The battle for Syria: International rivalry in the Middle East*. Yale University Press.
- Rhodes, B. (2018), *The world as it is: A memoir of the Obama White House*. Random House.
- Samoylov, Y. (2018). *Rusya'nın Suriye politikası*, Hitabevi Yayınları.
- Sanger, D. E. & Schmitt, E. (15 Kasım 2012). "Pentagon says 75,000 troops might be needed to seize Syria chemical arms", *The New York Times*, <https://www.nytimes.com/2012/11/16/world/middleeast/pentagon-sees-seizing-syria-chemical-arms-as-vast-task.html> (Erişim tarihi: 20.12.2023)
- Shapiro, R. & Lawrance R. J. (2002), Public opinion, foreign policy and democracy: How presidents use public opinion. Jeff Manza, Fay Lomax Cook and Benjamin I. Page (Der.) *Navigating public opinion: Polls, policy, and the future of American democracy* içinde (ss.199-184). Oxford University Press.
- The House of Representatives (2014, 9 September), Radicalised Americans fighting with ISIS, <https://www.congress.gov/113/crec/2014/09/09/CREC-2014-09-09-pt1-PgH7300.pdf> (Erişim tarihi: 9.12.2019)
- The New York Times (4 Haziran 2009). "Text: Obama's speech in Cairo", <https://www.nytimes.com/2009/06/04/us/politics/04obama.text.html> (Erişim tarihi: 24.05.2024)
- The White House, (2013a). *Government assessment of the Syrian government's use of chemical weapons on August 21, 2013*, <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2013/08/30/government-assessment-syrian-government-s-use-chemical-weapons-august-21#:~:text=The%20United%20States%20Government%20assesses,nerve%20agent%20in%20the%20attack> (Erişim tarihi: 02.01.2024)
- The White House (2012b). "President Obama pushes for nonproliferation", 4 Ağustos 2012, <https://obamawhitehouse.archives.gov/blog/2012/12/04/president-obama-pushes-nonproliferation> (Erişim tarihi: 19.12.2023)
- The White House (2012a). "Remarks by the president to the White House press corps", 20 Ağustos 2012, <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2012/08/20/remarks-president-white-house-press-corps> (Erişim tarihi: 19.12.2023)
- The Department of State, (2013). "Remarks on Syria", 26 Ağustos 2013, <https://2009-2017.state.gov/secretary/remarks/2013/08/213503.htm> (Erişim tarihi: 20.12.2023)
- Turaman, O., & Çelik, A. H. (2018). Türkiye ve ABD'nin Ortadoğu dış politikası: Irak ve Suriye örnekleri üzerinden çatışan ve örtüşen değerler ikilemi. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 116-138.
- UN News (16 Eylül 2012). "'Clear and convincing' evidence of chemical weapons use in Syria, UN team reports", <https://news.un.org/en/story/2013/09/449052> (Erişim tarihi: 13.11.2024)
- Wilson, S. (25 Nisan 2013). "What are the pros and cons of 'intervention in Syria' for Obama administration? *The Washington Post*, https://www.washingtonpost.com/politics/what-are-the-pros-and-cons-of-intervention-in-syria-for-obama-administration/2013/04/25/0ad5694a-ade9-11e2-8bf6-e70cb6ae066e_story.html (Erişim tarihi: 20.12.2023)
- Yacoubian, M. (2017). *Critical junctures in United States policy toward Syria: An assessment of the counterfactuals*, Simon-Skjodt Center for the Prevention of Genocide Series of Occasional Papers, August 2017, <https://www.ushmm.org/m/pdfs/Yacoubian-Critical-Junctures-US-Policy-Syria.pdf> (Erişim tarihi: 01.11.2023)

The Russian Resilience Against Sanctions: The Roles of Proactive Policies and External Geopolitical Factors

Murat Aslan*

Halil Kürşad Aslan

Abstract: This study examines the effectiveness of economic sanctions imposed on Russia by the United States and its Western allies following the annexation of Crimea in 2014 and the invasion of Ukraine in 2022. Although designed to exert significant economic and political pressure, the impact of these sanctions has been undermined by several factors. Using a case study methodology, this research constructs an analytical framework to explore the relatively limited effectiveness of the sanctions. First, it highlights Russia's strategic use of internal and external policy tools as a critical factor in mitigating their impact. Second, global political dynamics—such as China's emergence as a counterbalance to the United States and India's growing regional influence—act as “pull factors” that weaken the sanctions' effectiveness. Third, facilitators within the global financial system, including rising oil prices, the declining dominance of the U.S. dollar, and gray areas in global financial governance, have further reduced their impact. While the sanctions have imposed significant economic costs on Russia, these factors collectively explain their failure to achieve their intended objectives. The findings underscore the importance of accounting for complex global dynamics when assessing the effectiveness of economic sanctions.

Keywords: Sanctions, Russia, US, China, Energy

Öz: Bu çalışma, Amerika Birleşik Devletleri ve Batılı müttefikleri tarafından 2014'te Kırım'ın ilhakı ve 2022'de Ukrayna'nın işgalinin ardından Rusya'ya uygulanan ekonomik yaptırımların etkinliğini incelemektedir. Bu yaptırımlar, Rusya üzerinde önemli ekonomik ve politik baskı oluşturmayı amaçlarken, etkileri çeşitli faktörlerle sınırlanmıştır. Vaka çalışması metodolojisini referans alarak, bu çalışma yaptırımların nispeten düşük etkisinin araştırmak için analitik bir çerçeve oluşturmaktadır. İlk olarak, Rusya'nın iç ve dış politika araçlarını stratejik bir şekilde kullanması, yaptırımların etkisini azaltan temel bir faktör olarak öne çıkmaktadır. İkinci olarak, Çin'in Amerika Birleşik Devletleri'ne karşı bir denge unsuru olarak yükselişi ve Hindistan'ın Asya'daki artan önemi gibi küresel siyasi dinamikler, yaptırımların etkinliğini azaltan “çekim faktörleri” olarak işlev görmektedir. Üçüncü olarak, küresel finansal sistemdeki yükselen petrol fiyatları, ABD dolarının azalan hâkimiyeti ve küresel finansal yönetimdeki gri alanlar gibi kolaylaştırıcı unsurlar, yaptırımların etkisini sınırlamıştır. Rusya'ya önemli ekonomik maliyetler yüklemesine rağmen, bu faktörler bir araya gelerek yaptırımların beklenen sonuçları neden sağlamadığını açıklamaktadır. Bulgular, ekonomik yaptırımların etkinliğini değerlendirirken karmaşık küresel dinamiklerin dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yaptırımlar, Rusya, ABD, Çin, Enerji

* Corresponding Author

@ Prof., Ankara Yıldırım Beyazıt University, murataslan@aybu.edu.tr
Assoc. Prof., İstanbul Medipol University, hkaslan@medipol.edu.tr

id <https://orcid.org/0000-0002-6808-1308>
<https://orcid.org/0000-0001-9926-7108>

DOI: 10.12658/M0761
insan & toplum, 2025; 15(2): 32-56
insanvetoplum.org

Received: 03.09.2024
Revised: 19.11.2024
Accepted: 28.11.2024
Online First: 20.02.2025

Introduction

This study aims to examine the effects of sanctions imposed on the Russian Federation since 2014 within the context of global political dynamics and the proactive policies developed to counter these sanctions. The annexation of Crimea in 2014 and the large-scale invasion of Ukraine in 2022 provoked strong opposition from the international community, leading to unprecedented sanctions against Russia. As a major global power with nuclear capabilities and a permanent seat on the UN Security Council, Russia's case presents a unique scenario in the field of international relations.

The primary objective of this study is to analyze the economic and political impact of these sanctions on Russia, with a particular focus on both the short-term and long-term effects, as well as their potential implications for the country's structural issues. It is important to note that this study does not encompass all the sanctions imposed on Russia; instead, it focuses primarily on the sanctions enforced by the United States (and also to some extent the broader Western coalition). The effectiveness of these sanctions is analyzed within certain perspectives. To be more precise, the study seeks to address the following key questions: (1) How have Russia's strategic role and actions in global energy markets, combined with ongoing developments in the global system and the intensifying struggle for global power, influenced and undermined the effectiveness of these sanctions? (2) To what extent have Russia's internally and externally crafted policy measures, along with the aforementioned developments, contributed to diminishing the impact of the sanctions? (3) Beyond these points, how do various exogenous factors—those outside the control of any single country, including Russia, the U.S., or China—shape the effectiveness of sanctions? What are these exogenous factors (facilitators) or gray zones, and how do they enable the circumvention of sanctions?

In terms of contribution to the literature, this study provides an analytical framework to explain the relative ineffectiveness of the economic sanctions imposed on Russia, particularly in the energy sector. It introduces the concepts of “pull factors,” “push factors,” and “facilitators” to explain why these sanctions have not achieved their expected outcomes. “Pull factors” include global political dynamics, such as China's emergence as a counterbalance to the United States and the reluctance of India and others to enforce the sanctions. “Push factors” involve Russia's strategic use of internal and external policy tools, including its pivotal role in global energy markets. “Facilitators” refer to external factors, such as rising global oil prices, the declining dominance of the U.S. dollar, and the increasing prevalence of gray areas in global governance, which collectively undermine sanctions' impact.

This study is motivated by the need to address gaps in the literature on the effectiveness of sanctions and the resilience mechanisms of targeted states, particularly Russia. While existing studies have explored the economic and political consequences of sanctions, detailed analyses of how Russia counters these measures remain limited. This study aims to address the fragmentation in research by systematically organizing the reasons behind the sanctions' diminished impact. It provides a structured analytical framework as a tool for researchers examining the complex dynamics of sanctions.

The study addresses three key research questions: (1) What are the main factors undermining the effectiveness of sanctions on Russia, particularly in the energy sector? (2) How has Russia leveraged its policy tools to counteract the impact of these sanctions? (3) What role do external factors and facilitators play in reducing the effectiveness of these sanctions? By answering these questions, the study highlights the importance of evaluating sanctions not just in economic terms but also in their political implications. Its findings offer valuable insights into how target states adapt to external pressures, making significant contributions to international relations, economics, and energy policy.

The study is structured as follows: Section 1 provides a review about sanctions. This part firstly provides a brief review about sanction literature and then the section will provide an in-depth review about the sanctions implemented by the US on Russian Federation. Section 2 explores the Russian economy and the role of energy exports in the economy, emphasizing Russia's strategic position in global energy markets. Section 3 systematically analyzes the factors contributing to the mitigation of the effectiveness of sanctions. Finally, Section 4 reviews and concludes the study and summarizes the key findings.

Assessing the US Sanctions on Russia

Brief Review about Sanctions

Economic sanctions are considered the second most powerful foreign policy instrument after military force (Kirkham et al., 2024). Throughout history, states have employed various non-military coercive tools to compel their rivals to change their behavior (Kirkham, 2024). Okusako (2024) provides a comprehensive and systematic definition of economic sanctions as actions by sender parties (state and non-state actors) designed to modify or change the behavior or policy of target actors by exerting economic power, sometimes in conjunction with a military campaign, to promote vital security interests under the guise of legal and moral reasons.

Various institutions focus on the study of international sanctions. A notable hub for academic and policy research on targeted sanctions is the Graduate Institute's Targeted Sanctions Initiative. This initiative hosts a range of academic events in Geneva and maintains qualitative and quantitative databases on UN targeted sanctions. According to the Global Sanctions Database, there were 405 sanctions in effect by the end of 2022, with approximately 300 of these being implemented within the past decade (Gaur et al., 2023). The Targeted Sanctions Consortium (TSC) data indicate that non-UN sanctions, particularly those imposed by the US and the EU, are more prevalent than UN sanctions, with many UN sanctions having corresponding non-UN sanctions (Brzoska, 2015). Alongside the growing opposition from non-Western countries to sanctions, the increasing number of unilateral sanctions implemented outside the framework of the United Nations has also led to a form of 'sanctions fatigue,' even among other countries, reflecting a declining enthusiasm for their enforcement (Brzoska, 2015).

Over the past thirty years, the international sanctions regime has evolved significantly, with targeted or "smart" sanctions becoming the norm (Giumelli, 2015). The most common types of sanctions include sectoral bans, arms embargoes, asset freezes, travel restrictions, financial sanctions, and diplomatic sanctions (Wallenstein & Grusell, 2012). While political benefits of sanctions do not necessarily correlate with the material harm they cause, recent studies suggest that sanctions have had minimal impact on the Russian economy.

The UN has implemented various sanctions, with sectoral bans being the most frequently used, followed by arms embargoes and measures against elites within the targeted regime, such as asset freezes and travel restrictions. Financial sanctions, which include restrictions on investments and financial services, and diplomatic sanctions are also common (Giumelli, 2024). Assessing sanctions requires considering the comprehensive costs associated with their implementation, which involves a counterfactual analysis to explore possible alternative actions.

The US Sanction Mechanism and Sanctions against Russian Federation

Internationally, sanctions are enforced by a group of actors known as the Western coalition, primarily led by the U.S., along with the EU and other key players. Note also that the EU has emerged as one of the fastest, most comprehensive, and most prolific actors in imposing sanctions against Russia during this process (Uygun, 2023). Although other countries in this coalition have significant sanction mechanisms, this study primarily focuses on U.S. sanctions, as the U.S. serves as the flagship, forming the main pillar of the sanctions imposed on Russia. Therefore, this study has deliberately confined itself and concentrated the majority of its analysis on U.S. sanctions.

Since 2014, sanctions led by the US on Russia for its annexation of Crimea, initially targeting individuals and entities violating Ukraine's sovereignty. These sanctions gradually expanded, but their impact on the Russian economy remained limited, earning them the label of a "vegetarian stage" (Timofeev, 2022a).¹ In 2022, following Russia's invasion of Ukraine, a stronger coalition, including the US, EU, and other allies, imposed severe sanctions targeting Russia's elite, financial and energy sectors, and restricting access to Western technology (Nelson, 2022).

The Administrative and Legal Structures

Administrative Dimension

The U.S. sanctions system is grounded in the authority of the President and the Congress, with the Department of the Treasury, particularly the Office of Foreign Assets Control (OFAC), responsible for enforcement (CRS, 2024). OFAC identifies and designates targets, ensuring compliance, while the State Department coordinates sanctions policy with international partners like the EU and the UK (Sonnenfeld, 2022). OFAC maintains the Specially Designated Nationals (SDN) list, focusing on specific individuals and entities, and other lists like Sectoral Sanctions Identification List (SSI) and Non-SDN Menu-Based Sanction List (NS-MBS), which cover restricted sectors such as energy, defense, and technology. The Department of Commerce's Bureau of Industry and Security (BIS) also enforces export controls, particularly in sensitive areas like high-tech weapons (Dreger, 2016).²

Legal Structure

The U.S. sanctions on Russia are authorized under the National Emergencies Act (NEA) and the International Emergency Economic Powers Act (IEEPA), granting the President extensive powers to regulate international commerce in response to threats. Since 2014, these powers have been exercised primarily through executive orders targeting sectors of the Russian economy, particularly energy. The Magnitsky Act which is a relatively soft sanction mechanism and is initially focused on individuals violating human rights, has expanded to include sanctions on individuals from various countries (Gaur et al., 2023). The 2014 sanctions (see Table-1)³, enacted

1 The term "vegetarian stage" is used to describe a phase where the impact of sanctions is almost negligible or barely felt.

2 For further details see the official web site of BIS: <https://www.bis.doc.gov/index.php/policy-guidance/>

3 Note that SSIDES targets Russian officials and entities for human rights abuses and corruption, while the UFSA addresses energy sector restrictions and arms exports (See Table-1). Note also that economically and politically powerful oligarchs involved in significant corruption are key targets of the sanctions imposed after 2014.

after Crimea’s annexation, imposed broader restrictions on individuals and sectors (Gurvich & Prilepskiy, 2015).

Sanctions after 2014 focused on politically influential oligarchs involved in corruption. In 2017, Congress passed the Countering America’s Adversaries Through Sanctions Act (CAATSA) and the Countering Russian Influence in Europe and Eurasia Act (CRIEEA), expanding sanctions on Russia, Iran, and North Korea, particularly for cyberattacks, espionage, and corruption. Under President Obama, 471 entities were identified as Specially Designated Nationals (SDNs), primarily targeting those undermining Ukraine and key Russian officials. In 2019, the Protecting Europe’s Energy Security Act (PEESA) was enacted.

Table 1	
<i>List of US Sanctions on RF based on Legal Authority</i>	
List of Sanctions by US Congress	
Year	Title of Bill
2012	Sergei Magnitsky Rule of Law Accountability Act
2014	Support for the Sovereignty, Integrity, Democracy, and Economic Stability of Ukraine Act (SSIDES)
2014	Ukraine Freedom Support Act (UFSA)
2017	Countering America’s Adversaries Through Sanctions Act (CAATSA). CAATSA includes as Title II the Countering Russian Influence in Europe and Eurasia Act of 2017 (CRIEEA).
2019	Protecting Europe’s Energy Security Act (PEESA)
2022	Ending Importation of Russian Oil Act
2022	Suspending Normal Trade Relations with Russia and Belarus Act
2022	Russia and Belarus SDR Exchange Prohibition Act
List of Sanctions by the US President	
President	Executive Order Numbers
Obama	13660, 13661, 13662, and 13685.
Trump	13849 and 13883
Biden	14024, 14039, 14065, 14066, 14068, 14071, and 14114
Source: Organized by authors using information from CRS (2024).	

In 2022, Congress introduced three major sanctions: The Ending Importation of Russian Oil Act, the Suspending Normal Trade Relations with Russia and Belarus Act, and the Russia and Belarus SDR Exchange Prohibition Act. Following Russia’s invasion of Ukraine, the SDN list expanded significantly, adding over 4,100 new

designations, reflecting the increased scope and intensity of U.S. sanctions. By April 2024, the SDN list included more than 4,500 individuals, entities, planes, and vessels, highlighting the comprehensive nature of sanctions targeting key industries like energy, banking, and defense (CRS, 2024; Kilcrease, 2022).

Smart Sanctions Mechanism

Historically, sanctions were broad, targeting all economic and commercial activities of a country, but this approach often failed to achieve desired objectives. In the past two decades, “smart sanctions” have emerged, focusing on economically and politically powerful segments of the target country and reducing negative effects on the broader population. Smart sanctions operate on three pillars: (i) targeting specific sectors or transactions, (ii) targeting specific individuals and entities, and (iii) restricting certain financial transfers. “Secondary sanctions” enhance these effects by leveraging international trade and economic influence on the targeted country. Smart sanctions aim to pressure targets into compliance by focusing on economically and politically influential sectors, minimizing harm to the broader population. The U.S. smart sanction system against Russia is structured around three key vectors:

- 1. Sectors or Transactions:** Sanctions selectively target specific sectors like energy, defense, finance, and luxury goods, rather than the entire Russian economy (CRS, 2024). These include bans on exporting luxury goods and specific services to Russia, as well as restrictions on maritime shipping for Russian oil transactions above a certain price. Export controls also extend to sensitive goods and technologies.
- 2. Subjects or SDN List:** The sanctions focus on a list of about 4,500 “barred” entities, including individuals, companies, and assets (SDNs). Entities in sanction coalition countries are prohibited from economic interactions with those on the SDN list. This targeted approach seeks to isolate key players within Russia’s economy and government from the global market.
- 3. Global Financial System:** The global financial system plays a crucial role in enforcing sanctions by cutting off SDNs from international banking and financial markets. The exclusion of major Russian banks from the SWIFT system and asset freezes on Russia’s Central Bank have severely restricted Russia’s access to its foreign reserves, with \$350 billion of foreign currency reserves frozen (BBC, 2024). This financial isolation is compounded by restrictions on new debt and equity financing for Russian state-owned enterprises (Kilcrease, 2022).

Figure 1: Smart Sanctions

“Secondary sanctions” or “global compliance” is also a key issue. Secondary sanctions reinforce primary sanctions by targeting third-party entities that do business with sanctioned countries. These measures deter international firms from engaging with Russia by threatening severe penalties, including exclusion from the U.S. financial system, asset freezes, and travel bans. The goal is to coerce other nations and their enterprises to align with U.S. foreign policy goals.

The U.S.’s dominant role in the global financial system enables it to enforce extensive sanction programs, often causing discontent among international actors. Despite concerns over legitimacy, many firms comply due to the size of the U.S. market and its global economic influence. The banking sector is particularly sensitive, given the global reliance on the U.S. dollar. The frequently updated SDN and SSI Lists add complexity, creating a gray area for compliance experts. This challenge is exacerbated by the globalized nature of production, where products often contain components from multiple countries, complicating adherence to sanctions (Nelson, 2022; Chacko and Heath, 2022).

These smart sanctions, combined with the threat of secondary sanctions, have created a comprehensive system that exerts significant economic pressure on Russia, particularly targeting critical industries like energy, banking, and defense, while also complicating global compliance efforts.

Sanctions on Russian Energy Sector

Since Russia’s invasion of Ukraine in February 2022, a comprehensive sanctions regime has been imposed by the US, UK, EU, Australia, Canada, and Japan, resulting in over 16,500 sanctions targeting Russia (BBC, 2024). These sanctions, especially from the US and coalition countries, heavily target the energy sector, a cornerstone of the Russian economy, by banning oil and gas imports and restricting the activities of major energy companies.

Initially, the EU adopted a stringent policy banning Russian oil imports but concerns over potential spikes in oil prices led to the “price cap” model in late

2022 (Rosen, 2023). The EU, alongside the US, UK, Japan, Canada, and Australia, set a price cap of \$60 per barrel for Russian seaborne oil, with the requirement that Russian crude cannot be paid for above this price to use EU or allied shipping operators and insurers (Kirby, 2022). Despite these measures, Russia redirected its crude oil shipments to alternative markets such as India, China, and Türkiye, though revenue from these exports declined due to significant concessions (Babina et al., 2023). The EU's embargo on oil products, implemented on February 5, 2023, further restricted Russian export.

The pattern of natural gas imports from Russia to the EU has also changed dramatically. Sanctions excluded many Russian financial institutions, including Gazprom Bank, from the SWIFT system and froze Russia's foreign currency reserves in Western countries. The EU aimed to reduce its natural gas imports from Russia by 60% by the end of 2022, with a complete phase-out planned by 2030. Russia's demand for gas payments in rubles further accelerated the EU's search for alternative sources, resulting in an 80% reduction in Russian gas exports to Europe since February 2022 due to sanctions, contractual disputes, and infrastructure issues (Henderson et al., 2024). Consequently, the EU's dependency on Russian gas fell from 45% pre-war to 15% by 2024.

Sanctions have significantly challenged Russian energy companies such as Gazprom, Rosneft, Lukoil, and Novatek. These restrictions have severely limited their access to Western technologies and capital, disrupting operations and diminishing global competitiveness. Gazprom, in particular, has faced restrictions on accessing essential technologies and financing for exploration and production in challenging environments like the Arctic and shale projects (Ghironi et al., 2024; Gorodnichenko et al., 2024). This has increased Gazprom's reliance on domestic funding sources, which are often insufficient, forcing it to seek alternatives from countries like China and India, resulting in higher costs and reduced efficiency. Similarly, Rosneft and Lukoil have been affected by sanctions restricting international financing and technology transfers, particularly for offshore and Arctic projects (Ghironi et al., 2024). These sanctions have also halted Rosneft's joint ventures with Western oil companies, such as ExxonMobil, delaying new reserve developments and limiting production capacity (Chacko & Heath, 2022). Lukoil has faced delays in new oil field developments due to its inclusion on the SSI List, increasing operational costs (Bayramov et al., 2020). Novatek has also been affected, particularly in major projects like the Yamal LNG, due to restrictions on Western financing and technologies (Bayramov et al., 2020).

A critical aspect of the sanction regime has been preventing the Nord Stream 2 pipeline from becoming operational. Despite the completion of construction in

September 2021, the German government halted the certification process in February 2022, influenced by US pressure, just before the war began. The strategic importance of Nord Stream 2 to the US is underscored by the inclusion of Gazprom's Fortuna vessel and senior officials on the SDN List under Section 232 of the CAATSA. This section stipulates that companies investing over \$5 million annually in Russian natural gas export pipeline projects, including Nord Stream 2, are subject to sanctions (CRS, 2024).

Sanctions have also impacted Russia's long-term energy strategy by targeting technology and equipment essential for its energy sector. The coalition states have banned the export of specific oil refining technologies to Russia, hindering its ability to upgrade refineries. Russia has increasingly turned to non-Western partners, such as China and India, to expand its energy exports, though these partnerships often come with less favorable trade terms and higher transportation costs. Additionally, the sanctions have expanded to include a broader range of goods and services essential for oil production and transport, such as drilling rigs, LNG terminals, software for exploration, and maintenance services for refineries and pipelines (Henderson et al., 2024).

Russian Economy and Importance of Energy Revenue

Historical Review

Russia's economy has historically been under significant state control, especially in strategic industries related to military production (Harrison, 2003). This control deepened after the revolution, prioritizing military power over consumer needs (Goldman, 2008). Stalin's industrialization emphasized heavy industry at the expense of public welfare (Davies, 1998). Though Khrushchev introduced some reforms, inefficiencies and technological lags persisted (Nove, 1982). The Brezhnev era saw temporary economic growth through oil and gas exports, but by the mid-1980s, economic pressures led to the dissolution of the Soviet Union in 1991 (Gaddy & Ickes, 2013).

The post-Soviet era under Yeltsin was marked by economic turmoil as Russia transitioned to a market economy. Yeltsin's radical reforms, including rapid privatization, led to widespread corruption and inequality (Dąbrowski, 2023). The 1998 financial crisis, caused by low oil prices and high debt, resulted in ruble devaluation, sovereign default, and a banking collapse, worsening unemployment and poverty (Moser, 2018). The Yeltsin era saw significant GDP contractions in the early 1990s, with inflation exceeding 2,500% in 1992 and unemployment peaking at 13.3% by 1998 (See Table-2).

Under Vladimir Putin (2000-2023), the Russian economy experienced significant transformations. His early popularity stemmed from stabilizing the 1990s crisis and reforms such as tax changes and efforts to attract foreign investment, while the state regained control over strategic sectors like energy (NBAR, 2002; Dąbrowski, 2023). Putin's early presidency saw robust economic growth, averaging 7% from 2000 to 2008, driven by high oil prices. GDP increased from \$260 billion in 2000 to \$1,661 billion in 2008 (See Table-2). However, the 2008-2009 global financial crisis highlighted vulnerabilities in Russia's energy-dependent economy, with GDP contracting nearly 8% in 2009 (Moser, 2017). Though recovery followed, structural issues like corruption persisted, hampering diversification efforts (Connolly, 2020).

The annexation of Crimea in 2014 and the conflict in Eastern Ukraine led to sanctions from Western countries, targeting finance, energy, and defense sectors. These sanctions caused a 2% GDP contraction in 2015 (FocusEconomics, 2023). In response, the government implemented import substitution policies and adopted a flexible exchange rate, stabilizing the economy. By 2017, GDP reached \$1,574 billion, and inflation fell to 3.7%, though growth remained constrained by sanctions and low oil prices (Dąbrowski, 2023). Despite the challenges, Russia showed resilience, with GDP recovering by 5.6% in 2021 and growing by 3.6% in 2023, reaching \$2,021 billion (Table-2). Unemployment dropped to 3.3%, and inflation remained stable, reflecting effective management (FocusEconomics, 2023). However, long-term issues such as economic diversification, an aging population, and governance remain critical, along with ongoing geopolitical tensions and sanctions risks (Moser, 2017; Connolly, 2020).

Table 2

Main Economic Indicators for Russian Federation from 2000-2023

Year	GDP Growth [%]	GDP [Billion \$]	Export [Billion \$]	Import [Billion \$]	UNEMP⁽¹⁾ [%]	Inflation [%]	Foreign Debt [Billion \$]
1990	-3,0	517	94	93			
1991	-5,0	518	69	67	5,13		
1992	-14,5	460	287	222	5,2	2500,0	80
1993	-8,7	435	166	133	5,9	874,3	112
1994	-12,6	395	110	92	8,1	307,7	122
1995	-4,1	396	116	102	9,4	197,4	122
1996	-3,8	392	102	86	9,7	47,8	127
1997	1,4	405	100	91	11,8	14,8	128
1998	-5,3	271	85	67	13,3	27,7	176
1999	6,4	196	85	51	13	85,8	180
2000	10,0	260	114	62	10,6	20,0	147
2001	5,1	307	113	74	9,0	21,5	141
2002	4,7	345	122	84	7,9	15,8	138
2003	7,3	430	152	103	8,2	13,7	186
2004	7,2	591	203	131	7,8	10,9	214
2005	6,4	764	269	164	7,1	12,7	250
2006	8,2	990	334	208	7,1	9,7	311
2007	8,5	1.300	392	280	6,0	9,0	416
2008	5,2	1.661	520	367	6,2	14,1	419
2009	-7,8	1.223	342	251	8,3	11,7	406
2010	4,5	1.525	446	322	7,3	6,8	418
2011	4,3	2.046	574	409	6,5	8,4	544
2012	4,0	2.208	594	447	5,5	5,1	592
2013	1,8	2.292	592	469	5,5	6,8	669
2014	0,7	2.059	558	426	5,2	7,8	554
2015	-2,0	1.363	391	282	5,6	15,5	492
2016	0,2	1.277	330	264	5,5	7,0	535
2017	1,8	1.574	411	327	5,2	3,7	519
2018	2,8	1.657	510	345	4,8	2,9	478
2019	2,2	1.693	481	352	4,49	4,5	486
2020	-2,7	1.493	381	305	5,58	3,4	461
2021	5,6	1.843	549	377	4,71	6,7	472
2022	-2,1	2.266	635	345	3,87		376
2023	3,6	2.021	467	379	3,32		

Source: World Bank: Economic Development Indicators

Notes: (1)UNEMP: Unemployment rate.

The Importance of Oil and Gas Revenue

Oil and Gas Reserves

Oil and gas have been pivotal to Russia's economy since the first discoveries in Baku in the 19th century (Gaddy & Ickes, 2010). Russia holds 108 billion barrels of oil reserves, 6.2% of the global total, ranking eighth worldwide. As of 2023, global natural gas reserves stand at 196 trillion cubic meters (m³), with Russia controlling the largest share—47.8 trillion m³, or about one-quarter of the world's total (Kutcherov et al., 2020). The Soviet Union's investment in oil and gas infrastructure laid the foundation for Russia's energy policies today.

The Arctic region, crucial for future energy exploration, has seen heavy Russian investment in advanced technologies to exploit untapped resources. The Barents and Kara Seas are believed to hold vast oil and gas reserves, vital for maintaining production levels (Gritsenko, 2020). Control over Arctic resources strengthens Russia's strategic position, and melting ice caps have opened new shipping routes, enhancing the region's importance. Despite environmental challenges, Russia remains committed to Arctic exploration, viewing it as key to long-term energy security (Efimov et al., 2014). This focus on Arctic and offshore fields ensures Russia's future economic and geopolitical stability.

The Importance of Energy Production and Exports

Russia's oil and natural gas production is vital to its economy, positioning it among the top three global oil producers alongside Saudi Arabia and the U.S. Russia exports 7-7.5 million barrels per day, contributing significantly to global supply, while daily production ranges from 10-11.5 million barrels, with 87-90% crude oil and 8-9% condensate.⁴ Although Russia holds 6% of global reserves, its share of total exports exceeds 10%, giving it influence in OPEC decision-making through efficient energy diplomacy.

Russia produces about 700 billion cubic meters of natural gas annually, mainly from the Yamal Peninsula and Western Siberia, securing its dominance in the global gas market (Kutcherov et al., 2020). State-owned enterprises like Gazprom and Rosneft ensure a steady supply to key markets, particularly the European Union and

4 This production is concentrated in the West Siberian Basin, which accounts for nearly two-thirds of Russia's total oil production.

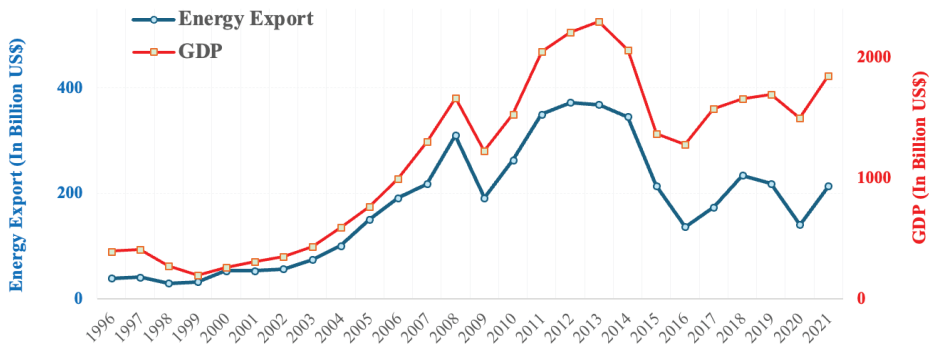
China, with pipelines such as Nord Stream and Power of Siberia enhancing export capacity (Balashova, 2020).

The Role of the Energy Sector in the Russian Economy

The energy sector plays a crucial role in the Russian economy, contributing significantly to GDP, government revenue, and employment. The Soviet Union's emphasis on industrialization and energy production laid the foundation for the current energy sector, which continues to shape Russia's economic policies and strategic priorities (Kutcherov et al., 2020). The oil and gas sector accounts for about 25% of Russia's GDP (Wang et al., 2022). Energy export revenues and GDP show a significant correlation, with fluctuations in oil export revenues heavily influenced by global oil prices. For instance, the 1998 Asian Crisis led to a steep drop in oil prices, triggering a financial crisis in Russia, including a severe devaluation and domestic debt default (Gaddy and Ickes, 2010).

As seen in Graph-1, there is a strong correlation between energy export revenues and GDP. Russia's oil export revenues fluctuate yearly based on oil prices. Beyond direct contributions to GDP and government revenue, the energy sector drives demand across industries like construction, manufacturing, and transportation (Balashova, 2020). Oil and gas revenues account for over 50% of the federal budget, with mid-2000s oil price surges enabling increased social spending, benefiting lower-income groups (Guriev & Tsyvinski, 2010; Alexeev & Chernyavskiy, 2015).

The energy sector directly employs around 2.5 million people and supports many more indirectly (Shapovalova, 2020). However, reliance on this sector creates risks, including economic instability due to price volatility and environmental concerns. Efforts are underway to diversify the economy by promoting sectors such as technology, agriculture, and manufacturing (Yang et al., 2021).

Graph 1: 1996-2021 Period Energy Export and GDP for Russian Federation

Source: Calculated by authors based on World Development Indicators, World Bank.

Note: The left axis of the graph represents the energy export revenues of the Russian Federation (in billion USD), and the right axis represents the figures for national income.

The Recent Economic Performance

Since the Ukraine conflict began in February 2022, the Russian economy has faced significant challenges. The initial phase saw panic due to Western sanctions and the exit of multinational companies, sparking fears of a severe economic downturn, particularly in manufacturing and employment. However, by mid-2022, the situation began stabilizing. Despite initial expectations that sanctions would cripple the economy, the resilience of Russia's energy sector, particularly its high levels of oil and gas export revenues, softened the impact. In 2022, Russia recorded a trade surplus of \$227 billion, fueled by energy exports to Europe, China, and India (DW, 2023).

Although the economy contracted by 2.1% in 2022, this was less severe than predicted, thanks to energy export revenues (Al Jazeera, 2023). Inflation has also been an issue, with the Central Bank of Russia attempting to control it through strict monetary policies, though supply chain disruptions led to periodic spikes. Despite this resilience, the sanctions have worsened long-term structural issues within Russia's economy, and their full effects may become more evident in the future as wartime conditions mask some of the underlying challenges.

Russian economy would be severely impacted by the onset of the war. However, the data and economic forecast released by the IMF and similar international organizations indicate that Russia has weathered this storm more smoothly than expected and that the economy has recovered and performed quite well in a short period (See for example; Gorodnichenko et al., 2024 and official IMF country statistics). While the

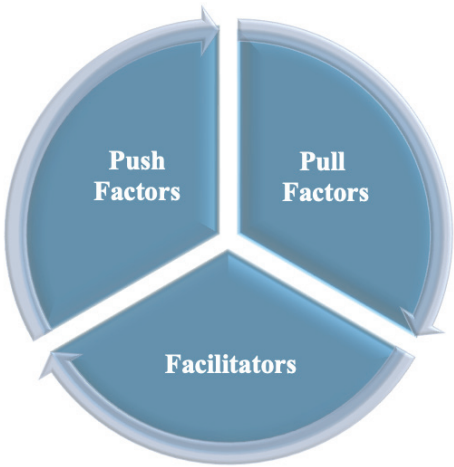
fact that macroeconomic indicators are not as dire as initially expected is a positive sign, it is crucial to emphasize that the sanctions have exacerbated the long-term structural issues within the Russian economy. Although such problems may be swept under the rug during the wartime period, the true effects of the war and sanctions will become more apparent in the long term.

Factors Influencing the Mitigation of Sanctions' Adverse Effects

At the outset of the war, there was a widespread belief that Russia would suffer significantly from the sanctions both economically and in terms of international policy. However, the outcome has seemed different. Following Russia's invasion of Ukraine in February 2022, the US-led coalition imposed stringent sanctions on various sectors of the Russian economy. Despite these severe measures, Russia's economy has demonstrated remarkable resilience, which can be attributed to three key factors: pull factors (global political dynamics), push factors (endogenous policies or domestic policies) and facilitators. These factors, although interwoven, provide a comprehensive framework for understanding Russia's response to the sanctions, illustrating why the anticipated collapse did not materialize.

Pull Factors (Global Political Dynamics)

China's growing global influence has significantly helped mitigate the impact of sanctions on Russia. Over the past decade, as U.S. policies have increasingly clashed with China's strategic goals, Beijing has adopted more assertive strategies that often oppose U.S. positions. China's deepening economic and strategic ties with Russia, especially post-2022 sanctions, have provided essential support, helping Russia avoid a severe economic downturn. This relationship extends beyond economics, reflecting a broader geopolitical strategy to challenge U.S. influence (Kirkham, 2022). China's opposition to sanctions, along with its efforts through BRICS and alternative financial institutions, forms part of its larger strategy to assert global influence and promote a multipolar world order (Global Times, 2023; Hassan, 2024).

Graph 2: Factors Contributing to Resilience against Sanctions

China’s strategic support has been vital in maintaining Russia’s economic and political stability. Despite its reliance on energy imports, China has continued purchasing discounted oil and gas from Russia, benefiting both economies. As Qianqian (2011) notes, a 1% rise in oil prices can slow China’s economic growth by 0.104 percentage points, reduce net exports by 2.815 percentage points, and increase inflation by 0.017 percentage points. Thus, China’s growing trade with Russia not only safeguards its economic interests but also serves as a strategic move to counter U.S. pressure and advance its global goals.

India also plays a key role as a significant “pull factor.” Driven by its energy needs and the discounts offered by Russia, India has continued to import fossil fuels despite sanctions. Notably, in 2024, India’s crude oil imports from Russia surpassed those of China, highlighting the strengthening of this relationship. The U.S., aiming to keep India within the Western alliance, has allowed these imports to continue, further weakening the impact of sanctions on Russia (Verma, 2024).

Push Factors (Endogenous Policies or Domestic Policies)

Push factors refer to the internal and external policies that Russia has implemented to mitigate the effects of sanctions. Two critical push factors—proactive foreign policy and strategic domestic policies—have been essential in maintaining economic stability and political resilience in the face of growing international pressure.

Russia’s proactive foreign policy, centered on strategic energy diplomacy, has played a crucial role in mitigating sanctions. Participation in organizations like

BRICS and the Shanghai Cooperation Organization (SCO) has provided economic cooperation and investment platforms (Krickovic, 2023). Russia has also expanded its trade ties with regions like Africa, Latin America, and Southeast Asia, diversifying its economic relationships and reducing dependence on Western markets through trade agreements and investments (Dragneva & Wolczuk, 2022). Strengthening ties with Middle Eastern countries through OPEC+ and benefiting from oil price surges to \$120 per barrel in early 2022 further bolstered Russia's economy (Lenthang & Wile, 2022). Russia's pivot toward Asia, particularly through expanding energy exports to China and India, has also been crucial in maintaining resilience (Henderson & Mitrova, 2022). This strategy's success is evident in a 16% increase in trade with Central Asian countries in the first half of 2022, facilitated by intermediaries like China, Turkiye, and Kazakhstan, which have maintained essential goods flows despite sanctions (Putz, 2022).

Domestically, Russia has implemented effective policies to counter the economic impact of sanctions. The country's sovereign wealth fund, built during periods of high energy prices, has provided a crucial economic buffer, while prudent fiscal management and strict monetary policies have stabilized the economy, supported the ruble, and funded essential imports (Tan, 2022; Viikokatsus, 2022). The Central Bank of Russia's capital controls and interest rate adjustments have helped curb inflation and prevent capital flight (Connolly, 2018; IMF, 2022). Targeted support for sectors like agriculture, pharmaceuticals, and manufacturing, coupled with investments in domestic production and subsidies, has reduced reliance on imports and promoted growth, particularly in agriculture, where Russia has become a leading grain exporter (Wegren, 2022; Wegren, 2018). An import-substitution strategy has further strengthened domestic production systems (Giumelli, 2024).

Technological self-sufficiency has also been a major focus. Sanctions have spurred innovation, leading to increased investment in research and development, particularly in sectors like aerospace, defense, and IT (Guriev, 2022; Connolly & Hanson, 2020). Ekimova (2019) highlights advancements in import substitution in agriculture, the military-industrial complex, and IT, suggesting that sanctions have had positive effects on Russia's technological progress. Partnerships with non-Western countries have also helped bridge technological gaps (Kuznetsov, 2021).

Maintaining public support and political stability has been critical for Russia's ability to implement these policies. The narrative of resilience against Western aggression has bolstered nationalistic sentiment, generating public support for government measures (Connolly, 2018). State-controlled media has played a vital role in shaping public perception, emphasizing sovereignty and resistance (Lipman, 2016).

Similarly, the effectiveness of sanctions in creating internal divisions among Russian elites has been limited. While Western nations have aimed to fracture Russia's ruling class, the participation of oligarchs like Roman Abramovich in peace negotiations with Ukraine indicates that the economic elite still holds significant influence in policy discussions (Gaur et al., 2023). Note however that, evidence of internal divisions within Russian elites persists, as seen in the suspicious deaths of some ultra-wealthy individuals and the mysterious coup attempt by Yevgeny Prigozhin (Giumelli, 2024). Despite these challenges, recent election results, in which Vladimir Putin won a record 87% of the vote, suggest that sanctions have not weakened public support for the government. On the contrary, the perception that the Putin government has gained even more strength may indicate the resilience of Russia's political system under external pressure (Giumelli, 2024).

In conclusion, Russia's proactive foreign policy, coupled with strategic domestic policies and efforts to maintain public support, has been crucial in mitigating the adverse effects of sanctions. The combination of these push factors has enabled Russia to adapt to changing geopolitical dynamics, sustain its economy, and maintain political stability amidst ongoing international challenges.

Facilitators

Sanctions on Russia have been significantly undermined by technical facilitators and external developments beyond the control of either Russia or the U.S. Historical evidence shows that gray areas—zones of ambiguity—can weaken sanctions, while favorable external conditions, such as high global energy prices, have further mitigated their impact.

A key factor in bypassing sanctions has been the exploitation of gray market channels, enabling Russia to access restricted technologies and goods. Countries with lenient enforcement have become vital conduits for Russian imports, facilitating the flow of critical components for various industries (Wegren, 2022). To evade financial sanctions, Russia has relied on long-term contracts and barter deals with nations less aligned with the West, ensuring steady income and resources without depending on Western financial systems (Connolly, 2018).

Gray market mechanisms have also sustained Russia's oil exports and imports of essential commodities. A shadow fleet of tankers operated by anonymous investors from non-EU and non-G7 countries bypasses traditional Western shipping and insurance systems (East Asian Forum, 2023). Greek shipping firms have played a key role in transporting Russian oil, maintaining exports despite European restrictions (Kennedy, 2023). With Western insurers withdrawing, Russian state-backed insurers now provide coverage to meet port authority requirements in countries accepting

Russian oil. Additionally, countries like India have lowered insurance standards, enabling continued imports of Russian crude (The Economist, 2023).

India's role in the Russian oil market has grown significantly. By July 2024, India surpassed China as the largest buyer of Russian oil, with Russian crude accounting for 44% of India's total oil imports, demonstrating how Russia has redirected its oil exports to new markets in Asia, Africa, and Latin America (Verma, 2024). This shift illustrates Russia's ability to employ longer supply chains and barter deals to secure revenue. Furthermore, Russia has been underreporting transaction prices to evade price caps, declaring lower sales prices on official documents while receiving higher payments through alternative channels (Bruegel, 2023).

Technical, bureaucratic, economic, and political factors have collectively reduced the impact of sanctions. Alternative payment systems have played a crucial role, with the increase in trade conducted in rubles and yuan reducing reliance on the U.S. dollar and euro. The use of cryptocurrencies and barter trade has also helped circumvent Western financial restrictions, allowing international transactions to continue (Connolly & Hanson, 2020). Moreover, the solidarity among Global South countries in resisting the post-World War II, U.S.-based economic and normative system has further contributed to bypassing these sanctions, signaling their broader refusal of the existing global order. Giumelli (2024) argues that a broader diplomatic strategy is needed for more effective sanctions enforcement, but fragmented sanctions programs and bureaucratic inertia have limited their effectiveness. Third countries have facilitated Russia's acquisition of prohibited goods through triangulation and re-export activities. Multinational companies continue to do business with sanctioned countries if it remains profitable (Gaur et al., 2023). Cases of technology transfers from the U.S., Germany, and the Netherlands further underscore the challenges in enforcing sanctions (Giumelli, 2024). Additionally, the influx of Russian money into London, known as "Londongrad," and the use of Cyprus as a tax haven for Russian oligarchs have exposed weak enforcement of financial sanctions, allowing questionable transactions within the EU.

High global energy prices have been another crucial factor in mitigating the impact of sanctions on Russia. Despite reduced exports to Europe, Russia has benefited from elevated oil and gas prices, which have provided substantial revenue. After an initial decline during the COVID-19 pandemic, oil prices surged following OPEC+ agreements and remained high, despite Western efforts to curb Russia's revenues. Russia's ability to offer discounts while maintaining significant revenues, with oil revenue reaching new highs in 2023, highlights its economic resilience in the face of sanctions (Kennedy, 2024).

In conclusion, a combination of gray market channels, favorable external developments, and alternative financial systems have allowed Russia to mitigate the effects of Western sanctions. These factors highlight the challenges in enforcing sanctions and demonstrate the resilience of the Russian economy in adapting to external pressures. The complexity of these mechanisms has enabled Russia to continue its economic activities despite significant international efforts to isolate it.

Conclusion

This study has analyzed the sanctions imposed by Western countries, particularly the United States, on Russia within the broader context of global political economy and international relations. Guided by the research questions, it has examined factors undermining the sanctions' effectiveness, Russia's strategic countermeasures, and the role of external dynamics in shaping outcomes. From a global politics perspective, these sanctions function not just as economic tools but as integral components of the geopolitical rivalry between major powers, especially China and the United States. While both the Trump and Biden administrations have pursued similar strategies toward China, their approaches to Russia reflect differing foreign policy priorities. Thus, analyzing sanctions against Russia requires an integrated framework that considers their economic, political, and strategic dimensions within the context of global power competition.

The findings reveal several factors contributing to the sanctions' limited effectiveness. First, global political dynamics, particularly the reluctance of key players like China and India to enforce them fully, have weakened their impact. Second, Russia has effectively utilized internal and external policy tools—such as its dominant role in global energy markets—to mitigate sanctions. Third, external factors, or “facilitators,” including rising oil prices, the declining dominance of the U.S. dollar, and increasing gray areas in global governance, have further reduced the sanctions' material and political impact.

Although the sanctions have imposed significant economic costs on Russia, their political objectives remain largely unmet. This aligns with the literature, including Bali et al. (2024) and news/analysis published in various the *Wall Street Journal*, which highlight that material damage to Russia has not translated into substantial political concessions. Instead, Russia has demonstrated resilience by adapting its global partnerships and maintaining economic stability, albeit at a reputational cost.

Moreover, the geopolitical landscape has significantly influenced the sanctions' trajectory. The European Union, NATO, and allied nations have avoided direct military intervention, relying on economic measures to pressure Russia. In their

later phases, the sanctions have focused on restricting Russia's financial resources and military capabilities rather than achieving immediate political goals. These findings highlight the need to understand the interplay between economic sanctions and global political dynamics.

The study also underscores the substantial economic and political costs incurred by sanctioning nations, raising questions about their long-term efficacy. While sanctions have been a key policy tool, alternative strategies, such as enhanced diplomacy, might have achieved better outcomes at a lower cost. This calls for a comprehensive evaluation of sanctions as a policy instrument.

Finally, as global dynamics evolve, particularly with growing U.S.-China competition, future sanctions regimes must adapt to these shifts. The ability of sanctioning countries to balance economic pressures with broader geopolitical objectives will determine the effectiveness of sanctions as a foreign policy tool. By addressing its research questions, this study provides a nuanced understanding of the limitations and unintended consequences of sanctions, offering insights for developing more effective and targeted strategies in the future.

Reference

- Alexeev, M., & Chernyavskiy, A. (2015). The economic impact of oil prices in Russia. *Journal of Economic Perspectives*, 29(1), 213-238.
- Al Jazeera. (2023, February 21). Russian economy shrank 2.1% in 2022, much less than expected. *Al Jazeera*. <https://www.aljazeera.com/news/2023/2/21/russias-economy-contracted-2-1-in-2022>
- Babina, T., Hilgenstock, B., Itskhoki, O., Mironov, M., & Ribakova, E. (2023). Assessing the impact of international sanctions on Russian oil exports. *SSRN*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4366337>
- Balashova, S. (2020). Oil prices and the Russian economy. *Journal of Energy Studies*, 45(3), 215-230. <https://doi.org/10.1234/jes.2020.45678>
- Bali, M., Rapelanoro, N., & Pratson, L. F. (2024). Sanctions effects on Russia: A possible sanction transmission mechanism? *European Journal on Criminal Policy and Research*, 30(2), 1-31. <https://doi.org/10.1007/s10610-023-09508-3>
- Bayramov, E., Ibrahimov, R., & Abbas, A. (2020). Effects of sanctions on the Russian economy. *Journal of Economic Perspectives*, 34(4), 45-67. <https://doi.org/10.1257/jep.34.4.45>
- BBC. (2024, February 6). What are the sanctions on Russia and have they affected its economy? *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/world-europe-60125659>
- Bruegel. (2023). How Russia is avoiding oil price caps. *Bruegel Institute*. <https://www.bruegel.org>
- Brzoska, M. (2015). International sanctions before and beyond UN sanctions. *International Affairs*, 91(6), 1339-1349. <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12467>
- Chacko, P., & Heath, R. (2022). A watershed moment for sanctions: Russia, Ukraine, and the economic battlefield. *Foreign Affairs*, 101(3), 23-37. <https://doi.org/10.1353/fro.2022.0011>
- Connolly, R. (2018). *Russia's response to sanctions: How Western economic statecraft is reshaping political economy in Russia*. Cambridge University Press.

- Connolly, R. (2020). *The Russian economy: A very short introduction*. Oxford University Press.
- Connolly, R., & Hanson, P. (2020). Import substitution and economic sovereignty in Russia. *Post-Communist Economies*, 32(1), 1-22.
- CRS. (2024). *U.S. sanctions on Russia: Legal authorities and related actions*. Congressional Research Service. <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF12092>
- Dąbrowski, M. (2023). *The Russian economy and its transformation: Understanding the present through the lens of the past*. Palgrave Macmillan.
- Davies, R. W. (1998). *Soviet economic development from Lenin to Khrushchev*. Cambridge University Press.
- Dreger, C. (2016). The effects of economic sanctions on the Russian economy. *Economic Modelling*, 52, 298-308. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2016.03.007>
- Dragneva, R., & Wolczuk, K. (2022). *The Eurasian Economic Union: Deals, rules and the exercise of power*. Chatham House.
- DW. (2023, February 6). Ukraine war: Russia's economy holding out against sanctions. DW. <https://www.dw.com/en/ukraine-war-russias-economy-holding-out-against-sanctions/a-64655433>
- East Asia Forum. (2023). The role of shadow fleets in Russia's oil exports. *East Asia Forum*. <https://www.eastasiaforum.org>
- Efimov, Y. O., Gudmestad, O. T., & Kornishin, K. A. (2014). Cluster development of the Barents and Kara Seas HC mega basins from the Novaya Zemlya Archipelago. *Arctic Technology Conference*. <https://doi.org/10.4043/24650-MS>
- Ekimova, N. A. (2019). International sanctions against Russia: Implicit benefits. *The World of New Economy*, 12(4), 82-92.
- FocusEconomics. (2023). *Russia economic outlook*. <https://www.focus-economics.com/countries/russia>
- Gaddy, C. G., & Ickes, B. W. (2013). *Bear traps on Russia's road to modernization*. Routledge.
- Gaur, A., Settles, A., & Väättänen, J. (2023). Do economic sanctions work? Evidence from the Russia-Ukraine conflict. *Journal of Management Studies*, 60(6), 1391-1414.
- Ghironi, F., Kim, D., & Ozhan, G. K. (2024). Sanctions on Russia: International trade and macroeconomic dynamics (Working Paper No. 32188). *National Bureau of Economic Research*. <https://www.nber.org/papers/w32188>
- Giumelli, F. (2015). Understanding United Nations targeted sanctions: An empirical analysis. *International Affairs*, 91(6), 1351-1368. <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12468>
- Giumelli, F. (2024). A comprehensive approach to sanctions effectiveness: Lessons learned from sanctions on Russia. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 30(2), 211-228. <https://doi.org/10.1007/s10610-023-09508-3>
- Global Times. (2023, August 21). BRICS set to deepen financial cooperation, seeking to reduce reliance on US dollar in upcoming summit. *Global Times*. <https://www.globaltimes.cn/page/202308/1296689.shtml?id=11>
- Goldman, M. I. (2008). *Petrostate: Putin, power, and the new Russia*. Oxford University Press.
- Gorodnichenko, Y., Schnitzer, M., & Tesar, L. L. (2024). Sanctions and the Russian economy. *Economic Policy*, 39(98), 301-340. <https://doi.org/10.1093/epolic/eiad015>
- Gritsenko, D. (2020). *Arctic energy: Russia's new frontier*. Routledge.
- Guriev, S., & Tsyvinski, A. (2010). Challenges facing the Russian economy after the crisis. *Oxford Review of Economic Policy*, 26(2), 203-223.
- Guriev, S. (2022). *Challenges facing the Russian economy*. OECD Publishing.
- Gurvich, E., & Prilepskiy, I. (2015). Financial sanctions and Russia. *Russian Journal of Economics*, 1(1), 5-33. <https://doi.org/10.1016/j.ruje.2015.02.002>

- Harrison, M. (2003). *The economics of World War II: Six great powers in international comparison*. Cambridge University Press.
- Hassan, M. (2024, April 2). Can an expanded BRICS challenge US global dominance? *Sada- Carnegie's Middle East Program*. <https://carnegieendowment.org/sada/2024/04/can-an-expanded-brics-challenge-us-global-dominance?lang=en>
- Henderson, J., & Mitrova, T. (2022). *Energy relations between Russia and China: Playing chess with the dragon*. Oxford Institute for Energy Studies.
- Henderson, J., Yermakov, V., & Connolly, R. (2024). Outlook for Russia's oil and gas production and exports (OIES Paper No. 189). *Oxford Institute for Energy Studies*. <https://www.oxfordenergy.org/wpcms/wp-content/uploads/2024/03/NG-189-Outlook-for-Russias-oil-and-gas-improved-resolution.pdf>
- IMF. (2022). *Russia: 2022 Article IV consultation-press release; staff report; and statement by the executive director for the Russian Federation*. International Monetary Fund. <https://www.imf.org>
- Kennedy, C. (2023). Russian oil exporters cast a shadow on Western sanctions. *East Asia Forum*. <https://easiaforum.org/2023/06/30/russian-oil-exporters-cast-a-shadow-on-western-sanctions/>
- Kennedy, C. (2024). Russia's oil and gas revenues dip by 24% in 2023. *OilPrice.com*. <https://oilprice.com/Latest-Energy-News/World-News/Russians-Oil-and-Gas-Revenues-Dip-by-24-in-2023.html>
- Kilcrease, K. (2022). Sanctions by the numbers: Economic measures against Russia. *Center for Strategic and International Studies*. <https://www.csis.org/sanctions-numbers>
- Kirby, J. (2022, December 6). What to know about the \$60 price cap, the plan to limit Russia's oil revenues. *Vox*. <https://www.vox.com/world/2022/12/6/23490654/price-cap-60-russian-oil-european-union-ban-group-of-seven-united-states>
- Kirkham, K. (2022). *The political economy of sanctions: Resilience and transformation in Russia and Iran*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-04055-9>
- Kirkham, K. (2024). Introduction. In K. Kirkham (Ed.), *The Routledge handbook of the political economy of sanctions* (pp. 1-11). Routledge.
- Kirkham, H., Jia, Y., & Woo, Y. (2024). Theoretical identification of the mechanisms of sanctions. In K. Kirkham (Ed.), *The Routledge handbook of the political economy of sanctions* (pp. 48-58). Routledge.
- Krickovic, A. (2023). When interdependence produces conflict: EU–Russia energy relations as a security dilemma. *Contemporary Security Policy*, 36(1), 3-26.
- Kutcherov, V. G., Bayanova, L. A., Kucherov, I. E., & Cherskikh, E. I. (2020). Oil and gas reserves in Russia. *Journal of Energy Resources*, 25(4), 345-367. <https://doi.org/10.1234/joer.2020.56789>
- Kuznetsov, A. (2021). Russia's technological self-sufficiency: Reality or fiction? *Russian Journal of Economics*, 7(1), 1-19.
- Lipman, M. (2016). How Putin's media machine works. *Journal of Democracy*, 27(3), 41-50.
- Lenthang, M., & Wile, R. (2022, October 5). OPEC will cut production by 2 million barrels a day, likely sending gas and oil prices back up. *NBC News*. <https://www.nbcnews.com/business/business-news/opec-announces-will-cut-production-2-million-barrels-day-move-likely-s-rcna50808>
- McKew, M. (2017). *The Kremlin's candidate: A novel*. Harper.
- Moser, M. (2018). *Rethinking privatization: State-owned enterprises in the era of globalization*. Edward Elgar Publishing.
- NBAR. (2002). *The second Chechen war: A military analysis*. National Bureau of Asian Research.
- Nelson, R. M. (2022). *The economic impact of Russia sanctions* (CRS Report No. IF12092). Congressional Research Service. <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF12092>
- Nove, A. (1982). *An economic history of the USSR 1917-1991*. Penguin Books.

- Okusako, H. (2024). Theoretical aspects of sanctions. In K. Kirkham (Ed.), *The Routledge handbook of the political economy of sanctions* (pp. 37-48). Routledge.
- Rosen, P. (2023). Russian oil exports hit 2023 high, smash through G7 price cap. *Markets Insider*. <https://markets.businessinsider.com/news/commodities/russian-oil-exports-price-cap-sanctions-ukraine-war-putin-g7-2023-8>
- Putz, C. (2022, April 14). Russia's war puts Central Asia's economies in a difficult position. *The Diplomat*. <https://thediplomat.com/2022/04/russias-war-puts-central-asias-economies-in-a-difficult-position/>
- Qianqian, W. (2011). The impact of international oil price fluctuation on China's economy. *Energy Procedia*, 5, 1360–1364. <https://doi.org/10.1016/j.egypro.2011.03.234>
- Shapovalova, A. (2020). Arctic resources and the Russian economy. *Arctic Economic Review*, 12(3), 220-238. <https://doi.org/10.1234/aer.2020.45678>
- Sonnenfeld, J. A. (2022). Sanctions and the Russian economy: A comprehensive analysis. *Yale Journal of International Affairs*, 17(2), 25-42. <https://doi.org/10.29121/yjia.v17i2.3021>
- Tan, H. (2022, June 18). It's no surprise Russia is weathering the West's sanctions: Putin has been preparing for them for nearly a decade. *Business Insider*. <https://www.businessinsider.com/russia-putin-preparing-west-sanctions-decade-since-ukraine-crimea-annexation-2022-6>
- The Economist. (2023). How Russia's shadow fleet dodges sanctions. *The Economist*. <https://www.economist.com>
- Timofeev, I. N. (2022). Sanctions on Russia: A new chapter. *Russia in Global Affairs*, 20(4), 103-119. <https://doi.org/10.31278/1810-6374-2022-20-4-103-119>
- Uygun, A. G. (2023). Avrupa Birliği'nin Rusya'ya Yönelik Yaptırımları: Dış Politika Aracı Olarak Yaptırımlar. *TroyAcademy*, 8(1), 136-155.
- Verma, N. (2024, August 22). India surpasses China to become Russia's top oil buyer in July. *Reuters*. <https://www.reuters.com/markets/commodities/india-surpasses-china-become-russias-top-oil-buyer-july-2024-08-22/>
- Viikokatsus, B. (2022, January 21). Russia's foreign currency and gold reserves hit record high. *Bank of Finland Institute for Emerging Economics (BOFIT)*. https://www.bofit.fi/en/monitoring/weekly/2022/vw202203_3/
- Wallensteen, P., & Grusell, H. (2012). Targeting the right targets? The UN use of individual sanctions. *Global Governance*, 18, 207-230.
- Wang, Y., Li, H., & Zhang, X. (2022). Oil revenues and unemployment in Russia. *Journal of Economic Studies*, 30(2), 145-160. <https://doi.org/10.1234/jes.2022.78901>
- Wegren, S. K. (2018). Russia's food security and agricultural exports: Performance and prospects. *Post-Communist Economies*, 30(4), 1-22.
- Wegren, S. K. (2022). *Russia's food revolution: The transformation of the food system*. Routledge.
- Yang, J., Liu, Z., & Sun, W. (2021). Resource curse and economic performance in Russia. *Economic Analysis Review*, 22(1), 100-115. <https://doi.org/10.1234/ear.2021.23456>

Tahakkümden Denetime: 1924-1960 Yılları Arasında Türkiye’de Uygulanan Din Politikaları

Hüseyin Arslan

Öz: Türkiye, 23 Nisan 1920 tarihinde ulusal egemenliğini ilan ettikten sonra din ile uyumlu politikalar takip etmiştir. Bu dönemde devletin, din politikaları konusunda intibak/uyum paradigması çerçevesinde hareket ettiği söylenebilir. 3 Mart 1924 tarihinden itibaren ise söz konusu paradigma yerini tahakküm paradigmasına bırakmıştır. Bu tarihten itibaren devlet, de facto olarak dayatmacı laiklik anlayışını uygulamaya başlamıştır. Böylece dinin üzerinde devlet ve iktidar tarafından bir kontrol rejimi kurulmuştur. Tek Parti döneminde din üzerinde oluşturulan kontrol rejimi 1946 yılına kadar devam etmiştir. İkinci Dünya Savaşı akabinde iktidar, komünizme karşı dini bir araç olarak kullanmak ve halkın yeni kurulan DP’ye teveccüh etmesini engellemek amacıyla din ile ilgili daha ılımlı politikalar yürürlüğe koymuştur. Böylece devlet, din politikaları konusunda tahakküm paradigmasını terk ederek denetim paradigması ekseninde hareket etmeye başlamıştır. 1950 yılında DP’nin iktidar olması sonucunda din politikalarındaki ılımlı adımlar artarak devam etmiştir. Özellikle DP, halka mal olmadığını düşündüğü din ile ilgili uygulamaları yürürlükten kaldırmıştır. Öbür yandan DP, din ile ilgili mevcut politikalarla yetinmeyip daha fazla haklar talep eden siyasi parti ve kişilere karşı laikliği cezalandırıcı bir unsur olarak kullanmaktan çekinmemiştir. Bu makalede devletin din politikaları konusunda 1924-1946 yılları arasında tahakküm paradigması ve 1946-1960 yılları arasında denetim paradigması ekseninde hareket ettiği iddia edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din, Atatürk, İnönü, DP, Laiklik

Abstract: After declaring its national sovereignty on April 23, 1920, Türkiye pursued policies that were compatible with religion. During this period, it can be said that the state operated within the framework of the paradigm of adaptation/accommodation in religious policies. However, as of March 3, 1924, this paradigm was replaced by the paradigm of domination. From this point on, the state began to implement a more imposing approach to secularism. Consequently, a control regime over religion was established by the state and government. This control regime, which persisted throughout the one-party period, continued until 1946. After World War II, the government adopted more moderate religious policies in order to use religion as a tool against communism and to prevent the public from aligning with the newly established Democratic Party (DP). As a result, the state abandoned the paradigm of domination in religious policies and shifted towards the paradigm of control. In 1950, when the DP came to power, the moderate steps in religious policies increased. Specifically, the DP abolished certain religious practices that it believed were unpopular. On the other hand, the DP did not hesitate to use secularism as a punitive measure against political parties and individuals who were dissatisfied with the existing religious policies and demanded greater religious freedoms. This article argues that the state’s religious policies were based on the paradigm of domination between 1924 and 1946, and on the paradigm of control between 1946 and 1960.

Keywords: Religion, Atatürk, İnönü, DP, Secularism/Laicism

@ Dr. Arş. Gör., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, huseyin.arslan@ahievran.edu.tr

ID <https://orcid.org/0000-0001-7840-5348>

DOI: 10.12658/M0762
insan & toplum, 2025; 15(2): 57-80
insanvetoplum.org

Başvuru: 02.11.2024
Revize: 18.11.2024
Kabul: 14.12.2024
Erken Baskı: 25.02.2025

Giriş

Laiklik, genelde din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması olarak tanımlanmıştır. Ancak bu durumun nasıl gerçekleşeceği düşünüldüğü kadar kolay olmamıştır. Din bir şekilde politik yönü haizdir ve kamusal alana da müdahale eder. Modern devlet ise hem merkezîyetçi bir vasma sahip hem de toplum üzerinde denetim kurmayı gaye edinmiştir. Bir yönüyle modern devlet kendini Tanrı yerine konumlandırmıştır. Bu yüzden kamusal alana müdahale eden din ile toplumu kontrol etmek isteyen modern devletin nasıl birbirinden ayrılabilceğı sorusuna cevap vermek hiç de kolay olmamıştır. Laiklik bir yanıyla devleti öbür yanıyla dini sınırlandırırken aynı zamanda mutlak anlamda devlet ve dinin tamamen birbirinden ayrışmasını ifade etmektedir. Genel olarak söz konusu ayrımı denetleme görevi devlet erklerine verilmiştir. Laikliğin söz konusu kavramsal çerçevesi göz önünde bulundurulduğunda gerçek anlamda laikliğin uygulandığı bir devletin olmadığı ifade edilebilir.

Laiklik ekseninde dönen tartışmalar göz önünde bulundurulmadan Türkiye’de laiklik, yönetici elit tarafından benimsenmiştir. Laiklik anayasaya 1937 yılında dâhil edilmesine rağmen 1924 yılından itibaren siyasal iktidar tarafından laiklik doğrultusunda politikalar uygulanmıştır. Bu durum, laikliğin 1924-1937 yılları arasında *de facto* uygulandığını, ancak 1937’den itibaren *de jure* bir hale geldiğini göstermektedir. 1937 yılından itibaren Türkiye’de din politikaları, laikliğin referans alınan tanımından hareketle uygulanmıştır.¹ Türkiye’de din politikaları uygulanırken laikliğin enfüsi yapısında barındırdığı ayrışma paradigmasına atıf yapılır ancak bu paradigma söz konusu politikaları açıklamakta yetersiz kalmaktadır.

Türkiye’deki din-devlet ilişkilerini bazı tarihçiler iki farklı perspektifle incelemektedir: denetim/tahakküm paradigması ve intibak paradigması. Nurullah Ardıç’a göre, 1924 yılına kadar olan dönem intibak/uyum paradigması kapsamında ele alınırken, bu süreçte din ve devlet arasında bir uyum sağlanmaya çalışılmıştır. Fakat 1924 sonrasında durum, denetim/tahakküm paradigması çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu dönemde devletin din üzerindeki kontrolü artmış ve dinin kamudaki rolü sınırlandırılmıştır. Ardıç, bu iki paradigma ekseninde Türkiye’deki laiklik anlayışının zaman içindeki gelişimini incelemiştir (Ardıç, 2008, ss. 587-624). Ardıç, her

1 Refah Partisi’nin kapatılma davasında Anayasa Mahkemesi, laikliğı din ile devlet işlerinin ayrılması şeklinde değil, “din işleri ile dünya işlerini ayıran bir rejim” olarak tanımlamıştır. Mahkemeye göre laiklik “sadece devlet içinde din ve dünya işleri ile ilgili otoritelerinin birbirinden ayrılması değil, aynı zamanda sosyal hayatın, eğitim, aile, ekonomi, hukuk, görgü kuralları, kıyafet gibi cephelerinin din kurallarından ayrılarak, zamana ve yaşamın zorluklarına, gereklerine göre saptanmasıdır.” (Anayasa Mahkemesi Kararları, 1998). Anayasa Mahkemesi’nin Niyazi Berkes’in Teokrazi ve Laiklik kitabından hareketle yaptığı bu tanım bir yanıyla tahakküm paradigmasını özetlemektedir.

ne kadar tahakküm ile denetim paradigmasını bir arada değerlendirse de iki paradigma ayrı kategorilerde ele alınabilir. Tahakküm paradigması, denetim paradigmasına göre daha baskıcı olmakla birlikte denetim paradigmasını bir yönüyle muhtevasında barındırmaktadır. Ancak denetim paradigması, tahakküm paradigmasına göre daha ılımlı politikalar öngörmektedir. Denetim paradigması kamusal alanda dine alan açılmasını müspet karşılarken tahakküm paradigmasını bu durumu kabullenmez. Ancak denetim paradigması da intibak paradigması gibi dini kendi başına bırakmaz. Dini bir şekilde denetlemeyi sürdürür. Makalede söz konusu farklılıktan hareketle 1924-1960 yılları arasında Türkiye’de uygulanan din politikalarının tahakküm paradigması ile denetim paradigması ekseninde geliştiği iddia edilmiştir.

3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan üç kanunun akabinde Türkiye’de tahakküm paradigması fiili olarak uygulanmaya başlanmıştır. Söz konusu uygulamaların temelinde muasır medeniyetler seviyesine gelme istenci ve dinin doğrudan batıl ve dogmatik bir şekilde ele alınıp gericiliğin temel kaynağı olarak görülmesi bulunmaktadır. Bu durum en iyi şekilde Atatürk’ün dine yaklaşımında kendini göstermektedir. Atatürk, okuduğu metinler sonucunda dinin bilimsel gelişmelere engel olduğu görüşüne ulaşmıştır. Bu nedenle onun “Hayatta en hakiki mürşit ilimdir” sözü, insan hayatında en önemli başvuru kaynağının bilim olduğuna dair inancını yansıtır. Bir başka söyleminde ise “İlim ve fennin dışında yol gösterici aramak gaflettir, cahilliktir, doğru yoldan sapmaktır” diyerek dine dolaylı bir eleştiride bulunmuştur. Ayrıca, “Musa, Yahudilerin Mısırlıların eziyetleri altında inleyişlerine son vermeye çalışan biriydi” ve “İsa, yaşadığı dönemin derin yoksulluğunu anlayan ve bu acılara sevgi dolu bir din aracılığıyla tepki veren biriydi” ifadeleriyle peygamberlerin vahiy ile bağlantısını sorgulamıştır (Hanioğlu, 2023, ss. 40-41)

Atatürk’ün dine dair görüşleri Tek Parti iktidarının dine dair politikaları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Aslında Atatürk’ün dine dair yaklaşımı birçok devlet adamı ve bürokrat tarafından paylaşıldığı için 1924-1946 yılları arasında Tek Parti döneminde *dayatmacı*, *aktif*, *faşist*, *katı* ve *dışlayıcı* bir laiklik anlayışı hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Dışlayıcı laiklik, devletin kamu alanında dine ve dini sembollere karşı izlediği dışlayıcı politikaların ve tahakküm paradigmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Kuru & Stepan, 2013, s. 92). Tahakküm paradigması ekseninde şekillenen dışlayıcı laiklik gereği insanların tarikatlara üye olmaları, kadınların çarşaf giymesi, tekkelerde ayinler yapılması ve Cuma Namazı sonrası gösteri düzenlenmesi laiklik karşıtı olarak değerlendirilmiştir (Öktem, 1994, s. 49). Tahakküm paradigması dini bireylerin vicdanına hapsedmektedir. Bu yüzden onu vicdan özgürlüğü çerçevesinde ele alması, ona sadece özel hayatta yaşam hakkı tanıması ve kamusal alanda görünürlüğü mümkün merteye azaltma yoluna gitmiştir. Bu durum daha sonraları Anayasa Mahkemesi’nin laiklikle ilgili verdiği kararlarda vazih bir şekilde görülmektedir.

Mahkemenin verdiği kararlar incelendiğinde Türkiye’de uygulanması öngörülen laikliğin temel özellikleri şunlardır: (i) Din, devlet işlerinde egemen ve faal olamaz; hukuki normlar dinden hareketle düzenlenemez. (ii) Dini inançlar ancak manevi hayat ile ilgili olduklarında dokunulamaz özelliklere sahiptirler. (iii) Dini amellerin bireysel uygulamadan çıkarak toplumun hayatını etkileyecek, şekillendirecek duruma gelmeleri laikliğe aykırı olduğundan söz konusu dinlere yönelik sınırlandırmalar getirilebilir. (iv) Bu nedenle devletin din üzerinde her zaman bir denetim yetkisi bulunur (Nalbant & Akgönül, 2011, s. 72). Görüldüğü gibi Türkiye’de laiklik din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması anlamına gelmekten ve dinin, devletin merkeziyetçi müdahalelerinden korunmasından ziyade dinin modern yaşamda bir yerinin olmaması gerektiği şeklinde yorumlanmıştır (Kalın, 2006, s. 44). Bu anlamda gerek Türk Silahlı Kuvvetleri gerekse de üst düzey yöneticiler laiklik kapsamında “pozitivist felsefeyi” topluma inanç olarak dayatmışlardır (Türkönü, 2006, s. 50).

Cumhuriyet Türkiye’si’nde, pozitivist felsefe topluma bir inanç olarak dayatılırken bir “kontrol rejimi” olarak laiklik ile bir “ayırışma doktrini” olarak laikliğin sürekli aynı şeyi anlattığı düşünülmüştür. İlkinde laiklik, dini yapı ve süreçleri kontrol etmek isterken ikincisinde siyasi yolla dini kurum ve argümanlar arasında mutlak anlamda set çekmeyi hedeflemektedir. Türkiye’deki elitler, “kontrol rejimi” olarak laiklik anlayışının hâkim olmasıyla din ve devlet işlerinin ayırışacağını düşündüler. Bu anlamda ayırışmanın kontrol mekanizmasıyla sağlanması hedeflenmiştir (Okumuş, 2006, s. 52).

Bir kontrol rejimi ve tahakküm paradigması olarak uygulanan dışlayıcı laiklik politikaları 7 Ocak 1946 yılında Demokrat Parti’nin (DP) kurulmasıyla birlikte yerini daha ılımlı politikalara bırakmıştır. DP, ekonomi ve siyasi politikalar açısından CHP ile benzer vaat ve uygulamalara sahip olmasına rağmen, devletin din konusunda uyguladığı politikaları halka mal olmuş ve mal olmamış şeklinde iki kategoriye ayırmıştır. Buradan hareketle DP döneminde Tek Parti döneminde uygulanan tahakküm paradigmasının yumuşatılarak sadece “denetim paradigması” şeklinde sürdürüldüğü dile getirilebilir.

DP, hem bir kısım yöneticilerinin dine karşı hürmetkâr olmasından hem halkın desteğini almak istemesinden hem de halkın tepkisinden çekinmesinden dolayı Tek Parti döneminde uygulanan din politikaları konusunda ılımlı adımlar atmıştır. Ancak DP halkın din ile ilgili taleplerinin bütününe karşılamaktan uzak durmuştur. Bu nedenle Millet Partisi (MP) tarafından sürekli bir şekilde eleştiriye tâbi tutulmuştur. DP de kendisine bu konuda eleştiri getirenlere yönelik devlet gücünü kullanmaktan çekinmemiştir.

DP döneminde MP ve yöneticileri ile birlikte birçok İslamcı yazar ve mütefekkir laikliğe aykırı hareket ettiği gerekçesiyle cezalandırılmıştır. DP de Tek Parti döneminde olduğu gibi laikliği bir cezalandırma aracı olarak kullanmaktan çekinmemiştir. Bu yüzden DP döneminde din politikaları intibak/uyum paradigmasından ziyade denetim paradigması ekseninde şekillenmiştir. Ancak Tek Parti iktidarı döneminde olduğu gibi tahakküm paradigmasından kaçınılarak daha ılımlı politikalar ortaya konulmuştur. Bu kapsamda makalede 1924-1960 yılları arasında uygulanan din politikalarında 1924-1946 yılları arasında tahakküm paradigması ön planda iken 1946 yılı itibariyle denetim paradigması ön plana çıktığı savunulmuştur. Makalede yer alan bu iddialarda devlet politikaları merkeze alınmıştır.

1924-1946 Yılları Arasında Uygulanan Din Politikaları

Osmanlı Devleti’nde yaşanan inhitatın kaynağının araştırılmasıyla birlikte modernleşme döneminde din ister istemez gündemin önemli bir maddesi haline gelmiştir. Buna göre Abdullah Cevdet gibi bir kısım aydınlar, dini problemliler olarak betimlerken Namık Kemal gibi münevverler Osmanlı Devleti’nin yaşadığı sorunların temelinde dini görmemişlerdir. Bütün bu tartışmaların nedeni ise Osmanlı Devleti’nde yaşanan buhranlardır.

Osmanlı Devleti’nde siyaset ve iktisat alanında yaşanan buhran, bir kısım aydınının inancını da etkilemiştir. Ahmed Midhat Efendi’ye göre (2001, s. 708) Avrupa’da yaygınlaşan pozitivizm dinsizliğin yaygınlaşmasına neden olmuş ve Osmanlı Devleti’nin Batı’dan aldığı düzenlemeler sonucunda dinsizlik söz konusu coğrafyaya da sirayet etmiştir. Niyazi Berkes (2014, s. 376) Batı’da alınan eğitim veya II. Abdülhamid’in politikalarına karşı duyulan hoşnutsuzluk sonucunda bazı aydınların inançlarını inkâr etmesine ve materyalizmi benimsemesine neden olduğunu dile getirmiştir. İnancı inkâr etmenin oluşturduğu boşluğu Tevfik Fikret, *İnanmak İhtiyacı* başlıklı şiirinde şu şekilde dile getirir: “Bütün boşluk: Zemin boş, âsüman boş, kalb ü vicdan boş / Tutunmak isterim bir nokta yok pîş-i hasarımda” (Kaplan, 2013, s. 142). Ahmet Şirânî ise dillendirilmeye başlanan dinsizliği, kadim ve aslı olan dine karşı ortaya çıkan aykırı bir hâl ve hareket olarak görmüştür (Tarık, 2020, s. 124). Ancak burada unutulmaması gereken durum, bir kısım aydınının din alanında yaşadığı buhranın bütün topluma mal edilemeyeceğidir. Toplumsal ilişkilerde ve toplumun enfüsü yapısında din asli yerini korumaya devam etmiştir.

Osmanlı Devleti’nde yaşanan buhran döneminde orduda görev alan Mustafa Kemal, iyi derecede Fransızca bilmesinin getirdiği avantajlardan faydalanarak Fransa’da düşünsel ve siyasi alanlarda ortaya çıkan yeni gelişmeleri takip etmiştir. Mustafa Kemal için buhranlardan kurtuluş yolu 1870 ertesi Üçüncü Cumhuriyet Fransası’nın

pozitivist, laik ve solidarist dünya görüşünde yatmaktaydı. Bu yüzden Çankaya'daki kitaplığında Üçüncü Fransız Cumhuriyeti ile ilgili çok sayıda kitap bulunmaktaydı. Bu doğrultuda bir ulus inşa etmeye çalışmıştır (Z. Toprak, 2020, s. 8).

Mustafa Kemal'in solidarist, pozitivist ve laik dünya görüşünü ne zaman kabul ettiği bilinmemektedir. Mustafa Kemal, İstiklal Savaşı sırasında ve sonrasında saltanata, halifelik makamına ve dine duyduğu saygıyı vurgulamakla kalmamış bunlar için mücadele ettiklerini de belirtmiştir. Bu dönem Mustafa Kemal için din akli ve tabii vasıflarını haizdir. Mustafa Kemal'in din ile ilgili görüşleri pragmatist bir tutumun yansımasıdır. Bu nedenle peyderpey dinin kamusal alandaki görünürlüğüne ve müdahalesinin ortadan kaldırılması doğrultusunda adımlar atmıştır.

Türkiye Devleti'nin başlangıçta bir İslam devleti olarak kurulduğunun önemli göstergelerinden biri 23 Nisan 1920 tarihinde ulusal egemenliğin ilan edildiği Birinci Meclis'in cuma günü hatim, dua ve kurbanla açılmasıdır. Meclis Başkanlık kürsüsünün arkasında şûra ayeti yer almış, en kalabalık mebus gurubunu medrese ve tekke mensupları meydana getirmiştir. Şer'îye ve Evkaf Vekili mebusu ve kanunların Şeriat'e uygun olup olmadığını denetlemek üzere Şer'îye Encümeni kurulmuştur (Kara, 2016, s. 24). Ayrıca 1924 Anayasası'nın 2. maddesine göre "Türkiye Devletinin dini, din-i İslamdır." ve 26. maddesine göre ise "Büyük Millet Meclisi ahkâmı şer'îyenin tenfizi" (şer'î hükümlerin uygulanması) konusunda sorumlu tayin edilmiştir. 38. maddesine göre ise hem Reisicumhur hem mebuslar "vallahi" diyerek yemin etmek zorundaydılar (1924 Anayasası, t.y.).

23 Nisan 1923 – 3 Mart 1924 tarihleri arasında devletin din ile uyumlu politikalar izlemeye özen gösterdiği fark edilmektedir. Devlet, dine uygun politikalar izlemekle birlikte kendini bir İslam devleti olarak takdim etmiştir. Bu yüzden söz konusu tarihler arasında din ve devlet ilişkileri intibak/uyum paradigması çerçevesinde incelenebilir. Çünkü intibak paradigması bir yönüyle sekülerleşme/modernleşme ile din arasında felsefi anlamda bir uyumsuzluk olduğunu kabul etmekle birlikte öbür yandan modernite ile İslam'ın uyuşabileceği tezine dayanmaktadır. Şerif Mardin, İsmail Kara, Suvat Mertoğlu, Nurullah Ardic gibi Türk düşüncesi üzerine önemli çalışma yapanlar II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte başlayan modernleşme süreci üzerinde İslam'ın önemli etkileri olduğunu iddia etmişlerdir. Ardic, bu süreci 1924 yılına kadar devam ettiğini ifade etmiştir (Ardic, 2008, ss. 73-78). Bu yüzden 3 Mart 1924 yılında yapılan düzenlemeler sonucunda intibak/uyum paradigması yerini tahakküm paradigmasına terk etmeye başlamıştır.

3 Mart 1924 tarihi Mustafa Kemal'in din politikaları konusunda bir kırılmaya işaret etmiştir. Bu tarihte alelacele üç önemli düzenleme yapılmıştır (Kara, 2008, ss. 104-105):

- Halifelik ilga edilmiştir: Böylece devlet ve devletin başındaki kişi dini muhtevadan soyutlanmıştır. Ayrıca yeni devlet, ittifad-ı İslam politikasını kabullenmediğini dünyaya deklare edilmiştir.
- Tevhid-i tedrisat Kanunu yürürlüğe girmiştir: Böylece eğitim dini yönlerinden soyutlanmıştır.
- Şer’iye ve Evkaf Vekâleti² kaldırılarak yerine Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) kurulmuştur: Bu değişiklikle birlikte din hizmetlerinin ve din işlerinin muhtevası, statüsü, imkânları ve seviyesi bakanlık düzeydeki bir kurumdan başkanlık düzeyinde kurulan bir kuruma devredilmiştir. DİB, devletin uygun gördüğü, devletle çatışmayan ve devletin ihtiyaçlarına uyumlu modern bakış açısına sahip bir İslam anlayışını halka dayatmak üzere kurulmuştur.

DİB’in varlığı birçok kez tartışma konusu olmuştur. Laik bir devletin bünyesinde DİB gibi bir kurumun var olup olmayacağı hem sol aktörler hem İslamcı aktörler hem de CHP tarafından sorunsallaştırılmıştır. Nihayetinde iktidar, DİB aracılığıyla din ve dindar üzerinde bir kontrol rejimi oluşturmaya çalışmak ve onu Louis Althusser’den (2002, s. 33) mülhem bir ideolojik aygıt olarak kurgulamak istemesinden dolayı DİB’in varlığını laikliğe aykırı olarak görmemiştir. Bu doğrultuda iktidar, DİB’i makbul vatandaş yetiştirmek amacıyla kurgulamış ve onun aracılığıyla İslam’ı modern bir şekilde yorumlamaya çalışmıştır. Bu amaçla DİB’in şu görevleri haiz olduğu söylenebilir: (i) cumhuriyet karşıtı görüşlerin ortaya çıkmasını engellemek gayesinden hareketle dini görüşleri kontrol etmek ve Cuma hutbelerinin içeriğini belirlemek, (ii) devlet ile çatışmayan ve devletin politikalarıyla uyumlu modern din anlayışının toplum tarafından benimsenmesini sağlamaktır (Yavuz, 2011, ss. 10-41).

İktidar, kamusal alanı ve eğitimi dinden soyutlamamak amacıyla aşamalı olarak din derslerini okullardan kaldırmıştır. 1924 yılında liselerden, 1927 yılında ortaokullardan ve 1927-1929 yılları arasında kademeli olarak ilkokullardan din dersleri (Kara, 2016, s. 209) ve 8 Nisan 1924 tarihinde de Şeriat mahkemeleri (Ateş, 2018b, s. 77) kaldırılmıştır.

Şeyh Sait isyanının akabinde 3 Mart 1925 tarihinde Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanunla irtica olarak görülen faaliyetler, memleketin nizamını bozmaya ve isyan çıkarmaya yönelik bütün eylemler cezalandırılmaya başlanmıştır. Hükûmete muhalif olmayan gazeteler dışındaki basın yayın organları ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası bu kanunla kapatılmıştır. İktidar, Şeyh Sait isyanını gerekçe

2 Şer’iye ve Evkaf Vekâleti, İfta Heyeti, Tedrisat ve Teftişat Heyeti ile Tetkikat ve Telifat-ı İslamiyye Heyeti adıyla üç birimi bünyesinde barındırmıştır. Üç birim aracılığıyla vekâlet, eğitim, yayın ve fetva alanındaki talepleri karşılamıştır. Ayrıca Evkaf Nezaretine bağlı olan vakıfların idaresini de üstlenmiştir (H. K. Toprak, 2017, ss. 39, 40).

göstererek muhalif parti ve basının faaliyetlerine son vermiştir. Ayrıca iktidar, din ve dini yapılar üzerindeki baskılarını artırmıştır. Bu kapsamda 30 Ağustos 1925 tarihine gelindiğinde tekke ve zaviyelerin kapatılmasını öngören kanun çıkarılmıştır. Ayrıca “şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik, çelebilik, babalık” gibi unvanların kullanımı yasaklanmıştır (*Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlğasına Dair Kanun*, t.y.). 30 Kasım 1925 tarihinde ise dini kisvenin giyilmesi men edilmiştir.

1926 yılında İslam’dan hareketle hazırlanan Mecelle kaldırılarak yerine Mahmut Esat (Bozkurt) başkanlığındaki komisyonunun İsviçreli Eugen Huber tarafından oluşturulan metni uyarlanarak hazırlanan Medeni Kanun yürürlüğe girmiştir (Ortaylı, 2018, s. 343). Geçmişle yani İslam ve Osmanlı ile olan bağı koparmak ve muasır medeniyetlerle olan ilişkiyi güçlendirmek amacıyla 1 Kasım 1928 tarihinde “Arap alfabesi” yerine “Latin alfabesi” kabul edilmiştir. 1928 yılında anayasada yer alan “Türkiye Devletinin dini, din-i İslamdır.” ve “Büyük Millet Meclisi ahkâmı şer’iyyenin tenfizi” meclise ait olduğuyula ilgili maddeler kaldırılmıştır. Reisicumhur ve mebuslar yemin ederken “vallahi” yerine ant içmeye başlamışlardır. Anayasanın 75. maddesinde din ve ırk ayrımı yasaklanırken 88. maddesinde Türk kimliği din, ırk ve mezhepleri kuşatacak şekilde tanımlanmıştır. Ancak 1926 yılında hazırlanan Ceza Kanunu’ndaki 163. maddeye göre “dini siyasal araç olarak kullanma” fiili suç sayılmıştır (Berkas, 2014, s. 534). Böylece siyasi partilerin dini merkeze alarak politikalar yapmaları yasaklanmıştır. 163. madde gerekçe gösterilerek birçok siyasi parti ilerleyen tarihlerde Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılacaktır.

1929 yılında Arapça ve Farsça dersler kaldırılmıştır. 1930 yılında İmam ve Hatip Mektepleri kapatılmıştır. 12 Temmuz 1932 tarihinde Türk Dili Tedkik Cemiyeti kurularak dilde sadeleşme adı altında Arapça ve Farsça kökenli kelimeler yerine öz Türkçe kelimeler üretilmiştir. Yine aynı yılda ezan ve kamet Türkçeleştirilmiş ve ilk defa Sultanahmet Camii’nde Türkçe ezan okunmuştur.³ 25 Aralık 1932 tarihinde “Cami ve Mescitlerin Sınıflandırılması Hakkındaki Nizamname” yayınlanarak açık

3 İbadetlerin Türkçeleştirilmesi konusunda Falih Rifki Atay şöyle bir olay nakletmiştir: [Mustafa Kemal’in] Son dileği ezandan başka ibadetleri de Türkçe yaptırmak ve Türk kafasını Arap kafası köleliğinden büsbütün kurtarmaktır. Türk Ocağına gittiğimiz gün, Kur’an’ı Türkçeye çevirmek konusunu açtı idi. Orada bulunan Kâzım Karabekir; –“Kur’an’ı azimüşşan Türkçeye çevrilemez, Paşa Hazretleri...” –“Niçin çevrilemez efendim? Bu sözünüz Kur’an’ın manası yoktur, demektir.” –“Hayır efendim, ama meselâ, elif-Lâm? Mîm... Ne diyeceğiz buna?” –“Ne demektir, elif-lâm? mîm?” –“Meçhul efendim...” –“Öyle ise karşısına bir sıfır koyar, çevirmeye devam edersiniz.” (Atay, 1969, ss. 47-48)

kalacak camiler için “beş vakit açık olması ve cemaatinin bulunması, civarındaki cami ile arasından beş yüz metreden fazla mesafenin bulunması, mamur olması ve müstakbel vaziyetin iyi olması” şartları getirilmiştir. 1934 yılında din adamlarını kendi dini kıyafetlerini sadece görevlerini yaparken giyebilecekleri ile ilgili düzenlemeler yapılmıştır. 5 Şubat 1937 tarihinden önce *de facto* (fiilen) uygulanan laiklik bu tarihten itibaren *de jure* (hukuken) anayasada yer almıştır (Arslan, 2019, ss. 23-25).

3 Mart 1924 tarihi itibarıyla devlet dini dışlayan politikalar uygulamaya başlamıştır. Din ve dini yapılar üzerinde tahakküm kurulmasının temelinde bir Türk dini mi icat edilmeliydi yoksa Türk’ün kendisi mi dinselleştirilmeliydi, tartışması yer almıştır. 1924-1930’lu yıllar arasında İslam’dan hareketle bir Türk dini inşa etme sürecine girilmiştir. Ancak İslam’ın beynelmilel yapısı ve politik yönünün olması bu süreci başarısız kılmıştır. Bu yüzden 1930’lu yıllardan sonra seküler bir din olarak Kemalizm algısı oluşturulmaya çalışılmıştır (Atalay, 2020, ss. 75-111). 1910’lu yıllarda ders kitaplarında “Hazret-i Peygamber zîşân efendimiz” olarak kendisinden bahsedilen İslam peygamberi, 1920’lerde “Hazret-i Peygamber” ve 1930’lu yıllardan itibaren “Muhammed” olarak anılmaya başlanmıştır (Z. Toprak, 2012, s. 255). 28 Haziran 1938 tarihinde yürürlüğe konan Cemiyetler Kanunu’na göre din, mezhep ve tarikatlara dayanan bir dernek kurmak ve din propagandası yapmak amacıyla siyasi parti kurmak yasaklanmıştır (Berkes, 2014, s. 534).

1937 yılında laiklik anayasada yer alırken din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasından ziyade “dinsizlik/din karşıtlığı” olarak algılanmıştır. Dindar oldukları bilinen Hasan Ali Yücel’den Memduh Şevket’e kadar birçok mebus dindar gözükmek için farklı çabalar içine girmişlerdir. Bazı mebuslar işi poker masalarında Allah’a küfretmeye kadar vardırımlardır. Başka bir mebus, Mustafa Kemal’e camilerin ve mescitlerin hala neden kapatılmadığını sormaktan çekinmemiştir. O dönemde yaşayan birçok kişi için laiklik, “tatbiki dinsizlikten başka bir şey değil”dir (Atalay, 2020, s. 83). Ahmet Hamdi Tanpınar, bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: “Laikliğimizi ilan ettik; fakat laik olmadık. Gizli ate’lik yaptık.” (Kerman & Enginün, 2007, s. 536).

15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında Nutuk, TBMM’de okunmasından sonra yayınlanmıştır. Bu eser birçok mebus, yazar tarafından kutsal kitap mertebesine çıkarılmıştır. Mustafa Kemal’den ise bir peygamber gibi bahsedilmiştir. 1933 yılından sonra ise Mustafa Kemal’den Tanrı olarak bahsedilmeye başlanmış ve Çankaya, yeni seküler dinin Kâbe’si olarak ilan edilmiştir.⁴

4 Onuncu Yıl Marşı’nın ilk halinde Atatürk’ten “başta bütün dünyanın taptığı başkomutan” olarak bahsedilmiştir. Bu dönemde Atatürk ile ilgili yapılan açıklamalar, yazılan yazılar ve şiirler için bkz. (Atalay, 2020, ss. 239-308)

Atatürk'e göre dinin öngörülleri doğrulanmadığından seçkinlerin dini olan bilim, eğitim yoluyla yaygınlaştırılarak "en hakiki mürşid" olarak benimsettirilmelidir. Bu yüzden kendisi için "gökten indiği varsayılan dogmaların" bir anlamı kalmamıştır (Hanoğlu, 2023, ss. 516, 519). Bu anlamda Atatürk ilk dönemlerden pragmatist davranarak halkın desteğini almak ve uluslararası arenada komşu ülkelerle iyi ilişkiler kurmak amacıyla din ve devleti bir uyum içinde yönetmeye önem vermiştir. Burada bir "intibak paradigması" çerçevesinde hareket eden Atatürk, 1924 yılı itibarıyla dine karşı sert politikalar izlemiştir. Özellikle hem yerel hem uluslararası arenada iktidarını perçinlemesi üzerine pragmatist tutumu terk ederek dine karşı "tahakküm paradigması" çerçevesinde politikalar geliştirmiştir. Din ile ilgili bu sert politikalar İsmet İnönü'ne tevarüs etmiştir.

10 Kasım 1938 tarihinde Atatürk'ün vefatı üzerine 26 Aralık 1938 tarihinde CHP'nin yaptığı olağanüstü kongresinde İsmet İnönü, CHP genel başkanı olmuştur. 1939-1945 arasında din politikaları önceki dönemin devamı niteliğinde iken 1945 yılında iç ve dış gelişmelerden dolayı dine uygulanan dışlayıcı politikalar yumuşatılmaya başlanmıştır.

CHP, 5. Büyük Kurultay'ında dini vicdan ile sınırlandırarak dinin devlet, siyaset ve dünya işlerinden ayrı tutulmasını "terakkide başlıca muvaffakiyet âmili" gördüğünü dile getirmiştir (C. H. P. 5. *Büyük Kurultay Zabıtları*, 1939, ss. 88-89). Ancak devletin dine müdahale etmeyeceği vurgulanmasına rağmen İnönü döneminde, kılık kıyafet kanununa uymayanlar, kamusal alanda peçe takanlar, Şapka Kanunu'na uymayanlar ve çarşaf giyenler tutuklanmıştır. Tarikatlara mensup insanlar polis tarafından takip altına alınmıştır. Ezan ve kameti, Arapça okuyanlar savcılığa şikâyet edilmiş ve Arapça tekbir getiren kişiler gözaltına alınmıştır. İnönü, döneminde ezan ve kametin Türkçe okunması için yoğun baskı devam ettirilmiştir. 1941 yılına kadar ceza kanununda ezan ve kameti Arapça okuyanlara yönelik bir ceza öngörülmemektedir. Bu tarihte TBMM'de yapılan görüşmeler sonucunda söz konusu filli işleyenlerin üç aya kadar hafif hapis ve on liradan iki yüz liraya kadar para cezasına çarptırılması ile ilgili ceza kanununda düzenlemeler yapılmıştır (Dikici, 2008, ss. 162-172). Din politikalarının bir sonucu olarak camiye tayin edilecek imam bulunamadığı için bekçi veya mahalleden herhangi biri camilere görevlendirilmeye çalışılmıştır (Cündioğlu, 1999, s. 111). 28 Mart 1944 tarihinde ise Basın Yayın Umum Müdürlüğü'nün isteği üzerine *Türkçe Kasideler ve Mevlid-i Şerif Duası* isimli eser yasaklanmıştır (Koçak, 2011, s. 81).

Atatürk döneminde olduğu gibi İnönü hükümetinin ilk 8 yılında da laiklik ile Batılı anlamda din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması değil devletin dine tahakkümü olarak algılanmıştır. Devlet, laikliği Batılı manada anlaşılmasını kendi

açısından tehlikeli bir durum olarak görmekteydi (Kara, 2010, s. 78). Bunun temel nedeni dine alan açıldığında mevcut rejimin değişip İslam devletinin kurulacağı korkusudur (Altan, 2010, s. 149). Bundan dolayı din üzerindeki tahakküm ve dinî alan kısıtlanmaya devam ettirilmiştir. Hükümetin din konusunda uyguladığı politikalar, “resmi bir dinsizlik dogması” olarak isimlendirilen aşırı laik ve pozitivisttir. Batılılar tarafından söz konusu politikalardan dolayı Türkiye “pozitivizmin tapınağı” olarak görülmeye başlanmıştır (Adivar, 1947, s. 279).

1946-1960 Yılları Arasında Uygulanan Din Politikaları

Hem soğuk savaş döneminin estirdiği komünizm havası hem de 7 Ocak 1946 yılında Demokrat Parti’nin (DP) kurulması İnönü hükümetlerinin din politikaları konusunda yumuşamalarını sağlamıştır. İkinci Dünya Savaşı’nın sona ermesinin akabinde ABD’nin İsmet İnönü’den dinin kısmen önünü açma talebinde bulunduğu iddia edilmiştir. Çünkü ABD’ye göre din, komünizmin yaygınlaşmasının önündeki önemli engellerden biridir (Ateş, 2018a, s. 106). 1946 yılından itibaren iktidar kanadında din politikaları üç öneri çerçevesinde tartışılmıştır. Bu önerilerin ilki, manevi bir ihtiyaç ve terbiye müessesesi olan dinin toplumun doğası gereği var olduğunu savunmuştur. İkincisi, kısmen birinci öneriyi benimsemekle birlikte dini daha çok özgürlükler kapsamında ele almıştır. Üçüncüsü ise dinin her türlü kamusal alandan soyutlanması gerektiğini ileri sürmüştür (Karpat, 2010, s. 350).

DP, ilk kurulduğu yıllarda din ile ilgili özgürlükleri savunsa da bu konuda bariz adımlar atmaktan çekinmiştir. Çünkü iktidarın din ile ilgili bir yumuşama adımı atmadan kendisinin din konusunda sert çıkış yapması ters tepebilirdi. Mesela DP İstanbul İl Başkanı Prof. Kenan Öner, 14 Şubat 1946 tarihinde *Tasvir* gazetesine verdiği mülakatta “lâiklikle dinsizlik arasındaki farkı idrâk ederek -yobaz ve derviş tahakkümünün yenilenmesine meydan bırakmamak kaydı mutlakiyle- halkın dini tedrisatını temin etme”yi vaat ettiklerini belirtmiştir. Bu sözlerinin gazetede yer alması sonucunda birçok kesimin katıldığı tartışmalar ortaya çıkmıştır. DP yönetimi söz konusu tartışmalardan rahatsız olmuş ve telaşa kapılmıştır. Bunun üzerine Fuad Köprülü, Öner’i arayarak sözlerini “halkın dini hissiyatına hürmet” şeklinde tekzip veya tavzih etmesini istemiştir (Öner, 1948, ss. 15-16).

İsmet İnönü, DP’nin ilk yıllarında çok fazla din ile ilgili politikalar dillendirmesini istememiştir. Bu yüzden DP kurulmadan önce Celal Bayar, parti programını İnönü’ne götürmüş ve onun görüşlerini almıştır. İnönü söz konusu görüşme ile ilgili açıklamalar yaparken yeni partinin dini, siyasete alet etmemesi gerektiğini belirtmiştir (Avcıoğlu, 1959, s. 11). Ayrıca CHP’nin 10 Mayıs 1946 yılında yapılan 2. Olağanüstü Kurultayı’nda dini siyasete alet edecek partilerin kanun yoluyla kapatılacağını belirtmiştir. Böylece

İnönü, DP'ye dolaylı yoldan aba altında sopa göstermeyi tercih etmiştir (Uzun, 2013, s. 147).

Konjonktürün ortaya çıkardığı şartların CHP'nin din konusunda ılımlı adımlar atması üzerine DP, CHP'yi genelde din ve ekonomi üzerinden eleştirmiştir. Bunun sonucunda İnönü hükümetleri, uyguladıkları din politikalarını değiştirmişlerdir. 1947 yılında yapılan 7. Cumhuriyet Halk Partisi Kongresi'yle birlikte "dinin ihmal edilmiş bir toplumsal pekiştirici" olduğu dinlendirilmeye başlanmıştır (Mardin, 2017, s. 29). Halkın imamlık ve hatiplik gibi görevleri ifa edecek kişilere olan ihtiyacının karşılanması amacıyla 21 Mayıs 1948 tarihinde İmam Hatip Kursları açılmasıyla ilgili öneri kabul edilmiştir. Bu kurslarda hem Kur'an-ı Kerim, Akait, İbadet, Ahlak, Hadis ve Tefsir gibi dini derslere hem de Tarih, Coğrafya, Yurt Bilgisi, Sağlık Bilgisi ve Türkçe derslerinin verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu kararlar Şemsettin Günaltay Hükümeti tarafından yürürlüğe konulmuştur (Şimşek, 2013, s. 402).

"Köhnemiş" ve "geri kalmış" dünyanın hâkim olduğu "Ortaçağ zihniyeti", "çağdaşlaşma" ile birlikte terk edileceğine dair tezler (bkz. Berkes, 2014) bizzat CHP tarafından atılan adımlarla sorgulanır hale getirilmiştir. Böylece CHP'nin gerekçesi ne olursa olsun din ile ilgili ılımlı adımlar atması nedeniyle Avrupa-merkezci okumalar sonucunda tahayyül edilen ve sekülerizmin hâkim olduğu çizgici-ilerlemeci bir sürecin Türkiye'de yaşanacağına dair teleolojik okumalar kısmen problemli olduğu söylenebilir.

15 Ocak 1949 tarihinde ise "Molla" lakaplı Şemsettin Günaltay, başbakan olmuş⁵ ve onun döneminde Kur'an kursları, imam hatip okulları ve ilahiyat fakültesi açılmıştır. Günaltay, bu yaşananları mecliste şu şekilde dile getirmiştir: "İlk mekteplerde din dersleri okutturmaya başlayan Hükümetin başkanıyım. Bu memlekette Müslümanlara namazlarını öğretmek, ölülerini yıkamak için imam, hatip kursları açan bir hükümetin başkanıyım. Bu memlekette Müslümanlığın yüksek esaslarını öğretmek için İlahiyat Fakültesi açan bir hükümetin başkanıyım." (*TBMM Tutanak Dergisi*, 1949, s. 598). Bu dönemde yeni cami ve cami derneklerinin açılışına izin verilmiştir. 16 Şubat 1949 tarihinde 4. ve 5. sınıf öğrencilerine yönelik seçmeli olarak din dersinin verilmesine müsaade edilmiştir. 1924 yılında kapatılan hac yolları 1947 yılında aktif hale getirilmiştir (Kara, 2016, s. 36). Bernard Lewis'e göre Milli Eğitim Bakanlığı'nın

5 Şemsettin Günaltay, hükümet programında şu ifadeleri kullanmıştır: "Türk inkılabının ana prensiplerini titiz bir itina ile savunmakta devam edeceğiz. Bütün diğer hürriyetler gibi vatandaşın vicdan hürriyetini de mukaddes tanırız. Din öğretiminin ihtiyari olması esasına sadık kalarak, vatandaşların çocuklarına din bilgisi vermek haklarını kullanmaları için gereken imkânları hazırlayacağız. Fakat laiklik prensibinden ayrılmamıza asla imkân tasavvur edilmemelidir. Bilhassa din perdesi altında bu milleti asırlar boyunca uyuşturmuş olan hurafelerin yeni bastan belirmesine asla meydan vermeyeceğiz. Bu konuda alınması gerekli sayacağımız tedbirleri yüksek tasvibinize sunmakta tereddüt etmeyeceğiz." (Neziroğlu & Yılmaz, 2013, s. 681)

hazırladığı din dersi ile ilgili kitaplar modern bir İslam anlayışını anlatmıştır. Kitaplarda anlatılan modern din, Mekke ve Şam’daki Müslümanların bile anlayamayacağı düzeydeydi (Lewis, 1952, s. 41). İnönü’nün politikalarındaki bu değişimler genelde yaşanan oy kayıplardan kaynaklanmaktadır. Ancak din ile ilgili izlenen söz konusu ılımlı politikalar, DP’nin iktidara gelişini önleyememiştir.

Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan öncülüğünde Demokrat Parti (DP) kurulduktan sonra yayınlanan parti programında halkın manevi yönünün ihmal edildiği ve dini inancının rencide edildiğine değinilmiştir. Devletin dine tahakküm etmesini değil din ve devlet işlerini ayırması gerektiği savunulmuştur (Mert, 1998, s. 98). Bu anlamda parti programında laikliğin desteklendiği dile getirilmiştir. Programın 14. maddesinde laiklik, devletin din ile bir ilişkisinin, dinin, kanunları belirlemesinde ve uygulanmasında hiçbir şekilde rolünün olmaması olarak tanımlanmıştır. Dinin siyasete karıştırılmasında, başka dinler aleyhine propaganda aracı olarak kullanılmasına izin verilmeyeceği dile getirilmiştir (*Demokrat Parti Programı*, t.y.). Celal Bayar, partinin 1949 yılındaki İkinci Büyük Kongresi’nde bu konuda şunları dile getirmiştir:

“Programımızda din hürriyeti de diğer hürriyetler gibi mukaddestir demişizdir. Programımız laiklik, dine hürmet esasını en iyi bir şekilde tespit etmiştir. Eğer biz iktidarda olsa idik, bu programın tatbiki keyfiyeti de mütehassısların hazırlayacağı bir programla elde edilirdi. Türk milleti Müslümandır, Müslüman kalacaktır... Dinî tedrisat meselesi tamamıyla teknik bir meseledir... Bazı konuşmalarım suitefsire uğramıştır. Biz, dinin siyasete âlet edilmesinin şiddetle aleyhindeyiz... Biz irticaın aleyhindeyiz. Memlekette irtica yoktur ama irticaa doğru beliren istidatları zamanında görüp önlemesek bu memleketin felaketini kendimiz hazırlarız.” (Tunaya, 1995, s. 681)

Bayar’ın konuşmasında geçen “dini siyasete alet edilmesi” ifadesi aslında çok muammadır. Dinin siyasete alet edilmesi ile ne kastedildiği tam olarak anlaşılamadığı için keyfi yorumlanmıştır. Bu duruma Millet Partisi’nin (MP) programında yer alan “Parti din müesseselerine ve millî ananelere hürmetkârdır” ifadesi misal gösterilebilir (*Millet Partisi Program ve Tüzük*, 1948, s. 4). 1949 yılına gelindiğinde halkın yoğun bir şekilde MP’ye akın ettiği görüldüğünden CHP ve DP, halkın MP’ye olan teveccühünü engellemek amacıyla bazı düzenlemeler yapmayı kararlaştırmışlardır. Dönemin Başbakanı Şemsettin Günaltay, Celal Bayar ile görüşerek MP’nin irticai söylemlerinden şüphelendiğini ifade etmiştir. Bu yüzden irticai suçların ceza-i müeyyidesinin artırılmasını talep etmiş ve Bayar, Günaltay’ın fikirlerine katılmıştır (Çakmak, 2016, s. 113). MP’nin din ile ilgili söylemlerinin DP’ye göre daha ılımlı olması ve kamusal alanda dine daha fazla alan açmasını vaat etmesi hem CHP’yi hem de DP’yi

tedirgin etmiştir.⁶ Çünkü MP dindar kesimin desteğini almıştır. Bu atmosferde 1950 seçimlerine gidilmiştir.

14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan seçimler sonucunda DP, iktidara gelmiştir. Menderes, seçimden sonra açıkladığı hükümet programında millete mal olmuş inkılapları mahfuz edeceklerini diğerlerini ise kaldıracaklarını beyan etmiştir. Menderes'e göre irtica ile kesinlikle mücadele edilmelidir. Ancak din ve vicdan hürriyeti de sağlanmalıdır (Dağlı & Aktürk, 1988, ss. 161, 162). Akabinde DP'nin ilk yaptığı faaliyetlerden biri ezanı aslına rücu ettirmek olmuştur. 16 Haziran 1950 tarihinde, Arapça ezan ve kamet okumak suç olmaktan çıkarılmıştır. CHP, DP'nin meclise getirdiği tasarıya destek açıklamamakla birlikte karşı da çıkmamıştır. Bir kısım CHP milletvekilleri, mevcut kanunun yürürlükte kalmaya devam etmesi doğrultusunda oy kullanmıştır.

DP tabanından gelen fes, çarşaf yasağının kalkması ve Arapça alfabeye geçiş istekleri üst yönetim tarafından sert karşılanmıştır. Parti tarafından söz konusu talepler irtica ve taassup olarak nitelendirilmiştir. Bu yüzden bu tarz taleplerin parti ile ilişkilendirilmesine karşı çıkmıştır (Kırkpınar, 2018, s. 354). İslam'a aykırı olduğu gerekçesiyle Atatürk heykellerine saldıran Ticaniler tarikatının lideri Kemal Pilavoğlu ve müritleri tutuklanmışlardır. Yaşanan bu gelişmelerin devamını engellemek amacıyla 25 Temmuz 1951 tarihinde CHP'nin aleyhinde olduğu Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun çıkarılmıştır (Nal, 2005, ss. 153-157). Böylece DP, liberal laik anlayışını benimseyerek din ve vicdan özgürlüğüne alan açarken kendi açısından radikal ve marjinal gördüğü dini yorumlara müsamaha göstermemiştir (Tanör, 2000, s. 266).

Halkın, DP'ye teveccüh etmesinde uyguladığı din politikalarının önemli payı vardır. Bu konuda Eşref Edip (1949, s. 349), Sebülürreşad dergisinde şunları kaleme almıştır:

“Şunu hiçbir zaman hatırdan çıkarmamalı ki, halkın Demokrat Parti'ye teveccühü parti erkânının kara gözleri için değildi. Halk Partisi müfritlerinin her şeyden ziyade din hürriyetine karşı yaptığı tahdit ve takyitler, baskılar, din tedrisatına, din müesseselerine ve din ehline karşı aldığı tavırlar milleti gücendirmiş, Halk Partisi'nden soğutmuştu. De-

6 Şemsettin Günaltay Hükümet Programı TBMM'de okunduktan sonra söz alan MP Milletvekili Osman Nuri Köni şunları dile getirmiştir: “Bir de lâiklik prensipleri üzerindeki Hükümet telâkkisinde isabet yoktur. Zira nasıl ki din adamlarının siyasete karışmaları caiz değilse Devlet adamlarının da din işlerine ve müesseselerine müdahale etmemeleri esastır. Meselâ Diyanet İşleri ve Dini Evkaf gibi teşekküllerin Devlet teşkilâtında resmî yer almaması şarttır. Bunların cemaatlerin idaresine devri lâzımdır. Bu mevzuda Anayasaya uygun hareket edilerek lâikliğin, yukarda da izah edildiği veçhile tatbiki cihetine gidilmesi ve vehim ve vesveseden azade yol takip olunması lüzumuna kaniyiz. Bu prensiple alâkalı kanunlar üzerinde ıslahat ve tadilat yapılmalıdır. Artık inkılâplar millete mal olmuştur. Suizan devri tarihe karışmıştır.” (Neziroğlu & Yılmaz, 2013, ss. 683-684)

mokrat Parti her şeyden ziyade milletin bu hassas noktasına dikkat edecek, ehemmiyet verecek, hakiki surette din hürriyetini ve din tedrisatını temin edecek, din üzerindeki baskıları bertaraf edecek, din ehlini hakaret ve sürünmekten kurtaracak, dinin inkişaf ve tealisini köstekleyen mâniaları bertaraf edecek diye ona sarılmıştı. Partinin feraset-i erkânının bunu anlamaları icap ederdi.”

6 Temmuz 1950 tarihinden itibaren perşembe günleri, Ramazan ayı boyunca ise pazartesi, çarşamba ve cuma günleri saat 20:05-20:15 arası İstanbul ve Ankara radyolarından Arapça aslından Kur’an-ı Kerim okunmaya başlanmıştır (Türköz, 2021, s. 1076). 4 Kasım 1950 tarihinde ilkokullarda din dersi zorunlu hale getirilmiştir. 1951-1952 eğitim-öğretim yılında çok sayıda imam hatip okulu açılmıştır. 13 Ağustos 1956 tarihinde din eğitimi ortaokul müfredatına eklenmiştir. 19 Kasım 1959 tarihinde Yüksek İslam Enstitüsü açılmıştır (Kaçmazoğlu, 1988, s. 73). 1952-1953 yılları arasında Kur’an kursu sayısı 183’e, öğrenci sayısı 11 836’ya çıkmıştır. DP döneminde 16 tane imam hatip lisesi açılmıştır (Duman, 1999, ss. 180-189).

Dönemin Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri, Milli Eğitim Şurası’nda öğrencilere din eğitimi vermenin öneminden bahsetmiştir. İleri’ye göre devlet öğrencilere din eğitimi vermezse “mollalar” öğrencilere din eğitimi verecek ve öğrenciler ders aldıkları mollaların etkisi altında kalacaktır. Devlet öğrencilere din dersi vererek gericilikle mücadele etmektedir. Okullarda öğrencilere devlet tarafından içeriği tasarlanmış bir din eğitimi verilerek iktidarın uygun gördüğü sınırlar çerçevesinde öğrencilere din eğitimi imkânı sağlanmıştır. MEB, din dersi verecek öğretmenlerin sayıca az oluşundan yakınmıştır. Din dersine giren birçok öğretmenin din konusunda zayıf bilgiye sahip oldukları dile getirilmiştir. Bu yüzden DP döneminde imam hatip okullarının sayısı artırılmıştır. DP döneminde din derslerinin verilmesi ve imam hatip okullarının sayısının artırılması İslamcı çevreyi memnun etmemiştir (Nal, 2005, ss. 158-160).

DP, seçimi kazandıktan sonra CHP’nin takip ettiği din aleyhindeki politikaları takip etmeyeceğini daha güvencü bir şekilde dile getirmiştir. Laikliğin din aleyhtarlığı olarak algılanmasına karşı çıkmıştır. Artık iktidarlara döneminde dine kamusal alanda daha fazla alan açacaklarını beyan etmişlerdir (Anadol, 2004, s. 63). DP, CHP’ye göre dine dair daha hoşgörölü bir tavır sergilese de dini ve dini yapıların devlet tarafından denetlenmesi gerektiğini de düşünmüştür. Bu anlamda iktidarın uygun gördüğü politikalara yönelik olumlu adımlar atılmıştır. DP, hurafe olarak adlandırdığı dini faaliyetlere izin vermeyeceğini belirtmiştir. Hurafelerin neler olduğu ise dile getirilmemiştir.

Vatan gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman’ın 22 Kasım 1952 tarihinde Malatya’da saldırıya uğraması sonucunda iktidar, İslami kesimlere yönelik sert önlemler almıştır. Birçok İslamcı yazar bu dava sonucunda yargılanmıştır. Ayrıca

dönemin Başbakanı Adnan Menderes, dinin siyasete alet edilmemesi için bütün partilerden destek istemiştir. Bu yüzden Menderes yaptığı açıklamalarda partilerin din konusunda gereken özeni göstermelerini istemiştir.

Ahmet Emin Yalman suikastından sonra irticai eylemlerden dolayı kapatılan partilerden biri İslâm Demokrat Partisi'dir. İstiklal Harbi esnasından orduda görev alan Cevat Rifat Atilhan'ın genel başkanlığını yaptığı parti, nizamnamesinde CHP'nin umdeleri olarak bilinen bütün antidemokratik uygulamaları kaldıracağını vaat etmiştir. Parti, genel olarak milli ve manevi değerlere vurgu yapmış ve bu değerler ekseninde nesiller yetiştirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu anlamda CHP iktidarının yürürlüğe koyduğu milli ve manevi değerlere aykırı bütün düzenlemelerin kaldırılacağını vaat edilmiştir ("İslâm Demokrat Parti Nizamnamesi", 1951, s. 2).

İslâm Demokrat Partisi dışında DP'nin sahip olduğu liberal laiklik anlayışını savunmayan dergi, gazete ve Millet Partisi'ne iktidar tarafından sansür uygulanmıştır. Necip Fazıl Kısakürek, Said Nursi, Eşref Edip gibi mütefekkirler yazdıkları din ile ilgili yazılardan dolayı mahkemeye sevk edilmiş ve bir kısmına tutuklanma kararı verilmiştir. Milliyetçiler Derneği yine aynı gerekçe ile kapatılmıştır. DP milletvekilleri Hasan Ustaoglu, Suat Bilgiç, Tahsin Tola partiden ihraç edilmişlerdir. 1954 seçimlerinde İslamcı profile sahip birçok aday DP listesinde kendine yer bulamamıştır. DP bir yandan kendini İslami kesimin tek temsilci göstermeye çalışırken bir yandan liberal laiklik anlayışını benimsemeyenlerin önlerini tıkamıştır (Kaçmazoglu, 1988, s. 75).

DP, irtica olarak nitelendirdiği eylemlerin yaygınlaşması korkusunu yaşamıştır. Bazı DP yöneticileri ufak çaplı olaylar karşısında abartı sayılacak düzeyde tepkiler vermişlerdir. Mesela 14 Haziran 1957 tarihinde Bursa Ulu Cami'nde Cuma namazı sonrasında bir kişi elindeki kılıçla hutbeye çıkan imama saldırmıştır. Dönemin Bursa Valisi İhsan Sabri Çağlayangil yaşanan olayın münferit olduğunu beyan etmesi üzerine Celal Bayar, valiyi sert bir şekilde eleştirmiştir. Bayar'a göre söz konusu durum bir kalkışmadır ve dindar insanların devleti ele geçirme eylemidir. Bundan dolayı içişleri bakanının acil bir şekilde Bursa'ya gidip olayı yerinde incelemesini istemiştir (Çağlayangil, 1990, s. 333).

DP'nin irtica söylemi bazı açılardan keyfi bir yoruma dayanmıştır. 1954 seçimlerinden önce Vaiz Fevzi Boyar, Ödemiş Camii'nde verdiği vaazda DP'nin yapacağı mitinge katılmayacak olanları ve muhalif partinin mensuplarını münafık ve kâfirlikle suçlamıştır. Boyar, bu suçlamalarından dolayı 10 ay hapse mahkûm olmuş ancak söz konusu mahkûmiyet 3 yıl boyu gerçekleşmemiştir. DP milletvekilleri 7 Haziran 1957 tarihinde Boyar'ın affedilmesi için önerge getirmişlerdir. Bu önerge İnönü tarafından eleştirilmiştir (*TBMM Zabıt Ceridesi*, 1957, ss. 78-84).

CHP, 1946 yılından itibaren hem komünizmle daha güçlü bir şekilde mücadele etmek amacıyla hem de iktidarı DP ve MP’ye bırakmamak için din üzerindeki tahakkümünü yumuşatmıştır. 1950 seçimlerini kazanan DP, CHP’ye göre din ile ilgili politikalarda daha ılımlı bir yol izlemiştir. Ancak MP’ye göre ise din politikaları katıdır. MP din ile ilgili daha geniş haklar talep etmiştir. 1946-1960 yılları arasında iktidar partileri dine kamusal alanda yer açmakla birlikte bir şekilde onun denetim altında kalmasını savunmuşlardır.

Sonuç

Türkiye’nin 23 Nisan 1920 tarihinde ulusal egemenliğini ilan etmesinden bugüne uyguladığı din politikaları sürekli tartışma konusu olmuştur. 23 Nisan 1920-3 Mart 1924 tarihleri arasında devlet, bir İslam devleti gibi politikalar yürürlüğe koyduğundan din ile uyumlu politikalar takip etmiştir. Anayasada devletin şer’i hükümlere göre hareket edeceği belirtilmiş ve İslam resmi din olarak kabul edilmiştir. Mebusların önemli bir kısmı ulema sınıfındandır. Bu nedenle söz konusu tarihler arasında devlet, intibak/uyum paradigması ekseninde din ile ilgili politikalar benimsemiştir.

3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan üç önemli kanunun akabinde devlet, peyderpey kendini dinden soyutlama yoluna gitmiştir. Bu tarihten itibaren din ve dini yapılar üzerinde devlet tahakküm yolunu izlemiştir. Din vicdanlara hapsedilip kamusal alandan soyutlanmaya çalışılmıştır. Pozitivizm tek geçerli akçe kabul edildiğinden oryantalist bir tutum ekseninde “makbul bir İslam” halka benimsetilmeye çalışılmış ve dinin kamusal alandan soyutlanması sonucunda ortaya çıkan boşluğu Kemalizm ile doldurulmaya çalışılmıştır. Bu tarihler arasında okullarda din dersleri kaldırılmış ve modern bir İslam inancı oluşturulmaya çalışılmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı’na söz konusu amacı gerçekleştirmek için aracılık görevi verilmiştir. 3 Mart 1924 tarihinde itibaren *de facto* olarak uygulanan dışlayıcı laikliğe 1937 yılı itibarıyla anayasada yer verilerek *de jure* olarak yürürlüğe konmuştur. Laiklik din üzerinde bir tahakküm aracı olarak uygulanmıştır. Bu yüzden laiklik din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasından ziyade dini kontrol eden bir inkılap olarak değerlendirilmiştir. Dindar kesim söz konusu uygulamadan dolayı farklı şekillerde tepkilerini ve eleştirilerini dile getirmiştir. Halkın CHF/CHP karşısına çıkan herhangi bir siyasi partiye doğrudan teveccüh göstermesinin önemli nedenlerinden biri de dışlayıcı laiklik uygulamalarıdır. Söz konusu süreç 1946 yılına kadar devam etmiştir. Bu dönemde uygulanan din politikaları incelendiğinde devletin tahakküm paradigması ekseninde düzenlemeler gerçekleştirdiği görülmektedir.

1946 yılına gelindiğinde devlet, din politikaları konusunda ılımlı adımlar atmaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı’nın son bulması üzerine başlayan Soğuk Savaş

döneminde dinin komünizmin yayılmasını engelleyecek bir unsur olarak düşünülmesi ve CHP'nin DP'ye olan teveccühü kendisine yönlendirmek istemesi sonucunda bazı katı politikalardan vazgeçilmiştir. 1924 yılı itibariyle kamusal alandan soyutlanan din 1946 yılı itibariyle kamusal alanda tekrar kendine yer edinmeye başlamıştır. CHP ile başlayan ılımlı politikaları uygulama süreci 1950 seçimlerini kazanan DP döneminde artarak devam etmiştir. DP, halkın din ile ilgili birçok talebini yerine getirmiştir. Bu yüzden din ile ilgili görüşlerin rahat bir şekilde dile getirildiği dergi, gazete ve kitaplar neşredilmiştir. Ancak DP tasvip etmediği talepleri ise irtica ve gericilik olarak nitelendirmekten de vazgeçmemiştir. Özellikle MP ve İslâm Demokrat Partisi'ni laikliğe aykırı hareket ettikleri gerekçesiyle kapatmıştır. DP'nin din ile ilgili politikaları CHP'ye göre daha ılımlı iken MP'ye göre daha katı bir yerde durmaktadır. Genel olarak incelendiğinde iktidar partileri 1946 yılından itibaren din konusunda ılımlı adım atmalarına rağmen din konusunda denetim mekanizmasını çalıştırmaktan vazgeçmemişlerdir. Bu yüzden 1946-1960 yılları arasında devlet, din politikaları konusunda denetim paradigması ekseninde hareket etmiştir.

From Domination to Control: Religious Policies in Türkiye between 1924-1960

Hüseyin Arslan

Secularism/Laicism is generally defined as the separation of religion and state. However, achieving this separation has not been as straightforward as one might expect. Religion has a political dimension and often intervenes in the public sphere. The modern state, on the other hand, is both centralized and seeks to establish control over society. The question of how to separate religion, which influences the public sphere, from the modern state, which seeks to control society, has not been easy to answer. While secularism limits both the state on one hand and religion on the other, it simultaneously implies the complete separation of the two in absolute terms. In general, the responsibility for managing this separation is entrusted to state powers. Considering the conceptual framework of secularism, it can be argued that no state truly practices secularism in its absolute form.

Secularism was adopted by the ruling elite in Türkiye without fully considering the debates surrounding it. Although secularism was formally included in the constitution in 1937, policies in line with secularism had been implemented by the political powers since 1924. This indicates that secularism was de facto practiced between 1924 and 1937 but became de jure after 1937. Since 1937, religious policies in Türkiye have been based on this formal definition of secularism. When

@ Dr. Res. Assist., Kırşehir Ahi Evran University, huseyinarslan1991@gmail.com

id <https://orcid.org/0000-0001-7840-5348>

DOI: 10.12658/M0762
insan & toplum, 2025; 15(2): 57-80
insanvetoplum.org

Received: 02.11.2024
Revised: 18.11.2024
Accepted: 14.12.2024
Online First: 25.02.2025

implementing religious policies in Türkiye, the paradigm of separation embodied by secularism is often referenced in its absolute form. However, this paradigm is insufficient to explain the policies in question.

Some historians analyze religion-state relations in Türkiye from two distinct perspectives: the control/domination paradigm and the adaptation paradigm. According to Nurullah Ardiç, the period up to 1924 can be analyzed within the framework of the adaptation paradigm, during which efforts were made to achieve harmony between religion and the state. However, after 1924, the situation is evaluated within the control/domination paradigm. In this period, the state's control over religion increased, and the role of religion in the public sphere was limited. Ardiç analyzed the development of secularism in Türkiye over time through the lens of these two paradigms (Ardiç, 2008, pp. 587-624). Although Ardiç discusses both the domination and control paradigms together, the two can be considered as distinct categories. While the domination paradigm is more oppressive than the control paradigm, it also encompasses elements of the control paradigm. However, the control paradigm envisions more moderate policies than the domination paradigm. While the control paradigm allows for some space for religion in the public sphere, the domination paradigm does not accept this. Yet, the control paradigm does not leave religion to operate independently, as in the accommodation paradigm. It continues to control religion in some manner. Based on these differences, this article argues that the religious policies implemented in Türkiye between 1924 and 1960 evolved along the axis of the domination and control paradigms.

Religious Policies Implemented between 1924-1946

On March 3, 1924, following the enactment of three laws, the paradigm of domination began to be implemented in Türkiye. These practices were driven by the desire to reach the level of contemporary civilizations and the view that religion, treated in a superstitious and dogmatic manner, was the primary source of backwardness. This is best illustrated in Atatürk's approach to religion. Based on the texts he read, Atatürk came to the conclusion that religion was an obstacle to scientific progress. For this reason, his statement "The truest guide in life is science" reflects his belief that science is the most important source of reference in human life. In another discourse, he indirectly criticized religion by stating, "Seeking guidance outside of science is heedlessness, ignorance, and deviation from the right path." He also questioned the connection between prophets and revelation with statements like, "Moses was someone who tried to end the Jews' suffering under the persecution of the Egyptians" and "Jesus was someone who understood the deep poverty of his time and responded to this suffering through a loving religion" (Hanioglu, 2023, pp. 40-41).

Atatürk’s views on religion provide important insight into the religious policies of the one-party government. In fact, since Atatürk’s approach was shared by many statesmen and bureaucrats, an imposing, active, fascist, rigid, and exclusionary form of secularism was attempted during the one-party period between 1924 and 1946. Exclusionary secularism emerged as a result of the state’s policies that excluded religion and religious symbols from the public sphere, in line with the paradigm of domination (Kuru & Stepan, 2013, p. 92). In accordance with this exclusionary secularism, shaped by the domination paradigm, practices such as people’s membership in religious orders, women wearing burqas, performing rituals in lodges, and organizing demonstrations after Friday prayers were considered anti-secular (Öktem, 1994, p. 49). The domination paradigm confined religion to the conscience of individuals. Therefore, it treated religion within the framework of freedom of conscience, recognizing its right to exist only in private life and attempting to minimize its visibility in the public sphere as much as possible. This is evident in the Constitutional Court’s subsequent rulings on secularism.

When the Court’s judgments are analyzed, the main features of secularism as envisioned in Türkiye are as follows: (i) Religion cannot be sovereign or active in the affairs of the state; legal norms cannot be regulated on the basis of religion. (ii) Religious beliefs are inviolable only when they are related to spiritual life. (iii) Since it is contrary to secularism for religious practices to extend beyond individual practice and affect or shape societal life, restrictions can be imposed on such practices. (iv) Therefore, the state always has the authority to control religion (Nalbant & Akgönül, 2011, p. 72). As can be seen, secularism in Türkiye has been interpreted as meaning that religion should have no place in modern life, rather than advocating for the separation of religion and state affairs or the protection of religion from the centralized interventions of the state (Kalin, 2006, p. 44). In this sense, both the Turkish Armed Forces and senior administrators imposed the “positivist philosophy” on society as a belief within the scope of secularism (Türkönü, 2006, p. 50).

In the Republic of Türkiye, while positivist philosophy was imposed on society as a belief, secularism as a “regime of control” and secularism as a “doctrine of separation” were always considered synonymous. In the former, secularism seeks to control religious structures and processes, while in the latter, it aims to create an absolute barrier between religious institutions and politics through political means. The elites in Türkiye believed that with the dominance of secularism as a “control regime,” religion and state affairs would be separated. In this sense, the aim was to ensure separation through a control mechanism (Okumuş, 2006, p. 52).

Religious Policies Implemented between 1946-1960

The exclusionary secularism policies implemented as a control regime and a paradigm of domination were replaced by more moderate policies with the establishment of the Democratic Party (DP) on January 7, 1946. Although the DP shared similar promises and practices with the Republican People's Party (CHP) in terms of economic and political policies, it divided the state's policies on religion into two categories: publicized and non-publicized. From this perspective, it can be said that during the DP period, the domination paradigm applied during the one-party government was softened and continued only in the form of a 'control paradigm'.

The DP took moderate steps in religious policies compared to those of the one-party government, partly because some of its members were reverent towards religion, sought to gain public support, and feared a public backlash. However, the DP was far from meeting all the demands of the public regarding religion. As a result, it was continuously criticized by the National Party (MP) for not going far enough. Nevertheless, the DP did not hesitate to use state power against those who criticized its policies on religion.

During the DP period, many Islamist writers, intellectuals, and members of the MP were punished for opposing secularism. The DP did not shy away from using secularism as a means of punishment, much like the one-party government. Therefore, religious policies during the DP period were shaped by the control paradigm, rather than the paradigm of adaptation/accommodation. However, more moderate policies were introduced, avoiding the harsher domination paradigm of the one-party government era.

In this context, this article argues that while the domination paradigm was dominant in the religious policies implemented between 1924 and 1946, the control paradigm became more prominent after 1946.

Kaynakça

- 1924 Anayasası. (t.y.). Türkiye Büyük Millet Meclisi,. Geliş tarihi 30 Ekim 2018, gönderen <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>,
- Adivar, A. A. (1947). Islamic and Western Thought in Turkey. *Middle East Journay*, 1(3), 270-280.
- Ahmet Mithat Efendi. (2001). *Letaif-i Rivayat* (F. Gökçek & S. Çağın, Ed.). Çağrı Yayınları.
- Altan, M. (2010). *Kent Dindarlığı*. Timaş Yayınları.
- Althusser, L. (2002). *Devlet ve Devletin İdeolojik Aygıtı* (Y. Alp & M. Özışık, Çev.). İletişim Yayınları.
- Anadol, C. (2004). *Türk Siyaset Tarihinde Demokrat Parti*. Yeni Kuvayı Milliye Yayınları.
- Anayasa Mahkemesi Kararları, 1998/1 (Anayasa Mahkemesi 16 Ocak 1998). <https://siyasipartikararlar.ana-yasa.gov.tr/SP/1998/1/1>

- Ardıç, N. (2008). Türk Sekülerleşmesi İncelemelerinde Paradigma Değişimine Doğru. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6(11), 587-624.
- Arslan, H. (2019). *Milli Görüş Hareketi’nin Laiklik Anlayışı* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Atalay, O. (2020). *Türk’e Tapmak*. İletişim Yayınları.
- Atay, F. R. (1969). *Atatürkçülük Nedir?* AK Yayınları.
- Ateş, S. (2018a). *Cumhuriyet Döneminde Din Politikası ve Din-Siyaset İlişkisi* [Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ateş, S. (2018b). *Türkiye’de Din Politikaları ve Din*. Ötüken Yayınları.
- Avcıoğlu, H. (1959, Eylül 22). Çok Partili Hayatın On Dördüncü Yılında İnönü ile Mülakat. *Akis*, XVE(269).
- Berkes, N. (2014). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. Yapı Kredi Yayınları.
- C. H. P. 5. Büyük Kurultay Zabıtları. (1939). Ulus Basımevi.
- Cündioğlu, D. (1999). *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet*. Kitabevi Yayınları.
- Çağlayangil, İ. S. (1990). *Anılarım*. Yılmaz Yayınları.
- Çakmak, F. (2016). *Mareşal Fevzi Çakmak Açıkıyor: Mustafa Kemal Paşa’yı Kurşuna Dizilmekten Nasıl Kurtardım?* Derin Tarih.
- Dağlı, B., & Aktürk, B. (1988). *Hükümet Programları 1920 – 1960*. TBMM Basımevi.
- Demokrat Parti Programı*. (t.y.). Geliş tarihi 02 Aralık 2018, gönderen <https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DİJİTAL%20KAYNAKLAR/KİTAPLAR/SİYASİ%20PARTİ%20YAYINLARI/200805461%20DEMOKRAT%20PARTİ%20PROGRAMI%201946/200805461%20DEMOKRAT%20PARTİ%20PROGRAMI%201946.pdf>
- Dikici, A. (2008). Milli Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 42, 161-192.
- Duman, D. (1999). *Demokrasi Sürecinde Türkiye’de İslamcılık*. Dokuz Eylül Yayınları.
- Eşref Edip. (1949, Mayıs). Din Her Şeyden Üstündür. *Sebilürreşad*, 2(46).
- Hanioglu, M. Ş. (2023). *Atatürk: Entelektüel Biyografi*. Bağlam Yayıncılık.
- İslâm Demokrat Parti Nizamnamesi. (1951). *Hüradam*, 104.
- Kaçmazoğlu, H. B. (1988). *Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları*. Birey Yayıncılık.
- Kalın, İ. (2006, Kasım). Laiklik Maceramız. *Anlayış*, 42, 44-46.
- Kaplan, M. (2013). *Tevfik Fikret: Devir, Şahsiyet, Eser*. Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2008). *Şeyhendifinin Rüyasındaki Türkiye*. Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2010). *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*. Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2016). *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam 2*. Dergâh Yayınları.
- Karpat, K. H. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi*. Timaş Yayınları.
- Kerman, Z., & Enginün, İ. (Ed.). (2007). *Günlüklerin Işığında Tanpınar’la Baş Başa*. Dergâh Yayınları.
- Kırkpınar, L. (2018). Demokrat Parti (DP) ve Din-Siyaset İlişkisi (1946-1960). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVIII(36), 349-359.
- Koçak, C. (2011). *Tek-Parti Döneminde Muhalif Sesler*. İletişim Yayınları.
- Kuru, A. T., & Stepan, A. (2013). Bir ‘İdeal Tip’ ve Skala Olarak Laiklik: Türkiye, Fransa ve Senegal Karşılaştırması (H. Tatoğlu, Çev.). İçinde A. T. Kuru & A. Stepan (Ed.), *Türkiye’de Demokrasi, İslâm ve Laiklik*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Lewis, B. (1952). İslamic Revival in Turkey. *İnternational Affairs*, 28(1), 38-48.
- Mardin, Ş. (2017). *Türkiye'de Din ve Siyaset*. İletişim Yayınları.
- Mert, N. (1998). *İslam ve Demokrasi*. İz Yayıncılık.
- Millet Partisi Program ve Tüzük*. (1948). Sakarya Basımevi.
- Nal, S. (2005). Demokrat Parti'nin 1950-54 Dönemi Din Siyaseti. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(3), 137-171.
- Nalbant, A., & Akgönül, S. (2011). Türk Anayasalarında Laiklik İlkesi ve Din İşlerinin Düzenlenmesi. İçinde *Tartışılan Laiklik: Fransa ve Türkiye'de İlkeler ve Algılamalar* (ss. 65-73). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Neziroğlu, İ., & Yılmaz, T. (Ed.). (2013). *Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri: C. 1 (24 Nisan 1920-22 Mayıs 1950)*. TBMM Basımevi.
- Okumuş, A. (2006, Kasım). Laiklik ve Yorgunluk. *Anlayış*, 42, 52-53.
- Ortaylı, İ. (2018). *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*. Kronik Yayınları.
- Öktem, N. (1994, Yaz). Dinler ve Laiklik. *Cogito*, 1, 33-49.
- Öner, K. (1948). *Siyasi Hatıralarım ve Bizde Demokrasi*. Osmanbey Matbaası.
- Şimşek, E. (2013). Çok Partili Dönemde Yeniden Din Eğitimi ve Öğretimine Dönüş Süreci (1960-1946). A. Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 49, 391-414.
- Tanör, B. (2000). *Kurtuluş Kuruluş*. Cumhuriyet Kitapları.
- Tarık, R. (2020). Son Dönem Osmanlı Toplumunda Ortaya Çıkan Dindarlık ve Tartışmaları Bağlamında Mustafa Âsım Efendi'ye Göre Dindarlık ve Dinsizlik. *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 122-134.
- TBMM Tutanak Dergisi*. (1949, Haziran 8). 20(8).
- TBMM Zabıt Ceridesi*. (1957, Haziran 7). 20.
- Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun*. (t.y.). Mevzuat. Geliş tarihi 30 Ekim 2018, gönderen <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.677.pdf>
- Toprak, H. K. (2017). *Diyanet İşleri Başkanlığı -Türkiye Cumhuriyetinde İslam'ın Kurumsal Statüsü- (1924-1950)* [Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Toprak, Z. (2012). *Darwim'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji*. Doğan Yayınları.
- Toprak, Z. (2020). *Atatürk: Kurucu Felsefenin Evrimi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1995). *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*. Arba Yayınları.
- Türkönü, M. (2006, Kasım). Laiklik: Felsefi İnançlarda da Tarafsızlık. *Anlayış*, 42, 46-50.
- Uzun, H. (2013). Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1946 Olağanüstü Kurultayı. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIII(26), 139-161.
- Yavuz, M. H. (2011). *Erbakan'dan Erdoğan'a Laiklik, Demokrasi, Kürt Sorunu ve İslam* (L. Adalı, Çev.). Kitap Yayınevi.

Anayasal Değişimin Suistimali ve Otoriterleşme: Anayasa Mahkemesi Üzerinden Bir Okuma

Abdulkadir Yıldız

Öz: Anayasayı anayasal sınırlar çerçevesinde günün koşullarına göre yorumlamak yaşayan anayasa anlayışının sonucudur. Bundan başka değişen siyasi ve toplumsal koşullar anayasa değişikliğini veya yeni bir anayasayı gerektirebilir. Öte yandan diğer kurumlar gibi anayasal yorumun veya anayasa değişikliğinin de bağlamından kopması anayasallık bağlamında bir tartışmayı gündeme getirir. Anayasa değişikliğinin şekli ve maddi sınırlarının yanında bir bütün olarak değişimin liberal sınırlarda kalması bu açıdan önem gösterir. Başka bir deyimle, resmi değişiklik prosedürüyle yapılan değişikliğin yanında yorum yoluyla ortaya çıkan değişimin de liberal sınırlarda kaldığı sürece anayasallığından söz edilebilir. Bunun aksi ise anayasal değişimin bir bütün olarak otoriterleşmeye hizmet etmesidir. Anayasal değişimin bir yöntem olarak kullanılması ile denge ve denetim mekanizmalarının yürütme organı lehine erozyonu, güçler ayrılığının yozlaşması, yargının bağımsızlığının zayıflaması, hülasa liberal anayasal demokrasinin dayandığı temel kurumların dejenere edilmesi söz konusu olur. Modern liderlerin otoriterleşme eğilimleri meşruluk arayışını da içerdğinden liberal anayasacılığın kurumlarının da kullanılması suretiyle bahsedilen dejenerasyon ortaya çıkmaktadır. Türkiye’de Anayasa Mahkemesi, denge ve denetim fonksiyonunu yerine getirerek iktidarı sınırlandırıyor ve özgürlüklerin korunmasını sağlıyor. Anayasa Mahkemesi’nin özgürlük yönündeki kararları hak temelli anayasal yorumdur. Anayasa Mahkemesi kararlarının uygulanması ise hukuk devleti ilkesinin temel görünümüdür. Anayasa Mahkemesi kararlarına uyulmaması, hem özgürlük yönündeki anayasal değişimi engeller hem de hukuk devleti ilkesinde yol açtığı aşınma ile otoriterleşmeye hizmet eder.

Anahtar Kelimeler: Anayasal Değişim, Otoriterleşme, Anayasal Erozyon, Türk Anayasa Mahkemesi, Anayasal Yorum.

Abstract: Interpreting the constitution within constitutional boundaries according to contemporary conditions is a result of the living constitution approach. In addition, changing political and social conditions may necessitate constitutional amendments or even a new constitution. However, just as with other institutions, detaching constitutional interpretation or constitutional amendments from their context raises discussions within the framework of constitutionality. It is important for any constitutional change to remain within liberal boundaries, as well as within the formal and substantive limits of constitutional amendments. In other words, as long as the change arising from interpretation remains within liberal boundaries, in addition to changes made through the formal amendment procedure, it can be considered constitutional. Otherwise, the entire process of constitutional change serves authoritarianism. The use of constitutional change as a method can lead to the erosion of checks and balances in favor of the executive branch, the corruption of the separation of powers, the weakening of judicial independence-in short, the degeneration of the fundamental institutions that support liberal constitutional democracy. Modern leaders’ tendencies toward authoritarianism, combined with their quest for legitimacy, result in this degeneration through manipulation of the institutions of liberal constitutionalism. In Türkiye, the Constitutional Court exercises its function of checks and balances, thereby ensuring the limitation of governmental authority and the protection of fundamental freedoms. The Constitutional Court’s rulings in favor of freedom represent a rights-based constitutional transformation. The implementation of the Constitutional Court’s decisions is a fundamental aspect of the rule of law principle. Failure to comply with the Constitutional Court’s rulings not only hinders constitutional transformation toward freedom but also fosters authoritarianism by causing erosion in the rule of law principle.

Keywords: Constitutional Change, Authoritarianism, Constitutional Erosion, Turkish Constitutional Court, Constitutional Interpretation.

@ Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, akadiryildiz@erbakan.edu.tr

id <https://orcid.org/0000-0002-6262-7090>

DOI: 10.12658/M0763
insan & toplum, 2025; 15(2): 81-109
insanvetoplum.org

Başvuru: 28.10.2024
Revize: 28.11.2024
Kabul: 06.01.2025
Erken Baskı: 20.03.2025

Giriş

Anayasallığı niteleyen birçok sıfatın kullanılması yaygın hale geldi (Şirin, 2022). Bunun bir nedeni anayasallığın bir ideoloji, teori veya kurum ya da hepsini birden içerecek şekilde anlaşılmasından ileri geliyor (Ortega, 2016). Bu sebeple anayasallığın veya liberal anayasacılığın tersi bir kavramsallaştırma da yine anayasallık üzerinden yapılıyor (Ginsburg & Huq, 2018). Otoriter anayasacılık, otokratik anayasacılık, liberal olmayan (*nonliberal*) anayasacılık gibi bir dizi terim bu bağlamda kullanılabilir. Demokratik rejimlere yönelik niteleme çoğunlukla rejimlerin anayasal nitelikleri açısından da sonuç doğuruyor. Dolayısıyla dünyada demokratik rejimlerde var olan gerileme, anayasal kurumların erozyonu üzerinden tartışılıyor. Anayasal demokrasinin erozyona uğrayan kurumlarından biri de anayasal değişimdir.

Anayasa kavramı gibi anayasal değişim de farklı şekillerde tanımlanıyor. Örneğin Doyle, Türk literatüründeki yaygın ayrıma (maddi-şekli anayasa) benzer şekilde hükümet fonksiyonlarıyla ilgili kurallar (*informal constitution*) ile normlar hiyerarşisinin üstünde yer alan (*master-text constitution*) kurallar ayrımı yapıyor (Doyle, 2017). Bundan yola çıkarak anayasal değişimin de iki yönünden söz ediyor: Birincisi, anayasanın anayasada öngörülen usulle değiştirilmesi veya yeni bir anayasa yapılması; ikincisi ise resmi değiştirme prosedürü kullanılmaksızın anayasanın değişmesidir (*informal constitutional change*) (Doyle, 2017). Aslında bu ikinci boyut bir ölçüde anayasanın uygulanmasına işaret ediyor. Uygulama bağlamındaki değişim, anayasal yoruma yetkili kurumların anayasayı yeniden yorumlamasıdır. Graber bunu “yarı formel anayasal değişim” (*semiformal constitutional change*) olarak niteliyor (Graber, 2013). Benzer şekilde, anayasa kuralları ile anayasal normlar ayrımı yapan Bernal, anayasal değişimi formel açıdan anayasa kurallarındaki, informel açıdan ise anayasada öngörülen usul izlenmeden ve anayasa metni değişmeden ortaya çıkan değişiklik olarak belirtiyor (Bernal, 2014). Bernal’in belirttiği informel değişiklik şekillerinden biri de yorum yoluyla anayasal değişimdir (Bernal, 2014). Yorum yoluyla liberal anayasacılık sınırlarında kalacak bir değişim ortaya çıkabileceği gibi liberal anayasacılıkla bağdaşmayan bir değişiklik de olabilir. Bağdaşmayan değişiklik, anayasal değişimin dejenerasyonu/yozlaşması anlamına gelir.

Bir kurucu iktidar sorunu olan anayasanın değiştirilmesi, anayasa yapımı (asli kurucu iktidar) ve anayasa değişikliği (tali kurucu iktidar) şekillerinde ortaya çıkar. Anayasanın değiştirilmesi her ne kadar tali kuruculuk ile özdeşleştirilmekteyse de bu çalışmada kavram, anayasa yapımını da kapsayacak şekilde kullanılmaktadır. Zira çalışmada odaklanılan konu yeni bir anayasa yapımı (*replacement*) veya anayasanın formel usulle değiştirilmesi (*amendment/reform*) değil, -kısmi veya bütüncül- anayasal değişimin otoriterleşme ile ilişkisidir. Kaldı ki anayasanın yeniden yapılması

anlamındaki bütüncül değişiklik de anayasa yazımı (*constitutional drafting*) bağlamında düşünülebilir. Anayasa değişikliğinin bu ilk boyutu David Landau'nun Türkçeye genel olarak "suistimalci anayasacılık" (*abusive constitutionalism*) olarak çevrilen makalesinde tartıştığı kavrama karşılık geliyor (Landau, 2013).

Anayasal değişimin ikinci boyutu ise anayasa değişikliği yöntemi izlenmeksizin anayasanın değişmesidir. Başka bir deyimle anayasanın (anayasa kanunu) metni değişmeksizin anayasanın lafzıyla bağdaşmayan bir uygulama veya yorumun ortaya çıkmasıdır. Değişimin kaçınılmazlığı, doğrudan metni değişmese bile en azından yorum boyutuyla anayasa açısından da geçerlidir (Schwartz, 2022). Anayasa kanunu değişmeksizin ortaya çıkan değişim liberal anayasacılıkla bağdaşır nitelikteyse bu, siyasi anayasanın bir parçası olarak görülebilir. Bu durum liberal anayasacılıkla çatışmadığından dejenerasyon bağlamında değildir.

Öte yandan yargısal yorumun değişmesi olgusu, pekala anayasa yargısında tartışılabilir (*constitutional adjudication*). Ne var ki buradaki değişiklik, olağan içtihat değişikliğinin ötesinde değerlendirilmelidir. Bu değerlendirme ise bahsedilen değişimin ne ölçüde anayasacılıkla bağdaştığı üzerinden yapılmalıdır. Başka bir deyimle, resmi prosedüre uyulmaksızın anayasanın değiş(tiril)mesi, temel hak ve özgürlüklerin korunmasına mı, yoksa rejimin anayasal demokrasiden uzaklaşarak otoriterleşmesine mi hizmet ediyor?

Bu çalışmada, otokratların anayasal değişimi araçsallaştırması bir bütün olarak *anayasal değişimin suistimali* kapsamında değerlendirilmektedir. Burada anayasacılıkla bağdaşmayan değişimin anayasal demokrasinin gerilemesinde nasıl bir rol üstlendiği tartışılıyor. Buna göre anayasal demokrasinin mekanizmaları kullanılmakla birlikte bu demokratik kurumlar ve anayasal normların değişimi otoriter dönüşümün dinamikleri haline gelmektedir. Bu yönde birinci bölümde anayasa siyasetinin olması gereken amacı ve bu amaçtan sapma; ikinci bölümde anayasa siyasetinin saptırılan içeriğinin otoriterleşmeye ne şekilde hizmet ettiği araştırılmaktadır. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise Türk Anayasa Mahkemesi (AYM) kararlarının anayasal değişimdeki rolü değerlendirilmekte ve AYM kararlarına uyulmamasının buna etkisi kararlardan yola çıkarak tartışılmaktadır.

Anayasa Siyasetinde Sapma

Anayasa siyaseti günübirlik siyasetten farklı olmalıdır. Kısa vadeli ve aceleci, manipülatif ve kutuplaştırıcı yaklaşım, oy devşirme aracı olabilir. Ama anayasanın hem yapım süreci hem de içeriği itibarıyla olabildiğince istikrarı, kalıcılığı, devletin kurucu felsefesine uygunluğu, uzlaşmayı ve geneli hedeflemesi gerekir. Esasında yasalaştırmada

da bu durum en azından soyutluk ve objektiflik boyutlarıyla tartışılabilir ve hatta bu yönü yasanın hukuk devleti ilkesiyle ilişkisini kurar. Ne var ki bu durum katı anayasa pratiğinde de görüldüğü gibi anayasalar açısından daha belirgindir. Başka bir deyimle, anayasaların olağan yasalardan farklı olmasının temelinde anayasa siyasetinin bu sürekliliği fikri yatar.

Liberal anlamda anayasa, iktidarın sınırlandırılması olgusuyla ilişkili görüldüğünden anayasa siyaseti bu amaca yönelik olmalıdır. Jefferson'ın kuşaklar teorisinde ortaya attığı gibi değiştirilemeyen belgeler olmayan anayasalarda değişim, anayasacılık bağlamında iktidarın sınırlandırılması olgusuyla meşrulaşmaktadır. Çünkü anayasa siyasetinin temel amacı, hak ve özgürlüklerin korunabilmesi için iktidarın (devletin) sınırlandırılmasıdır. İktidarın sınırlandırılması, bir anlamda devletin ahlaki sınırlarında kalmasıdır. Bu, liberal anayasacılığın tüm kurumlarının hizmet ettiği temel unsurdur. Bu sebeple liberal anayasalar demokrasinin klasik unsurlarını taşır.

Politik ciddi bir enerjiyi ve maliyeti gerektiren anayasa yapımıyla demokratik rejimlerin yanında otoriter rejimlerde de karşılaşmaktadır (Ginsburg & Simpsen, 2014). Anayasaların otoriterleşmeye hizmet etmesini Scheppele yeni yapılan yasalar için “otokratik yasalaştırma” başlığında tartışıyor (Scheppele, 2018). Buna göre demokratik rejimlerdeki gerilemede ekonomik, kültürel ve siyasi sebeplerin yanında otokratların anayasacılığı kullanmaları bir faktördür (Scheppele, 2018). Landau, anayasal değişimin -anayasa değişikliği veya yeni bir anayasa yapımı fark etmeksizin- araçsallaştırılmasını “suistimalci anayasacılık” olarak niteliyor (Landau, 2013). Diğer bir makalede Landau ve Dixon anayasa yapımı amacındaki sapmayı “suistimalci anayasa değişikliği” (*abusive constitutional change*) olarak kavramsallaştırıyor (Landau & Dixon, 2020). Anayasa yapımının araçsallaştırılması, otoriterleşmeye alet edilmesi veya hukuksal boşluktan yararlanılarak anayasal demokrasiyle bağdaşmayacak şekilde yorum üretmek anlamına gelir (Landau, 2018; Şirin, 2022). Gözler ise anayasanın özünü bağdaşmayan anayasa değişikliklerini “anayasa değişikliği yoluyla anayasaya karşı hile” olarak belirtiyor (Gözler, 2020). Farklı adlandırmalara rağmen yukarıda belirtilenler, amaçtaki sapmanın, değişimi suistimalci hale getirmesidir.

Anayasal değişimin suistimali ilk olarak anayasa yapım usulü yönüyle değerlendirilebilir. Suistimalci değişiklikte anayasa yapım süreci katılımcı değildir. Demokratik veya halka ait anayasacılık ise halkın anayasa yapımına değerleriyle ve aşamalarıyla katılımının sağlanmasıdır (Evrar Topuzkanamış, 2020). Siyasi elitlerin uzlaşmacı rolü, farklı kesimlerin yaklaşması ve müzakere ortamı, anayasa yapımının katılımcılığının yanında demokratik rejimin pekişmesini de sağlar (Özbudun & Gençkaya, 2010; Evrar Topuzkanamış, 2020). Halkın katılımı, anayasal meşruiyetle

de ilişkilidir (Harel & Shinar, 2023). Literatürde anayasal meşruiyet olarak bahsedilen durum anayasaların kabul edilmesi/değiştirilmesi ve uygulanması/yorumu boyutlarına inhisar ettirilmektedir (Fournier, 2020). Anayasal meşruiyet anayasanın toplumsal beklenti, talep ve anlayışla ne ölçüde bağdaştığının referandum ve benzeri araçlarla kabul edildiğinden yola çıkarak değerlendirilmesidir (Harel & Shinar, 2023). Böylelikle anayasanın katılımcı niteliği, onun aynı zamanda meşruiyetini sağlar.

Öte yandan, referandumla kabul edilmesi, anayasanın mutlaka toplumsal değerlerle örtüşüğünü göstermez. Toplumsal değerlerle örtüşme, bahsedilen meşruiyetin diğer yönü, madalyonun diğer yüzüdür. Versteeg, araştırmalardan yola çıkarak anayasal dizaynın çoğunlukla halkın beklenti ve değerlerine değil; anayasal demokrasinin ulusüstü ideallerine yöneldiğini belirtiyor (Versteeg, 2018). Ne var ki bu durumda anayasa yapıcılığı elitist veya vesayetçi unsurları barındırma riskini taşır. Anayasa, yönetici elitin iktidarı kullanma ve kendi aralarındaki koordinasyonu sağlamasında araçsallaştırılmıştır (Ginsburg & Simpser, 2014). Bu durumda anayasal dizayn, toplumun birtakım siyasi hedeflerle dönüştürülmesini amaçlayan literatürde kalın anayasa olarak belirtilen içerikte ortaya çıkabilir (Yıldız, 2022). Halbuki anayasal meşruiyetin bir yönü de anayasa mühendisliğinin rasyonelliği esas almasıdır (Harel & Shinar, 2023). Her ne kadar anayasaların bir ideolojisinin olacağı yadsınamasa da toplumun dönüştürülmesi amacı vesayetçi bir siyasi yapıyı doğurur. Bu yapı, azınlığın istibdadı şeklinde demokrasiyle çelişebileceği gibi çoğunluğun anayasacılığın amacını ortadan kaldıracak şekilde otoriterleşme ile de ortaya çıkabilir (Özbudun, 2019). Başka bir deyimle anayasa ve toplum arasındaki uyumsuzluk, ilk ihtimalde anayasa mühendisliğinin dışlayıcı olması ve toplumu dönüştürmek amacıyla kullanılmasıdır. İkinci ihtimalde ise anayasa mühendisliği, Linz'in otoriter rejimin özellikleri arasında saydığı çoğulculuğun sınırlandırılmasına ve kişisel iktidara hizmet etmiş olur (Linz, 2017). Bu ikinci yöndeki değişiklikler, istikrar gerekçesiyle siyasi özgürlükleri güvenlikçi politikalar lehine daraltır (Law & Versteeg, 2013).

Anayasanın içeriği, liberal anayasacılıkta ölçüttür (Yazıcı, 2009). Hak ve özgürlükler, güçler ayrılığı, seçimler ve temsili kurumlar, anayasanın değiştirilme usulü, liberal anayasalarda düzenlenen ortak konulardır. Anayasalarda bu konuların düzenlenmesi iktidarın sınırlandırılmasına hizmet eder (Ortega, 2016). Esasında liberal anayasacılıkta temel hakların korunması ve iktidarın sınırlandırılması norma anayasal niteliğini verir. Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin 16. maddesinde belirtildiği gibi temel hakların güvence altına alınmadığı ve güçler ayrılığının benimsenmediği toplumun anayasası yoktur. Sonuç olarak demokrasi ve anayasacılığın bir tür kesişimi maddi anlamda anayasa tanımını temellendirir (Özbudun, 2019). Rejimin liberal sınırlarında kalmasını sağlayan anayasal mekanizmalar aynı zamanda rejimin otokratların belli amaçlarına ulaşmasını engellemek üzere konulmuş emniyet supapları

fonksiyonunu üstelenir. Anayasanın değiştirilmesine ilişkin nitelikli çoğunluk kuralı veya değişiklik teklif edilemeyen maddeler bu anlama gelir. Weimar tecrübesinden yola çıkarak bu mekanizmalar doktrinde militan anayasacılığın göstergeleri olarak nitelenmiştir (Gutmann & Voigt, 2023). Benzer şekilde “anayasaya aykırı anayasa değişiklikleri” (*unconstitutional constitutional amendments*) doktrini, mahkemelere demokratik düzenle bağdaşmayan değişiklikleri denetleme ve iptal etme yetkisi verir (Landau, 2013).

Anayasanın değiştirilmesi her ne kadar liberal anayasal sistemde olağan bir durumsa da amaç saptırması bu kurumu mahiyetinden uzaklaştırır. Militan anayasacılığın yukarıda bahsedilen araçlarının klasik otoriterleşmeyle mücadele imkanı vermesi, modern otokratları da engellediği anlamına gelmiyor (Landau, 2013). Zira modern otokratlar anayasallık görüntüsünde demokratik kurumların ve anayasallığın liberal içeriğini boşaltmaktadır. Ne var ki, bu risk sebebiyle anayasal değişimin dışlanması da başka türden tikanıklıklara yol açar. Zira siyasi zorunluluklar anayasal değişimi de zorunlu kılar. Örneğin Türkiye’de 2007 yılındaki anayasa değişikliği böyle bir zaruretin sonucu olmuştur. Esasında 2007 yılındaki değişiklik bir tikanıklığın aşılması değil, tikanıklığa duyulan tepkinin sonucu, bir tepki değişikliğidir. Fakat her halükarda anayasanın değişmezlik seviyesi, liberal olmayan yeni bir anayasaya ya da anayasanın uygulanmamasına sebebiyet verebilir (Gutmann & Voigt, 2023).

Değişmezlik seviyesinin tikanıklıklara sebep olması, farklı çözüm önerilerini gündeme getirmiştir. Genel olarak, formel olmayan anayasa değişikliğinin bir görünümü kabul edilen ve literatürde “yarı-anayasal -anayasa benzeri- değişiklik” (*quasi-constitutional amendment*) olarak kavramsallaştırılan anayasa altı (*sub-constitutional*) normları kabul etmenin, kuruculara anayasa değişikliğinin katılıklarını aşma imkanı verdiği değerlendirilmektedir (Albert, 2017: 740). Gerken, hidrolik metaforunda, anayasa değişikliğinin anayasaya katılık sağlayan unsurlardan dolayı oldukça zorlaştığı veya tıkanıldığı durumlarda anayasal aktörlerin benzer sonuçlar alacakları alternatif yollara başvurmalarının anayasal demokrasi açısından kurtarıcı olabileceğini vurguluyor (Gerken, 2007). Bu nitelikteki normların hiyerarşik olarak anayasanın altında yer almakla birlikte, olağan kanunların üzerinde olmak, anayasal sistemin statik birtakım kurumlarını/kurallarını aşmak, politika yapıcılarının hızlı hareket etmesine olanak sağlamak yönlerinden anayasal demokrasilerde önemli bir fonksiyona sahip olduğu ileri sürülmektedir (Albert, 2017). Ne var ki katı anayasanın güçler ayrılığı, azınlık hakları gibi liberal demokrasinin önemli unsurlarını sağlamlaştırdığı düşünüldüğünde, bahsedilen yöntemlerin liberal demokrasiyi zayıflatması da ihtimal dahilindedir.

Öte yandan anayasa siyaseti, negatif anayasacılık yani devlet organlarının işlevsizliğine sebep olan bir iktidar paylaşımı anlamına gelmez (Turhan, 1994; Özbudun, 2019). Anayasal tasarım, demokratik yönetimin en iyi unsurlarla ortaya çıkmasının yanında, bu demokratik rejimin devamlılığını ve istikrarını da temel amaç olarak belirler (Nwokora, 2022; Yıldız, 2022). Başka bir deyimle siyasi istikrarın sağlanması, anayasa mühendisliğinin amaçları arasındadır (Nwokora, 2022; Turhan, 1994; Roznai, 2023). Anayasanın değiştirilmesine yönelik kuralların da bu bağlamda anlaşılması gerektiği kuşkusuzdur. Yani liberal anayasacılığın kurumlarından anayasanın değiştirilmesi kuralları (bunlara değişikliğin önerilemediği değiştirilemeyen kurallar da dahildir), aşılması mümkün olmayan bloklar veya yeni anayasa yapımının önündeki mutlak engeller olarak anlaşılmalıdır.

Otokratik rejimler çoğunlukla anayasa siyasetinin istikrar yönünü araçsallaştırır. Buna göre rejimin işlevsizliğiyle ilgili kural ve kurumlar değiştirilmelidir. Devletin vatandaşa sağlamak zorunda olduğu asgari refah için yürütme merkezileşmeli ve güçlendirilmelidir (Gönenç, 2013). Fakat anayasal dizaynın otoriterizmi pekiştirmek amacıyla kullanılması, etkili yönetim ve istikrar unsurlarının kurumsallaşmasını engeller (Partlett, 2022). Kurumların kurumsallaşması amacının kişiye sadakatin kurumsallaştırılması yönünde dönüşmesi, yani anayasallaştırmanın amacından sapması, anayasal istikrarın ölü doğmasıdır. Çoğulcu demokrasinin günümüzdeki en temel unsurlarından biri olarak görülen yatay hesap veriliğinin olmaması veya anayasa değişikliği ile gevşetilmesi, denge ve denetimin yani anayasacılığın manipülesidir (Özbudun, 2019). Bu yönde yasamanın yürütmenin güdümüne girmesi ve güçler dengesinin bozulması görülür. Ayrıca yürütme içinde de liyakat esaslı olmayan atama ve görevlendirmeler sebebiyle aksaklıklar ortaya çıkar.

Anayasa siyasetinin saptığından, ilk olarak demokratik yolla iktidara gelen liderin, fonksiyonu iktidarı denetlemek olan kurumları tartışmaya açtığında şüphelenmek gerekir (Scheppele, 2018; Landau, 2018). Buna göre anayasa siyaseti; rejimi yeniden inşa etmek, önceki anayasal düzenin kusurlarını, yozlaşmış elitizmi ve vesayeti kaldıracağı vaadi ve gücü popülist liderin elinde toplamak yönlerinde şekillendirilir (Landau, 2018). Scheppele de otokratın siyasi çıkmaz ve bürokrasi gibi devlet fonksiyonlarının işleyişiyle ilgili eksiklikleri ortadan kaldırma vaadine değiniyor (Scheppele, 2018). Otokratlar genellikle doğal afetler veya kriz zamanlarını yani olağanüstü koşulları anayasa değişiklikleri için zemin olarak görür. Bu yönde yine liberal anayasacılığın kurumlarının, örneğin olağanüstü hal zamanında anayasanın değiştirilmesine yönelik sınırlamanın, anayasada bulunması gerektiği önerilebilir. Bu, içerik olarak liberal anayasacılıkla veya hukuk devleti ilkesiyle bağdaşmayacak bir değişikliğin yapılmasını engelleyebilir (Gutmann & Voigt, 2023).

Değişiklik sürecinde perakendeci yaklaşım yerine, toplumun özellikle bölündüğü konulara temas edilir, hatta anayasa değişikliği bu konulara özgülenererek bir oldubitti amaçlanır (Özbudun, 2019). Vatandaşın bölündüğü konularda odak saptırılarak kutuplaşma yaygınlaştırılır ve bu arada anayasal kurumlarda kritik değişikliklerin yapılabilmesi amaçlanır (Özbudun, 2019). Başka bir deyimle, kutuplaştırma anayasa yapımına kapı aralamak için bir yöntem olarak kullanılabilir. Burada otoriter rejim anayasa yapımını, bir tür meşruiyet aracına dönüştürmektedir. Geçmişin siyasi ve ekonomik eşitsizlik gibi sorunlu anayasa tarihine yöneltilen popülist nitelikteki eleştiri ile anayasa değişikliği gerekçelendirilmektedir (Landau, 2018). Örneğin Türkiye’de parlamenter sistemin geçmişteki istikrarsızlığından yola çıkan ve birtakım vesayetçi unsurlarla özdeşleştirilen yaklaşımda bu iz görülür. Gerçekten koalisyon hükümetleri, yargının bağımsızlığı, siyaset-bürokrasi (sivil-asker), temel haklar gibi sorunlar Türkiye’de geçmişte anayasa ile de ilişkilendirilebilecek konulardır. Bununla birlikte, günümüzde de benzer ve farklı sorunların devam ettiği dikkate alındığında özünde daha temelli siyasi, sosyal ve ekonomik boyutların olduğu görülür. O sebeple anayasa değişikliğinin bu temelli sorunlarda bir sihirli değnek olacağını düşünmek çoğu durumda hayal kırıklığı olmuştur.

Yozlaşma çağının kaçınılmazlığından bir çıkış olarak yozlaşmayı gösteren bir kurumun özgürlük aracı olarak kullanılıp kullanılamayacağı sorgulanabilir. Daly, mahkeme paketlemenin otoriterleşmiş rejimi bu niteliğinden kurtarmakta bir araç olarak kullanılabileceğinden söz ediyor. Buna örnek olarak ise Türkiye’de 2010 yılındaki Anayasa değişikliği ile AYM’nin yapısının değiştirilmesinin bireysel başvurunun başarılı uygulaması ile özgürlükler lehine sonuç doğurduğunu gösteriyor (Daly, 2022). Ne var ki mahkeme yapısıyla ilgili her değişiklik paketleme olarak nitelenemez. Gerçekten de 2010 yılında yapılan anayasa değişikliklerinin liberal içeriği Venedik Komisyonu raporuna da yansıdığı şekilde daha belirgindir. Bu sebeple, verilen örnek “demokratik mahkeme paketleme” değil, liberal anayasa değişikliği olarak nitelenmelidir. Ayrıca “kem âlât ile kemalât olmaz” veya hukukta daha yaygın şekilde belirtilen “usul esasa mukaddemdir” ilkeleri yozlaşmanın yine yozlaşma araçlarıyla önlenemeyeceğini gösterir.

Anayasal Değişimin Suistimali ve Otoriterleşme İlişkisi

Demokratik rejimin otoriterleşme yönündeki dönüşümünde kullanılan, esaslı anayasacılıkla ilişkili bir yöntem de anayasa değişikliğidir. Roznai, devletin diğer fonksiyonlarında olduğu gibi kurucu iktidar fonksiyonunun da hem şekil (*procedural*) hem de maddi (*substantive*) boyutlarıyla kötüye kullanılmaması ve iyi niyeti (*good faith*) taşıması gerektiğini belirtiyor (Roznai, 2023). Anayasa siyaseti güdübirlik, kısa vadeli siyasete kurban edildiğinde kurucu iktidar yetkisinin suistimalinden

söz edilir (Roznai, 2023). “Anayasaya karşı hile” (*fraud upon the constitution*) olarak nitelenen bu durum, görünüşte anayasaya uygun olan bir sonuca, uygun olmayan araçlarla ulaşılmasıdır (Gözler, 2020; Roznai, 2023). Halk arasında yaygın şekilde kullanılan bir fıkıh terimi, “hile-i şer’iyye” modern hukukta “kanuna karşı hile” olarak kavramsallaştırılmıştır. Katı anayasa ve anayasanın üstünlüğü ilkelerinin aşındırılması, mahkeme kararlarının etkisizleştirilmesi aslında anayasanın araçsallaştırılması yoluyla liberal demokrasinin otoriterleşme yönünde dönüşmesidir. Tushnet bu durumu anayasacılığın manipülasyonu olarak niteliyor (Tushnet, 2015).

Esasında otoriterleşme riski taşıyan kurumsallaşamamış demokrasiler, anayasa(l) değişim(k)likleri ile sıklıkla karşılaşılacak rejimlerdir. Konuyla ilgili geniş bir literatür bulunmaktadır. “Sahte anayasalar” (*sham constitutions*) adlı makalede Law ve Versteeg anayasanın yaşı ile uygulanması arasındaki bağlantıya değiniyor (Law & Versteeg, 2013). Scheppele, karizmatik liderlerin seçildikten sonra güçlerini konsolide etmek ve iktidarda anayasal sınırlara tabi olmaksızın kalabilmek için temel hakları etkisizleştirmek, barışçıl yolla iktidarın değişimini güçleştirmek ve liderin hesap vermemesini sağlamak yönündeki değişiklikleri “otokratik yasalastırma/anayasacılık” (*autocratic legalism/constitutionalism*) olarak niteliyor (Scheppele, 2018). Özbudun, otoriter rejimlerin demokrasiyle bağdaşmayacak anayasa değişikliklerine başvurmalarını “anayasal başkalaştırma” olarak niteliyor (Özbudun, 2019). Roznai siyasi aktörlerin resmi anayasa değişikliği prosedürünü anayasacılığı zayıflatmak üzere kullanmalarını “kurucu iktidarın suistimali” (*abuse of constituent or amendment power*) olarak belirliyor (Roznai, 2023). Landau “popülist anayasalar” (*populist constitutions*) başlıklı makalesinde popülist liderlerin iktidara geldikten sonra anayasa değişikliklerini yöntem olarak kullandıklarından söz ediyor (Landau, 2018). Yine Landau ve Dixon tarafından anayasal demokrasinin temel unsurları aşındırılarak yapılan değişiklik, “belirsiz anayasallık” (*dubious constitutionality*) olarak tanımlanıyor (Landau & Dixon, 2020). Yargı mercileri, özellikle anayasa mahkemeleri, anayasal demokrasinin ilkeleriyle bağdaşmayacak yorumlarla otoriter rejimin kökleşmesine aracılık eder. Bu, anayasanın örtülü olarak değiştirilmesidir (Landau & Dixon, 2020). O sebeple, “örtülü anayasa değişikliği” kavramı da anayasal değişimin suistimali bağlamında kullanılabilir. Literatürde ise bu bağlam daha çok “formel olmayan anayasa değişikliği” (*informal constitutional change*) olarak belirtiliyor (Landau & Dixon, 2020).

Formel olmayan anayasa değişikliği, değişiklik usulüne uyulmaksızın yapılan anayasa değişikliğidir (Doyle, 2017). Başka bir deyimle, tali kuruculuğun öngörülen sınırların dışına taşması, tali kuruculuğun aşındırılması/suistimali bu anlamdadır. Halka ait olan asli kurucu iktidar yetkisinden farklı olarak şekli (değişiklik usulü) ve maddi (değiştirilemeyen maddeler) sınırları olan tali kurucu iktidar yetkisi, anayasanın yetki verdiği organ(lar) (çoğunlukla olağan yasama organının) nitelikli

çoğunluğu) tarafından kullanılır. Bu yetkiler aşılarak yapılan anayasa değişiklikleri, anayasaya aykırı anayasa değişiklikleridir. Buna göre anayasal kurallar arasında bir hiyerarşi vardır ve anayasa ile ilgili köklü değişiklikler tali kurucu iktidarın yetkisini aşar (Roznai, 2017; Ruotsi, 2024).

Görünüşte formel olan fakat aslında formel değişiklik prosedürünün izin vermediği sonuca ulaşılması ise anayasaya karşı hiledir (Roznai, 2023). Buna örnek olarak kanunla yapılan bir düzenlemenin anayasaya aykırı bulunarak iptal edilmesinden dolayı, anayasa değişikliği yoluyla düzenlenmesi gösterilebilir. Başka bir deyimle, anayasanın engellediği sonuca anayasayı değiştirerek gitmek, anayasal değişimin suistimalidir. Anayasa metni değişmeksizin, yorum yoluyla içeriğin değişmesi de formel olmayan değişikliğin bir görünümüdür. Aslında “yaşayan anayasa” anlayışı, anayasanın “metinci” veya “lafzi” yorumundan farklı olarak günün şartlarına ve ihtiyaçlarına göre, “dinamik” yorumlanmasıdır. Liberal anayasacılıkta yaşayan anayasa anlayışı, doğal olarak, anayasanın liberal anayasacılığın esasları doğrultusunda yorumunu içerir. Buna karşılık, anayasal değişimin suistimali bağımsız yargının aşındırılmasından kaynaklı olarak otoriterizmin meşrulaştırılmasına aracılık eder. Buna göre paketleme (*court packing*) ve sınırlandırma (*court curbing*) yollarıyla kontrol altına alınan yargı, otoriter rejimin taşıyıcılığını üstlenmiştir (Landau & Dixon, 2020). Bir görüşe göre anayasal yorumun bu denli yozlaştığı durumda formel değişiklik usulünün esasında rejimin niteliğiyle ilgili sınırlı bir rolü olacağı savunulmaktadır (Partlett, 2022). Zira anayasal demokrasinin temel unsurları zaten aşındırıldığından anayasa değişikliği ancak malumun ilanıdır. Başka bir deyimle, otoriterleşmiş rejimlerde anayasa değişikliği olsa olsa fiili olanın hukukileşmesine(!), belki daha doğru ifadeyle yasalaşmasına hizmet eder. Rejimi otoriterleştirme yönündeki içeriği sebebiyle böyle bir yasalaştırma, organik kanun veya Macaristan’a atıfla kardinal kanunu olarak nitelenmektedir (Landau & Dixon, 2020).

Anayasacılık ve demokrasi arasında çok boyutlu ve yönlü bir ilişki vardır. Bu birçok yönden hem doğrusaldır hem de sebep-sonuç ilişkisidir. Şöyle ki işleyebilir anayasal sistem veya sürdürülebilir demokrasi, farklılıkları yönetebilme ve ekonomik gelişmişlikle ilişkilidir (Nwokora, 2022; Callais & Young). Ekonomik kriz veya buhranların anayasa krizlerine veya anayasa değişikliklerine sebep olmasının yanında, ekonomik refah ve demokrasi standardı anayasal tasarımın sürdürülebilirliğinin gerekçesi görülmektedir (Nwokora, 2022; Gönenç, 2013). Amartya Sen’in, gerçek demokrasilerde insan kaynaklı felaketlerin asgari olabileceğini, zira seçimleri kazanmak için ciddi bir kamuoyu denetimine tabi olan hükümetin gerekli tedbirleri almak zorunda olacağını belirtmesi bununla ilişkilidir (Sen, 1999). Yabancı yatırım ve döviz girişi, liberal haklara sağlanan güvencelerle ilişkili görülüyor. Mülkiyet hakkına yönelik objektif güvence, ifade ve basın özgürlüğüyle tamamlanmaktadır (Tushnet,

2015). Modern sermaye akış yönünü özgürlük, bağımsız yargı ve sınırlı güç sarmalına doğru belirliyor. Başka bir deyimle, liberal anayasacılığın unsurları bir bütün olarak görülüp değerlendirilmektedir.

Günümüzde liberal demokrasinin dünya genelinde bir tehdit altında olduğu ve demokratik kurumların birçok devlette yozlaştığı, klasik demokrasileri otoriterleşme yönünde dönüştüren, anayasacılığı erozyona uğratan yeni bir ters dalga içinde bulunduğu yaygın bir kanıdır (Landau & Dixon, 2020; Özkan Güneş & Uzunpınar, 2022; Ginsburg & Huq, 2018). V-Dem Institute'un ülkeler sıralamasına göre son on yılda otoriterleşme yönünde ciddi bir değişim yaşandı (V-Dem Institute, 2024). Freedom House ise son 16 yıl içinde demokratik gerilemenin ve özgürlüklerin sınırlanmasının ciddiyetini vurguluyor (Freedom House, 2023). Görülen bu ters dalgalanma kuşkusuz sadece Türkiye için değil, aşırı sağ, yabancı ve göçmen düşmanlığı, ekonomik istikrarsızlık, salgın hastalıklarla mücadele gibi başlıklar sebebiyle gelişmiş demokrasileri de içine alan ciddi sınamalar ortaya çıkarmaktadır¹.

The Economist tarafından 2006 yılından itibaren her yıl yapılan demokrasi sıralamasında rejimler dört kategoriye ayrılıyor: Tam demokrasi (*full democracy*), kusurlu demokrasi (*flawed democracy*), hibrit rejimler (*hybrid regime*) ve otoriter rejimler (*authoritarian regime*) (The Economist, 2024). Otoriterlik düzeyine göre de literatürde yarı demokrasi, sanal demokrasi, sözde demokrasi, yumuşak otoriterizm ve seçimsel otoriterizm gibi nitelemeler yapılıyor (Özbudun, 2016; Levitsky & Way, 2002). Özbudun, çağdaş otoriter rejimleri özünde otoriter olup bazı demokratik unsurlara yer veren "seçimsel otoriter rejimler" ve özünde demokratik niteliğin ağır bastığı ve fakat birtakım otoriter unsurlara da yer veren "seçimsel demokrasiler" olarak ayırıyor (Özbudun, 2016; V-Dem Institute, 2024). Levitsky ve Way'ın "yarışmacı otoriterizm" olarak belirlediği rejimler ise her ne kadar özünde demokratik kurumların iktidarı elde etme aracı olarak var olması yönüyle Özbudun'un seçimsel demokrasiler olarak adlandırdığı rejimlerle benzeşse de Levitsky ve Way bu rejimleri otoriterizmin bir alt türü olarak görmektedir (Levitsky & Way, 2002). Ginsburg ve Huq ise yarışmacı otoriterizmi liberal anayasal demokrasiler ile otoriter rejimler arasında konumlandırıyor (Ginsburg & Huq, 2018). Ginsburg ve Huq demokratik geri dalgalanmanın hızının rejimin nitelenmesindeki önemine işaret ediyor. Buna göre darbelerde olduğu gibi hızlı ve ani dönüşüm otoriter çöküş (*authoritarian collapse*) iken daha yavaş ve tedrici gerileme ise demokratik erozyondur (*democratic*

1 Örneğin İsveç'te aşırı sağın Riksdag'da ikinci büyük parti haline gelmesi ve hükümet politikalarında belirleyici olması, yine ifade özgürlüğüne yönelik standardın gerekçe gösterilerek Kur'an-ı Kerim yakılmasına izin verilmesi, ekonomideki daralmanın göçmenlerle ilişkilendirilmesi, aslında yabancı düşmanlığına ve hoşgörüsüzlüğe yönelik göstergelerdir.

erosion) (Ginsburg & Huq, 2018). Demokratik erozyonun hızına göre rejimin tekrar demokrasiye dönmesi mümkündür.

Yukarıdaki otoriterleşme ile ilgili ayrımlar anayasallık bağlamında da benzer şekilde yapılabilir. Anayasa ve uygulama arasındaki fark, anayasacılığın anlamıyla bağdaşmazlıktır (Law & Versteeg, 2013). Kavramsal karışıklığa sebep olabilecek içeriğine rağmen “otoriter anayasacılık” (*authoritarian constitutionalism*) özellikle darbe benzeri durumlarda bir lider kültürünün oluştuğu ve otokratın diğer güçlerle dengelenmediği, anayasal fren ve denge mekanizmalarının işlemediği rejimi ifade eder. Burada gerçek anlamda güçler ayrılığından ve hukuk devleti ilkesinden söz edilemez. Otoriterlik bir ideoloji veya politik kültürün bir parçası, başka bir deyimle rejimin içsel özelliğidir (Ortega, 2016). Otoriter anayasacılıkta yapım sürecindeki kusur genel olarak içeriğe de sirayet eder. Burada anayasa yapımına, otoriterleşmiş rejimin anayasallaştırılması amacıyla başvurulur (Tushnet, 2015). Benzer bir kavram olan “anayasal otoriterizm” (*constitutional authoritarianism*) ise anayasa ve uygulama arasında paralelliğin olduğu, zira anayasanın gerçek anlamda otokratı sınırlamadığı duruma işaret ediyor. Ortega’ya göre anayasal otoriterizm anayasanın içerik olarak anayasacılığın ilkelerini barındırmamasıdır (Ortega, 2016). Bu, literatürde anayasalı devlet ya da anayasacılıksız anayasalar olarak belirtilen durumdur (Ginsburg & Simpser, 2014; Gözler, 2020). Burada şekli anayasa tanımıyla bağdaşmasına rağmen anayasa, içeriği sebebiyle “kusurlu” (*flawed*) görülmektedir. Anayasa kültürünün, devlet iktidarının sınırlanması yani liberal anayasacılık bağlamında oluşmadığı rejimlerde vazeden güç (kurucu iktidar) değişse bile anayasa pratiği değişmemekte, otoriter bir içerikle yansıyabilmektedir (Isiksel, 2013). Yukarıda belirtilen iki ihtimalde de anayasal değişim suistimalci içeriktedir.

Çağdaş otoriter rejimlerin belirgin özelliği liberal demokrasinin kurumlarının, içeriği boşaltılmak suretiyle demokratik niteliğinden uzaklaştırılmasıdır (Partlett, 2022; Ginsburg & Huq, 2018). Ginsburg ve Huq tarafından yeni yüzyıldaki otoriterleşme veya demokratik erozyon/gerileme üç boyutta ortaya konuluyor: Seçimlerin manipülasyonu, kamusal özgürlüklere antidemokratik müdahaleler ve hukuk devleti ilkesinin aşındırılması (Ginsburg & Huq, 2018). Demokrasinin kendi içinde taşıdığı bu riskin iki kaynağı vardır: Karizmatik liderlik ve parti yozlaşması (Ginsburg & Huq, 2018). Tushnet ise otoriterleşmeyi hakim partinin siyasi kararlarını herhangi bir denetime bağlı olmaksızın alması, muhalefetin keyfi hakaret kanunları ile baskılanması ve yargıçların ideolojik konularda büsbütün tarafsız olmaması yönleriyle belirliyor (Tushnet, 2015). Bu rejimlerde insan unsuru, mutlak çoğunluk üzerinden tanımlanır (Roznai, 2023).

20. yüzyılın otokratları, liberal kurumları kaldırarak insan haklarını yaygın şekilde ihlalleriyle tanıniyorken, 21. yüzyılın çağdaş otokratları kanunları, anayasa değişikliklerini ve kurumsal reformları araçsallaştırmaktadırlar (Schepppele, 2018; Ginsburg & Huq, 2018; Gutmann & Voigt, 2023). İki yüzyıl arasındaki farklardan biri, çoğunlukla seçilmişlerin demokrasi standardını geriletmesidir (Ginsburg & Huq, 2018). Bu rejimlerde anayasa, kurumları muğlaklaştıran ve rejimin ikiyüzlülüğünü yansıtan bir vitrin (*window dressing*) görevi üstlenir (Ginsburg & Simpson, 2014). Seçimler, anayasal demokrasideki fonksiyonundan uzaktır. Otoriter iktidar, seçimler vasıtasıyla politikasının ne ölçüde kabul gördüğünü sınar (Tushnet, 2015). Bu bir yönden komünist rejimlerde seçimlerin komünist manifestonun aracı olmasına benziyor (Eren, 2023).

Otoriterleşme yönündeki anayasal değişim ile anayasa yargısı, hükümetin mali denetimi, yasamanın denetimi, bağımsız idari kurulların denetimi ve yargının bağımsızlığına ilişkin kurumlar işlevsizleştirilmektedir. Sonuç olarak iktidarın kullanımının kişiselleşmesi, nepotizm, iktidar-muhalefet ilişkisinin dengesizleşmesi, parti içi demokrasinin olmaması, özellikle başkanlık ve yarı başkanlık sistemlerinde siyasi liderin, yasamanın formu ve feshi konularına da etki edebilmesi yönünde anayasal yapı dönüşüme uğramaktadır (Partlett, 2022). Otoriterleşme, başkanın dönem sınırı veya görev süresi konusunda değişiklik veya farklı bir yorumun önerilmesi şeklinde de görülebilmektedir. Bundan başka başkanlık sistemlerinde yasamanın denetleyemediği veya kaldıramadığı kararname yetkisi otoriterleşmenin göstergelerindendir (Gutmann & Voigt, 2023). Böylelikle liberal anayasacılığın en temel yönü olan güçler ayrılığı ilkesi anlamını yitirmekte, denge-denetim mekanizmaları yozlaşmaktadır. Bu tür rejimlerde anayasa değişikliği rakipleri susturmak, yıldırma veya onlarla belli bir siyasetin gereği olarak hesaplaşmak amacıyla kullanılabilir. Başka bir deyimle, anayasa yapımında yürütülen kampanya, seçim ve oylama süreçleri rövanşist bir amaç ve içerikte olabilmektedir. Schepppele'nin deyişiyle zehirli anayasal değişikliklerle birtakım hakların kapsamının genişlediği (sosyal haklar gibi) söylenebilir (Schepppele, 2018). Demokratik dünyanın ilgisini çekmek için anayasalara pratikte uygulanmayacak birtakım haklar eklenebilir (Law & Versteeg, 2013). Ayrıca belli kurumlar ve bunların fonksiyonları otoriter rejimlerde de asgari düzeyde düzenlenebilir (Ginsburg & Simpson, 2014). Ne var ki bu, gerçek uygulamanın muğlaklaştırıldığı bir göz boyamadır. Amacı yabancı finansmanı çekmek ve ideolojik meşruiyet elde etmek olabilir (Ortega, 2016). James Madison, bu şekildeki denge ve denetim mekanizmalarıyla desteklenmeyen anayasal kurumları parşömen bariyerler (*parchment barriers*) olarak niteliyor (Madison, 2024; Callais & Young: 428).

Otoriter rejimlerde lider, anayasal yetkilerinin dışında da siyasete müdahale edebilmekte hatta siyasette belirleyici olmasını sağlayan anayasa dışı yetkiler kullanabilmektedir (Partlett, 2022). Yine liberal demokrasilerdeki anayasal temel kurumlardan olağanüstü hal yetkisi, ilan ve kararname yetkileri açısından hakların ve yasa güvencesinin zayıflatılması yönünde kullanılabilir (Ginsburg & Huq, 2018). Otokrat yürütmenin kendi içindeki denetimini ise özellikle kendine sadık olanlar arasından yaptığı atamalar (yerel otorite ve güçlere yaptığı atamalar gibi) ve sistemi merkezileştirmesi yollarıyla sağlamaktadır. Bahsedilen bu bağlılıkla, başkanın herhangi bir kamusal görevlendirmede liyakati değil, sadakati esas alması şeklinde karşılaşılmaktadır (Partlett, 2022).

Denge ve denetimin devlet iktidarı dışındaki mekanizmalarının ortadan kalkması ise bu rejimlerde sivil toplum ve medyanın iktidara bağlanması yoluyla. Bunun için yargı eliyle susturma veya maddi imkanlar eliyle ikna etme ve böylelikle tek seslilik ortaya çıkarılmaktadır. Muhalefetin, iktidarın lehine olacak yönde anayasal yorumlarla zayıflatılması ve güdümlü muhalefet, sınırlı çoğulculuk, sivil toplum kuruluşları ve medya üzerinde artan devlet kontrolü otoriterleşmenin (ve popülist anayasacılığın) göstergeleridir (Landau, 2018; Linz, 2017). Şüphesiz bu durum seçimlerin yönetimi ve denetimi, parlamenter muafiyetlerin varlığı ve kullanım kapsamı, yargıya müdahale, temel hakların, özellikle ifade ve eleştiri haklarının kullanımı gibi konularda demokratik mekanizmaların işleyişinde sapmalar ortaya çıkarmaktadır (Levitsky & Way, 2002). Dahası yönetici kesim dayandığı gruplara hesap vermek pozisyonunda değildir (Linz, 2017; Özbudun, 2016). Bahsedilen bu hesap vermeme dikey hesap veriliğinin manipüle edilmesidir (Özbudun, 2019). Seçimlerin iktidarı değiştirme ihtimaline rağmen iktidar devlet olanaklarını kullanmak, medyaya ulaşmak, muhalefet aday ve destekçilerini taciz etmek ve seçim sonuçlarını manipüle etmek imkan ve avantajlarına sahiptir (Levitsky & Way, 2002). Yarışmacı seçimler yoluyla bir şekilde muhalefet iktidara gelse bile, bürokrasi ve yargıda önemli noktalara yerleşmiş olan önceki düzen taraftarları, öncelikleriyle bağdaşmayacak bir politikayı engelleyebilecektir (Tushnet, 2015). Hatta bu durum bir darbe girişimine de sebep olabilir. Öte yandan, otoriter rejimlerde istikrar kazanmış bir kurumsallaşma olmadığından Tushnet'in ileri sürdüğü bu durumun tersi yönde bir etki doğurması da muhtemeldir. Çünkü anayasanın yorumu ve atamalar konusunda önceki iktidarın sınırsızlığı, liberal demokrasiye dönüş vaadiyle seçimleri kazanan yeni iktidarın iktidar cazibesine kapılarak rövanşist davranması ihtimalini güçlendirir. Farklı lider veya parti iktidara geldiğinde ilk iş olarak bürokratik kadrolara ve yargıya yönelik atamalara girişecek ve bunu yaparken yine önceki dönemin olumsuzluklarını gerekçe gösterecektir. Bu durum ise aslında ülkenin bir otoriter kutuptan diğer ideolojik otoriter kutba kayması dışında bir sonuç ortaya çıkarmayacaktır. Mesele bir şekilde rejimin kurumsallaşamamasında düğümleniyor.

Otoriter rejimlerdeki kısır döngü, geçmişte anayasal rejimle ilgili eleştirilen konuların savunulur hale gelmesi yani tutarsız söylemlerde ve politikalarda da görülür. Otokratik liderler değişiklikler yoluyla rejimi dönüştürdükten sonra önceden eleştirdikleri anayasal kural ve kurumları yeni içeriğiyle artık kullanmaya başlar ve böylelikle daha önce demokratik dönüşümün engeli olarak gösterilen kural ve kurumlar otokratın yeni meşrulaştırma araçları olarak fonksiyon üstlenir (Scheppele, 2018). Bunda otokratın anketlerde görülen veya yerel seçimlerde karşılaştığı oy kaybının yani popüler desteğin azalmasının farkına varması ve yeni kurallara-kurumlara sığınarak görev ve yetkilerini meşrulaştırma amacı yatar. Linz’in belirttiği, otoriter rejimlerde bireyin lidere ideolojik değil duygusal bir bağla bağlılığı sebebiyle grupların manipüle edilmesi de mümkün olmaktadır (Linz, 2017). Her ne kadar tutarsız da olsa liderin politikasına kutsiyet atfetmesi, birtakım değerler üzerinden kutuplaşmaya yol açarak taraftarlarını konsolide etmesi, muhalefeti ötekileştirmesi ve hainlikle suçlaması temel yaklaşım şeklidir (Özbudun, 2019). Seçim ve anayasa değişikliği gibi oylamalarda popülist lideri destekleyenler “temiz halk” (*pure people*) veya gerçek halk iken karşı taraf veya muhalefet ise yozlaşmış elitlerdir (Landau, 2018).

Türkiye’de Anayasal Değişim ve Anayasa Mahkemesi

Anayasamızın başlangıcında anayasanın ruhuna saygıdan, 13. maddesinde ise özgürlükleri sınırlamanın anayasanın ruhuna aykırı olamayacağından bahsediliyor. Anayasanın ruhu nedir? Gözler, anayasanın ruhunun hukuk dışı bir kavram olduğunu ve anayasa tarafından ayrıca tanımlanmadıkça buna bir anlam verilemeyeceğini belirtiyor (Gözler, 2018). Kavramların mutlaka ayrıca ve açıkça tanımlanmadıkça başvurulamayacağının savunulması, birçok konuda yorum faaliyetinin önemini yadsımak olur. Kanaatimizce herhangi bir kurumun hukuki anlamı onu yorumlamaya yetkili merci tarafından verilebilir. Nitekim AYM bir kararında anayasanın ruhunu tanımlamıştır. Buna göre anayasanın ruhu “Anayasa’nın tüm yapısına ilke ve kurallarıyla ruhuna egemen olduğu” şeklinde anayasanın bütüncül okuması olarak anlamlandırılmıştır (AYM, E.1990/1, K.1990/21, 17.07.1990). Benzer şekilde AİHM de “Sözleşme’nin ruhu”ndan söz ediyor (AİHM BD, başvuru no. 14305/17, 22.12.2020). Bu yaklaşım, anayasal değişimin suistimalini tespit etmek açısından da önemli bir zemin oluşturur. Zira formel/informel birtakım değişikliklerin anayasanın ruhuyla bağdaşmayacağı ileri sürülebilir (Roznai, 2023). Liberal anayasacılık perspektifinden bakıldığından, bir bütün olarak anayasa siyasetinin liberal anayasacılık çerçevesinde gerçekleşmesi aslında anayasanın ruhu ile uyumluluktur. Başka bir deyimle anayasal değişimin sınırları, anayasanın yorumunun yanında -asli ve tali- kurucu iktidarı da çerçeveleyecek şekilde liberal ilkelerle çevrilidir.

Türkiye’de inişli çıkışlı yönleriyle 150 yılı bulan demokrasi geleneği, liberal anayasacılığın tüm esaslarıyla uyumlu bir rejimle sonuçlanamamıştır. Anayasal demokrasinin bir zaman anayasacılık, diğer zaman demokrasi, kimi durumda ise her iki yönü birden eksik kalmıştır. Kanun-ı Esasi, 1921 ve 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu güçler ayrılığına dayanan güvenceli özgürlükler rejimi kuramamıştır. Cumhuriyet döneminde tek partili rejimi, 1961 ve 1982 Anayasalarının vesayetçi demokrasi (*tutelar democracy*) anlayışı izlemiştir. 1982 Anayasası’nda 1990’lı yılların başından itibaren özgürlükler alanı genişlemeye başlamış ve 2000’li yılların başından itibaren seçilmişlerin (hükümetin) muktedir olmasını sağlayacak siyasi gelişmeler yaşanmıştır (Daly, 2022). Özellikle 1995, 2001 ve 2004 yılındaki değişiklikler ile Milli Güvenlik Kurulu’nun yapısı, Devlet Güvenlik Mahkemeleri, Anayasa Mahkemesi, siyasi partiler ve hak ve özgürlüklerle ilgili değişiklikler demokrasi ve özgürlükler yönündedir. Buna rağmen tüm bu seyri doğrusal görmek hatalı olabilir. Başka bir deyimle anayasa değişikliklerine rağmen her zaman uygulama buna koşut ilerlememiştir. Tikanıklıklar ve krizler ortaya çıkmıştır. Öte yandan tikanıklıkları anayasa değişikliği ile aşmak “anayasal iyi niyeti” taşımak kaydıyla liberal anayasacılıkla bağdaşır. Örneğin 2007 yılında cumhurbaşkanlığı seçiminde yaşanan kriz sonrasında “sine-i millete dönülmesi” (seçimlerin yenilenmesi) ile tikanıklık anayasal sınırlar içinde kalınarak aşılmış ve sonrasında anayasa değişikliği mümkün olmuştur. Başka bir deyimle 2007 yılında AYM’nin toplantı yeter sayısı ile ilgili vesayetçi yorumuna 5678 sayılı Kanun ile “cumhurbaşkanını halkın seçmesi” yönünde yapılan anayasa değişikliği ile verilen cevap liberal içeriktedir. Bu değişiklik AYM’ye taşınmışsa da inceleme şekille sınırlı tutulmuş ve şekle aykırılık bulunmamıştır.

Yukarıda, anayasanın engellediği sonuca anayasayı değiştirerek gitmenin, anayasal değişimin suistimali olduğundan söz edildi. Bu bağlamda T.C. Anayasası’nda yapılan iki değişiklik tartışılabilir. Birincisi, 2008 yılında yapılan ve Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilen değişikliktir. AYM’nin dini amaçlı kıyafetlerin serbest bırakılmasını düzenleyen yasalarla ilgili (E.1989/1, K.1989/12 tarih ve 07.03.1989 tarihli ve E.1990/36, K.1991/8 sayı ve 09.04.1991 tarihli) kararları sebebiyle konu anayasa değişikliği ile düzenlenmek istenmiş ve bu yönde 5735 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun kabul edilmiştir. Ne var ki AYM, anayasa değişikliğine ilişkin bu kanunu iptal etmiştir. Bu karar, anayasaya aykırı anayasa değişiklikleri doktrini doğrultusunda verilmiştir (Roznai & Yolcu, 2012). Fakat burada kurucu iktidar yetkisinin suistimalinden söz edilebilir mi? Başka bir deyimle, AYM’yi iptale götüren gerekçe liberal anayasacılıkla bağdaşmayan bir değişikliğin yapılması mıydı? Eğer değişiklik, özgürlükleri anayasanın bütünü (ruhu) ile bağdaşmayacak şekilde sınırlandıran, güçler ayrılığını manipüle eden bir değişiklik olsaydı anayasa değişikliğinin suistimalinden söz edilebilirdi.

Aksi yöndeki yani özgürlükleri genişleten değişiklikler ise kurucu iktidar yetkisinin suistimali değildir. 2008 yılındaki anayasa değişikliği özgürlüklerin kapsamını genişlettiğinden kurucu iktidar yetkisinin suistimali olarak görülemez.

İkincisi, 2016 yılında 6718 sayılı kanunla yapılan değişikliktir. Değişikliğin yasama dokunulmazlığının mahiyetine aykırı olması, tali kuruculuk yetkisinin suistimali olarak görülebilir. Yasaların olması gereken genelliği ve soyutluğu özelliklerini içermemesi, geçici nitelikte ve spesifik olaylara yönelik olması da bahsedilen suistimal kapsamında (Roznai, 2023). Değişikliğin siyasi saiklerle yapılması sebebiyle anayasanın bütününe hakim olan ruhla ve yasama dokunulmazlığının mahiyetiyle bağdaşmaz bulunması, bu suretle iptali tartışılabilir (Özbudun, 2018). Yukarıda anılan karardan farklı olarak bu defa AYM, denetim yetkisinin 148. maddede sayılan unsurlarla sınırlı olduğu gerekçesiyle talebi reddetmiştir (AYM, E.2016/54, K.2016/17, 3.6.2016). Diğer taraftan Anayasa Mahkemesi'nin anayasal yetkilerinin sınırlarında kalması bağlamında bu değişikliği esastan denetlememesi olumlu görülebilir. Zira AYM'nin esasa girerek 2008 yılında 5735 sayılı kanunla getirilmek istenen başörtüsü serbestliği yönündeki değişikliği iptal etmesinin travmatik etkisi unutulamaz. Anayasa Mahkemesi'nin 2010'lu yıllara kadar anayasa değişikliklerini ve parlamento kararlarını denetlemesi, siyasi partilerin kapatılmasındaki vesayetçi yaklaşımı yargısal aktivizm ürünü olarak görülmekteydi (Özbudun, 2024).

Türkiye'de anayasal değişim sürecinde 1982 Anayasası'nı en kapsamlı şekilde değiştiren 6771 sayılı kanun 2017 yılında kabul edilmiştir. Bu değişiklik, denge-denetim mekanizmalarını zayıflattığı, 1987 yılında başlayan özgürlük seyrinden saptığı yönünde görülüyor (Özbudun, 2018; Yokuş, 2020). Venedik Komisyonu da bu değişikliği otoriterleşme yönünde belirlemiştir (Venedik Komisyonu, 2017). Dolayısıyla 2017 yılındaki anayasa değişikliği anayasal değişimin suistimaline örnek gösterilebilir. Özellikle yasama-yürütme ilişkisi ve yargısal denetim boyutlarında bütçe, TBMM'nin denetim yetkisi (genel görüşme, meclis araştırması, meclis soruşturması, yazılı soru), cumhurbaşkanlığı kararnameleri, atamalar, seçimlerin yenilenmesi konuları 2017 yılındaki anayasa değişikliğinin tartışmalı içeriğidir. Dahası anayasa referandumunun olağanüstü hal sürecinde ve kutuplaşma içinde gerçekleşmesi, içeriğin yanında yöntemin de tartışılması sonucunu doğurmuştur.

2010 yılındaki anayasa değişikliği ile Anayasa Mahkemesi'nin yapısı değişmiş ve bireysel başvuru yolu kabul edilerek Mahkeme özgürlükler mahkemesi olmak yönünde evrilmiştir. AYM'nin hak eksenli yorumu benimsemesi bu konuda önemli bir faktördür. Özellikle bireysel başvuru kararlarında 10 yıl gibi kısa bir süre içinde Mahkeme, anayasacılık anlayışıyla bağdaşır bir yorumu kurumsallaştırabilmiştir. Bunda, bireysel başvurunun başlamasından kısa süre önce göreve gelen ve 2015

yılından itibaren Mahkeme'nin başkanı seçilen Zühtü Arslan'ın rolü yadsınamaz. Öte yandan, bireysel başvuruyla birlikte belirlenen standardın ne ölçüde korunacağı da ilerleyen zamanda görülecektir.

Özgürlük temelli bu yeni yorum anayasal değişimde “Anayasa Mahkemesi etkisi” olarak belirtilebilir. Zühtü Arslan, otoriterleşme yönündeki ters dalgalanma karşısında anayasanın nihai yorumcusu Anayasa Mahkemesi'nin hak eksenli yorumunun diğer mahkemeler tarafından da benimsenmesinin önemine işaret ediyor (Arslan, 2023; aksi yönde Tecimer, 2023). Anayasa Mahkemesi'nin içtihat değişikliği ile örneğin laiklik ilkesi, katı laiklik modelinden esnek laiklik modeli çerçevesinde yorumlanmaya başlamıştır. Bireysel başvurunun kabulünden önce laiklik ilkesi başörtüsünün yasaklanmasında sınırlama sebebi olarak görülürken hak eksenli yaklaşımın benimsenmesiyle birlikte dini özgürlüklerin dayanağı ve ayrımcılık yasağı bağlamında değerlendirilmiştir. Başka bir deyimle, özgürlüğün asıl sınırlamanın istisna olduğu yaklaşımı, sınırlamaya ilişkin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) içtihadı ile ortaya konulan üçlü testin uygulanması söz konusu olmuştur (Arslan, 2024). Sadece başörtüsü konusunda değil, dini azınlıklar, infaz kurumunda bulunanların dini özgürlükleri gibi pek çok alanda laiklik ilkesinin din ve vicdan özgürlüğünün güvencesi olduğu yönünde bir yorum AYM tarafından benimsenmiştir.

Benzer şekilde ifade özgürlüğünün kapsamı AİHM kararlarıyla da örtüşür şekilde belirlenmiştir. Bu çerçevede Youtube ve Wikipedia gibi kararlar, demokratik toplumun temel değeri olarak görülen ifade özgürlüğünün özgürlükçü bir yaklaşımla değerlendirildiği kararlar olarak anılabilir. Keza yaşam hakkı, kötü muamele yasağı gibi hakların kapsamı özgürlük-güvenlik dengesinde özgürlükçü bir yaklaşımla ve AİHM standardıyla bağdaşır içerikte belirlenmiştir. En çok başvurunun yapıldığı usulî bir hak olan adil yargılanma hakkının kapsamı (özellikle makul sürede yargılanma hakkı açısından), “geciken adalet, adalet değildir” yaklaşımı çerçevesinde belirlenmiştir². Dolayısıyla bireysel başvuru sonrasında anayasal hakların kapsamı bir bütün olarak özgürlükçü bir standartla ortaya çıkmıştır. Bu standart bütün hukuk dallarının anayasallaşması ve hukukun her bahsinin insan haklarıyla ilişkilendirilmesi gibi anayasacılığın temel bir ilkesiyle kesişimi ortaya çıkarmıştır (Gözler, 2020). Dahası özgürlükler için anayasal bir kapsam ve standart belirlenmiş, daha önce teorik olarak sayılan özgürlükler pratiğe aktararak anayasal bir anlama kavuşmuştur.

2 Bu yönde bazı kararlar şunlar: (Ali Karaman, B. No: 2021/42859, 4.7.2022), (Şeyhmus Kılıç ve diğerleri, B. No: 2018/25154, 29.6.2021), (İsmet İnanc ve diğerleri, B. No: 2020/25845, 31.12.2020).

AYM maddi açıdan AİHM içtihadı ile uyum sağlamasının yanında, AİHM kararlarının uygulanmasını sağlaması yönüyle de AİHM standardının benimsenmesine ve hakkın korunmasına hizmet etmektedir. Bu yönde AİHM'nin ihlal kararlarının gereğinin yerine getirilip getirilmediği AYM tarafından denetlenmektedir³. Dahası AİHM kararına rağmen yargılamanın yenilenmemesi halinde ihlal kararı verilerek AİHM kararlarının bağlayıcılığı iç hukuk mekanizması olarak AYM tarafından teyit edilmektedir⁴. Esasında AİHM kararlarının gereğinin yerine getirilmesi de anayasal ve yasal bir zorunluluk olmakla birlikte, zaman zaman egemenlik ve güvenlik gibi gerekçelerle bu kararların gereğinin yapılmayabileceği gibi birtakım argümanlar ortaya atılıyor. Bunun bir ileri adımı daha önce egemenlik gerekçesi ile AİHM için söylenirken nihayet AYM için de benzer iddiaların ortaya atılması olmuştur.

Yakın zamana kadar bu konuda daha sınırlı düzeyde kalmakla birlikte 2023 yılında Yargıtay ve Anayasa Mahkemesi arasında kriz olarak kamuoyuna yansıyan ve Anayasa Mahkemesi'nin Şerafettin Can Atalay (2) kararına uyulmamasından kaynaklanan sorun, insan haklarının korunması ve hukuk devleti ilkesine olan güveni sarsacak niteliktedir. Sonrasında Anayasa Mahkemesi'nin varlığı da siyasi tartışmalarda yer bulmuştur. Yüksek mahkemeler arasındaki kriz yargı mercilerinin tutarlılığının ve öngörülebilirliğinin sarsıldığı “yargısal anarşiyi” (*judicial anarchy*) andırmıştır. Anayasa'nın farklı şekillerde yorumlanabileceği kabul edilse bile AYM kararına rağmen ihlalin sonuçlarının ortadan kaldırılmaması, özgürlükçü anlayışla bağdaşmaz. AYM bu durumu şu şekilde belirtiyor:

Anayasa'nın 153. maddesinde yer alan ve Anayasa Mahkemesi kararlarının bağlayıcı olduğuna dair herhangi bir istisnası bulunmayan hükmün hukukun bütünüyle alakalı tutarlı kararlar almayı ve böylece yargısal bütünlüğü de sağlamayı tüm hukuk uygulayıcılarına şart koştuğu açıktır. Bu ilke uyarınca mahkemeler ve kamu gücünü kullanan diğer organlar, Anayasa Mahkemesi kararlarını uygulamaktan veya gereğini yerine getirmekten hiçbir şekilde kaçınamaz. Türlü bahaneler ve hukuk tanımaz tutum ve davranışlarla Anayasa'yı koruma ve anayasal kurallara sadakat gösterme yükümlülüğü bulunan mahkemelerin ve kamu gücünü kullanan diğer organların, bireylerin temel hak ve özgürlüklerinin ihlal edilmesine ve mevcut ihlallerin sürdürülmesine neden olacak şekilde, Anayasa'nın öngördüğü hukuk düzenine karşı koyma anlamına gelen keyfi kararlara hiçbir hukuk sisteminde müsaade edilemez. (Şerafettin Can Atalay (3) [GK], B. No: 2023/99744, 21.12.2023, § 68).

3 Bu yönde bazı kararlar şunlar: (İnanç Yamaç, B. No: 2020/26067, 16.6.2022), (İsa Kaya, B. No: 2020/13050, 16.6.2022), (Abdullah Altun, B. No: 2014/2894, 17.7.2018).

4 Bu yönde bazı kararlar şunlar: (Laleş Çeliker, B. No: 2013/8413, 21.4.2016, § ...), (Şehmus Yıldız ve Muhyedin Sevinç, B. No: 2014/4954, 8.6.2016, § ...), (Mehmet Dursun ve diğerleri, B. No: 2014/2196, 14.9.2017).

Bahsedilen tartışmanın odağında anayasal bir hakkın sınırlanmasının “kanuna dayanması” ilkesi yatıyor. AİHM’den farklı olarak AYM anayasal hakları sınırlamada dayanan kanunu sadece maddi kriter çerçevesinde değil, aynı zamanda şekli kriter çerçevesinde tanımlıyor. Bu açıdan özgürlüğe müdahaleye dayanak olan normun açık, belirli, ulaşılabilir ve kesin nitelikte olması yeterli değil; ayrıca TBMM tarafından kanun adında yapılmış bir işlem olması gerekir. Şüphesiz bu yaklaşım özgürlükler açısından daha kapsamlı bir koruma ortaya çıkarır. Nitekim AYM’yi Tuğba Arslan başvurusunda (Tuğba Arslan [GK], B. No: 2014/256, 25.6.2014) ihlal sonucuna ulaştıran ve AİHM’ye göre daha kapsamlı bir güvencenin ortaya çıkmasını sağlayan yaklaşım buydu. Dolayısıyla Ömer Faruk Gergerlioğlu ve Şerafettin Can Atalay (2) başvurusunda olduğu gibi AYM’ye göre (Anayasanın 83/2. maddesinin 14. maddeye yaptığı atıfla burada öngörülen suçlardan dolayı) yasama dokunulmazlığının istisnası olan suçlar kanun ile ayrıca ve açıkça düzenlenmedikçe kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkı ile seçme ve seçilme hakkını ihlal eder (Ömer Faruk Gergerlioğlu [GK], B. No: 2019/10634, 1.7.2021; Şerafettin Can Atalay (2) [GK], B. No: 2023/53898, 25.10.2023). Anayasayı sadece AYM değil, Anayasaya uymak zorunda olan tüm kişi ve kurumlar yorumlayabilir. Dolayısıyla yargı mercilerinin ve bu arada Yargıtay’ın bu suçların hangi suçlar olduğunu belirlemesi mümkündür ve bu AİHM içtihadı ile çelişmez. Zira yukarıda belirtildiği gibi AİHM kanuna dayanma kriterini geniş yorumluyor. Ne var ki anayasal bir hüküm son olarak AYM tarafından yorumlandıktan ve önceki durum ihlal olarak değerlendirildikten sonra diğer kurumların ve yargı mercilerinin buna uyması gerekir. Kararın isabetinin tartışılması ile kararın gereğinin yerine getirilmesi birbirinden farklı durumlardır. Hukuk devletinde kararın gereğinin yerine getirilmesinin istisnası düşünülemez.

Bir konuda Anayasa Mahkemesi norm denetimi veya bireysel başvuru sonucunda karar verdiğinde, aynı konuda yapılabilecek diğer yorumlar karşısında Anayasa Mahkemesi’nin yorumu geçerlidir. Zira en üst norm olan anayasanın nihai yorumcusu da Anayasa Mahkemesi’dir. Bu durum, kuşkusuz, Anayasa Mahkemesi’nin her konuda görevli olduğunu değil; görevli olduğu konudaki kararını ifade ediyor. Anayasanın 153. maddesinin son fıkrası bunu açık bir şekilde belirtiyor. Aynı konudaki yorum farklarına rağmen Anayasa Mahkemesi karar verdikten sonra tüm kişi ve kurumlar, yasama, yürütme ve yargı mercileri Anayasa Mahkemesi kararına göre hareket etmelidir. Kararın içeriği özgürlüğü, gereğinin yerine getirilmesi ise özgürlüğün yanında hukuk devleti ilkesini güvence altına alıyor. Bu sebeple bireysel başvuru kararının gereğinin yerine getirilmemesi, anayasanın uygulanmaması anlamına gelir ve anayasal yozlaşma kapsamındadır.

Bireysel başvuru, olağanüstü bir kanun yolu olarak çoğunlukla temyiz incelemesinden sonra yapılır ve ihlalin giderilebilmesi için çoğu kez yeniden

yargılamanın yapılmasını gerektirir. İhlalin mahkeme kararından kaynaklandığı durumlarda AYM'nin yeniden yargılama kararı vermesi ve bu kararın mahiyeti şu şekilde belirtiliyor:

Anayasa Mahkemesi, ihlalin mahkeme kararından kaynaklandığı durumlarda 6216 sayılı Kanun'un 50. maddesinin (2) numaralı fıkrası uyarınca ihlalin ve sonuçlarının ortadan kaldırılması için yeniden yargılama yapılmak üzere kararın bir örneğinin ilgili mahkemeye gönderilmesine hükmeder. Anılan yasal düzenleme, usul hukukumuzdaki benzer hukuki kurumlardan farklı olarak ihlali ortadan kaldırmak amacıyla yeniden yargılama sonucunu doğuran ve bireysel başvuruya özgülünen bir giderim yolunu öngörmektedir. Bu nedenle Anayasa Mahkemesi tarafından ihlal kararına bağlı olarak yeniden yargılama kararı verildiğinde usul hukukundaki yargılamanın yenilenmesi kurumundan farklı olarak ilgili mahkemenin yeniden yargılama sebebinin varlığını kabul hususunda herhangi bir takdir yetkisi bulunmamaktadır. Dolayısıyla böyle bir karar üzerine ilgili mahkemenin yasal yükümlülüğü, Anayasa Mahkemesi'nin ihlal kararında belirttiği doğrultuda devam eden ihlalin sonuçlarını gidermek üzere gereken işlemleri yerine getirmektir. (Ali Oğuz (2), B. No: 2019/2285, 15.3.2022, § 48).

Yargılamanın yenilenmesine hükmedilmesi halinde başvuranın talebi de gerekmemektedir:

Ayrıca Anayasa Mahkemesi'nce yargılamanın yenilenmesine hükmedilen hallerde derece mahkemesinin yeniden yargılamaya karar vermesi için lehine ihlal kararı verilenin veya ilgili başka kişi veya kişilerin talepte bulunması gerekmemektedir. Derece mahkemesi Anayasa Mahkemesi kararı kendisine ulaşır ulaşmaz -ilgili usul kanunlarında düzenlenen yargılamanın yenilenmesi kurumundan farklı olarak- taraflarca başvuru yapılmasını beklemeksizin yeniden yargılama yapmak yükümlülüğündedir. Dolayısıyla Anayasa Mahkemesi'nin ihlal kararının gereği olarak yeniden yargılama yapılacak hallerde usul hukukundaki yargılamanın yenilenmesi kurumundan farklı olarak bir kabule değerlik incelemesi aşaması da bulunmamaktadır. (Aligül Alkaya ve diğerleri (2), B. No: 2016/12506, 7.11.2019, § 58).

Dolayısıyla ihlalin giderilmesi için yeniden yargılamaya hükmedilen durumda derece mahkemesinin direnmesi veya dosyayı bir üst mahkemeye göndermesi düşünülemez, derece mahkemesinin bu konuda bir takdir yetkisi bulunmamaktadır. Yargıtay 3. Daire kararı ise AYM kararına uyulmaması yönünde Türk hukukunda verilmesi mümkün olmayacak nitelikte bir karardır. Esasında Yargıtay Ceza Genel Kurulu'nun ve Yargıtay 3. Dairenin müstakar kararları AYM kararlarının bağlayıcılığını yukarıda belirttiğimiz şekilde ortaya koymaktadır: *Anayasa Mahkemesi'nin diğer kararları gibi bireysel başvuruları inceleyen Bölüm kararları da yasama, yürütme ve yargı organlarını, idare makamlarını, gerçek ve tüzel kişileri bağlamaktadır.* (Şerafettin Can Atalay (3) [GK], B. No: 2023/99744, 21.12.2023, § 64).

Siyasi tartışmaların söz konusu olduğu durumlarda yargı mercilerinin ve diğer devlet kurumlarının daha öncekinden farklı hareket ederek Anayasa Mahkemesi kararlarına uymaması ve krize sebep olması, hukuka güveni sarsar. Şerafettin Can Atalay (2) kararında ihlal kararı kendisine gönderilen ilk derece mahkemesi yeniden yargılamaya başlamamış, dosyayı Yargıtay 3. Daireye göndermiştir. Daire ise AYM'nin ihlal kararına hukuki değer ve geçerlilik izafe edilemeyeceği, AYM kararına uyulmaması, ihlal yönünde oy kullanan AYM üyeleri hakkında suç duyurusunda bulunulması yönünde bir karar vermiştir. Anılan karara yönelik yapılan Şerafettin Can Atalay (3) başvurusunda ise kişi özgürlüğü ve güvenliği, seçme ve seçilme haklarının yanında bireysel başvuru hakkının da ihlal edildiği yönünde bir karar verilmiştir. Ne var ki hem ilk derece mahkemesi hem de Yargıtay 3. Daire, önceki kararlarıyla benzer şekilde hareket etmiş, sonrasında TBMM tarafından kesin hüküm nedeniyle ilgilinin milletvekilliğinin düşmesi Genel Kurul'a bildirilmiştir.

Var olandan daha özgürlükçü bir anayasal düzen anayasa değişikliği veya anayasanın özgürlükçü yorumu yoluyla kurulabilir (Boyar, 2021). Her iki yol da anayasal değişimin farklı yönleridir. Türkiye'de 2010 yılındaki anayasa değişikliği ile AYM'ye bireysel başvuru yapılabilmesi, anayasa değişikliği; anayasanın hak eksenli yorumu ise yorum yoluyla anayasal değişimin göstergeleridir. Anayasa Mahkemesi'nin özellikle bireysel başvuru kararlarıyla hak ve özgürlükler yönünde geliştirdiği standardın korunması, Anayasa Mahkemesi'nin norm denetimi vasıtasıyla Anayasa'ya aykırı yasa ve cumhurbaşkanlığı kararnamelerini iptal etmesi ve bu bağlamda kendini sınırlamaması hukuk devletinin korunmasına hizmet eder. Anayasa Mahkemesi vasıtasıyla Türkiye'de anayasal kurumların içeriği özgürlük yönünde dönüşüme uğramıştır. Bu kazanımın sürdürülmesi liberal demokrasinin korunmasına hizmet eder.

Sonuç

Çağdaş otoriterizmler, liberal demokrasinin birçok unsurunu görünüşte barındırmasına rağmen bunların erozyona uğra(tıl)dığı rejimlerdir. Anayasa, güçler ayrılığı, temel haklar ve seçimlerin belirli aralıklarla yapılması gibi anayasal demokrasinin temel unsurlarıyla bu devletlerde karşılaşılmalıdır. Ne var ki, anayasal güçler ayrılığının özellikle yürütme lehine bozulmuş olması, hukuk güvenliğinin olmaması, muhalefet ve eleştirinin sınırlandırılmış olması, seçimlerin eşit koşullarda yapılmaması ve yargısal denetimin sınırlılığı yönündeki bozulmalar anayasal demokrasinin temel unsurlarının yozlaştığını gösterir. Bahsedilen yozlaşmanın anayasal değişimi de içermesi kaçınılmazdır. Popülizm, demagoji ve meşruiyet görüntüsü çağdaş otoriterizmle anılan rejimlerin ortak özellikleridir. Bu sebeple bu tür rejimlerin anayasal değişime ilişkin süreci de yozlaştırdığı görülür.

Çalışmada, amacı kurumlara istikrar vermek ve özgürlükleri korumak olması gereken anayasa siyasetinin bu amacından sapmasının otoriterleşmeye hizmet edeceği sonucuna varılmıştır. Anayasal değişimin amacından sapması iktidarı istikrarsızlaştırır, otorite ve özgürlük dengesinde özgürlükler aleyhine sonuç doğurur. Liberal anayasal demokrasinin diğer unsurlarında olduğu gibi anayasal değişimin suistimali de otoriterleşmeye zemin hazırlar. Zira burada anayasal değişim olağan bir süreç olmaktan çıkmış, araçsallaştırılmıştır.

Anayasanın üstünlüğü ilkesi, özgürlük yönünde anayasal değişim, devlet organlarının sınırlandırılması bir bütün olarak anayasacılıkla ilgili kurumlardır. Türkiye’de anayasal değişimle ilgili olarak -tali kuruculuk bağlamında- TBMM’nin yanında AYM’nin konumu yadsınamaz. Halihazırda Anayasa Mahkemesi, küresel ölçekte tartışılan anayasal yozlaşmanın karşısında, Türkiye’de norm denetimi yoluyla denge ve denetim fonksiyonunu, bireysel başvurular çerçevesinde verdiği kararlar ile de hak ve özgürlüklerin korunması fonksiyonunu yerine getiriyor. Anayasa Mahkemesi’nin bu yönde açtığı çığırın hem Mahkeme’nin kendi kendini sınırlama yoluna girmeyerek, özgürlükçü standardını koruyarak hem de AYM kararlarının uygulanması suretiyle devam ettirilmesi gerekir.

AYM, anayasa değişiklikleriyle ilgili kararlarının yanında, anayasayı norm denetimi ve özellikle bireysel başvuru çerçevesinde yorumladığı kararlarla siyasi ve hukuki alanda belirleyici bir fonksiyona sahiptir. Bu bağlamda, AYM’nin anayasal kurumları özgürlük yönünde yorumlamasının yaşayan anayasa anlayışının sonucu olduğu söylenebilir. Kararların özgürlük yönünde olmasının yanında özellikle kamuoyunun gündemini meşgul eden başvurularda diğer mahkemeler ve idare tarafından kararların gereklerinin yerine getirilmesi de hukuk devleti ilkesinin gereğidir. Kararın eleştirilebilir olması ile yerine getirilmemesi birbirine karıştırılmamalıdır. Aksi durum, anayasanın uygulanmaması anlamına gelir. Anayasanın uygulanmaması aslında bumerang etkisiyle anayasal değişimin istismarını doğurur. Zira madalyonun iki yüzü var: Ya anayasaya uyulur ya da anayasa -kendimize- uydurulur.

Abuse of Constitutional Change and Authoritarianism: An Interpretation through the Constitutional Court

Abdulkadir Yıldız

When conducted in accordance with democratic principles, amending a constitution serves as a vital instrument for addressing societal transformation and ensuring the continued relevance of government structures. Amendments reflect the dynamic relationship between law and society by allowing constitutional frameworks to adapt to new challenges while upholding fundamental rights and freedoms. However, constitutional change is not immune to exploitation. In many contexts, these alterations are abused by political elites for eroding democratic norms, consolidating authoritarian rule, and undermining the principles of the rule of law. This research focuses on the abuse of constitutional change and its role in fostering authoritarianism with a particular emphasis on the role of the Turkish Constitutional Court.

Methodology

This article seeks to analyze the intersection of constitutional change and authoritarianism through the lens of the Turkish Constitutional Court. The primary objectives are to analyze the role of the Turkish Constitutional Court in legitimizing and resisting these changes and to explore the broader implications of Türkiye's experience for the theory and practice of constitutionalism in authoritarian contexts.

@ Accoc. Prof., Necmettin Erbakan University, akadiyildiz@erbakan.edu.tr

ID <https://orcid.org/0000-0002-6262-7090>

DOI: 10.12658/M0763
insan & toplum, 2025; 15(2): 81-109
insanvetoplum.org

Received: 28.10.2024
Revised: 28.11.2024
Accepted: 06.01.2025
Online First: 20.03.2025

The research adopts a qualitative approach to draw on case studies regarding key constitutional amendments in Türkiye, including the 2010 judicial reforms and the 2017 transition to a presidential system. The analysis is grounded in a review of the rulings of the Turkish Constitutional Court, constitutional texts, and political discourse. By situating these developments within the broader literature on the abuses of constitutionalism and authoritarianism, the article offers a critical interpretation of Türkiye's constitutional trajectory.

Constitutionalism and Its Abuse

Constitutionalism is traditionally understood as the framework of principles and practices limiting government power and protecting individual rights. It embodies the idea of a higher law that restricts arbitrary rule. However, the concept of constitutionalism has been challenged by practices that exploit constitutional mechanisms for undemocratic ends. Scholars such as Landau (2013) and Huq and Ginsburg (2018) have highlighted the phenomenon of abusive constitutionalism, where formal legal processes such as constitutional amendments or judicial interpretations are weaponized to entrench authoritarianism. In other words, constitutional change is a method associated with constitutionalism that has been utilized to transform democratic regimes to authoritarian ones. This situation has been described as a “fraud upon the constitution” and involves achieving an ostensibly constitutional outcome through improper means (Gözler, 2020, p. 160; Roznai, 2023, p. 56).

While autocrats in the 20th century were known for dismantling liberal institutions and the widespread violations of human rights, contemporary autocrats in the 21st century have instrumentalized laws, constitutional amendments, and institutional reforms (Scheppele, 2018, pp. 574–575; Ginsburg & Huq, 2018, p. 34; Gutmann & Voigt, 2023, p. 378). One key difference between the two centuries is the rollback of democratic standards predominantly by elected officials (Ginsburg & Huq, 2018, p. 31). In such regimes, the constitution serves as “window dressing” that obscures institutions and reflects the hypocrisy of the regime (Ginsburg & Simpsen, 2014, p. 12). Elections have become far removed from their function in constitutional democracies, with authoritarian regimes instead using elections to gauge the extent to which their policies have been accepted (Tushnet, 2015, p. 441).

Constitutional changes aimed at authoritarianism render institutions such as constitutional review, government financial oversight, legislative checks, independent regulatory bodies, and judicial independence dysfunctional. As a result, constitutional structures are transformed in ways that personalize the use of power, promote nepotism, destabilize the balance of power between government and opposition,

and eliminate intraparty democracy. In presidential and semi-presidential systems, political leaders gain influence over the formation and dissolution of the legislature (Partlett, 2022, pp. 209, 215). Authoritarianism can also manifest through changes or reinterpretations of presidential term limits or tenure. Additionally, decree powers in presidential systems that cannot be checked or overturned by the legislature are significant indicators of authoritarianism (Gutmann & Voigt, 2023, p. 383).

As the cornerstone of liberal constitutionalism, the principle of the separation of powers loses its meaning in this process, and the mechanisms of checks and balances deteriorate. In such regimes, constitutional amendments can be used as tools to silence or intimidate opponents, often under the guise of fulfilling certain political objectives. In other words, the campaigns, elections, and voting processes involved in amending a constitution may take on a retributive purpose and content driven by a spirit of revenge rather than of democratic deliberation.

Constitutional Change in Türkiye and the Constitutional Court

Türkiye's tumultuous 150-year-long democratic tradition has yet to culminate in a regime fully aligned with the principles of liberal constitutionalism. At various times, its constitutional democracy has lacked either constitutionalism, democratic dimensions, or both. The *Kanun-ı Esasi* [The Ottoman Constitution], as well as the 1921 and 1924 *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu* [Constitutional Laws], failed to establish a system of guaranteed liberties grounded in the separation of powers. During Türkiye's Republic period, the single-party regime was followed by a tutelary democracy approach that was embedded in the 1961 and 1982 Constitutions.

Beginning in the early 1990s, the 1982 Constitution witnessed an expansion of freedoms, with political developments unfolding by the 2000s that enabled elected officials (i.e., the government) to consolidate their power (Daly, 2022, pp. 1082–1083). The constitutional amendments in 1995, 2001, and 2004 in particular introduced changes related to rights and freedoms, thus marking progress in democracy and liberty. The constitutional amendment in 2010, which allowed for individual applications to the Constitutional Court, is an example of constitutional change, whereas the previous rights-based interpretations of the constitution had represented a form of constitutional change through judicial interpretation.

However, to view this trajectory as entirely linear would be a mistake. For instance, the 2017 Constitutional Referendum, which replaced Türkiye's parliamentary system with a presidential one, is a striking example of unprecedented power concentrated in the hands of the president, weakening traditional checks and balances. While constitutional amendments have been added, they have not always been properly

implemented. Obstacles and crises have emerged that highlight the discrepancy between constitutional changes and their practical application. One such crisis occurred in 2023, when a conflict arose between the Court of Cassation and the Constitutional Court regarding the case of Şerafettin Can Atalay (2). The crisis between the high courts resembled judicial anarchy, and this situation shook the consistency and predictability of the judiciary.

Preserving the standards the Constitutional Court has developed, particularly through its decisions on individual applications concerning rights and freedoms, serves to protect the rule of law. Through the Constitutional Court, Türkiye's constitutional institutions have undergone a transformation toward greater liberties, and maintaining these achievements contributes to preserving its liberal democracy.

While the Constitutional Court has made significant decisions favoring liberties, how other courts and administrative bodies fulfill these decisions, particularly in high-profile cases that capture public attention, is also essential for upholding the rule of law. The distinction between the ability to criticize a decision and the failure to implement it must not be overlooked. In particular, the failure to implement a decision equates to failing to uphold the constitution. Such a neglect of a constitutional application may also result in the abuse of constitutional change.

Kaynakça

- Albert, R. (2017). Quasi-constitutional amendments. *Buffalo Law Review*, 65(4), 739-770.
- Arslan, Z. (2023), Anayasa mahkemesinin hak- eksenli yorumu, https://anayasa.gov.tr/tr/baskan/eski-bas-kanlarin-konusmalari/zuhtu-arslan/konusmalar/anayasa-mahkemesinin-hak-eksenli-yorumu/#_ftn3 (Erişim tarihi: 11.7.2024).
- Bakırcı, F. (2021). *Kuruluşundan günümüze TBMM'nin denetim yetkisinin sönümlenmesi*. Lykeion.
- Bernal, C. (2014). Foreword-informal constitutional change: A critical introduction and appraisal. *The American Journal of Comparative Law*, 62(3), 493-513.
- Boyar, O. (2021). *Anayasal yoruma giriş*. On İki Levha.
- Callais, J. T. & Young A. T. (2024). Revolutionary constitutions: Are they revolutionary in terms of constitutional design?. *Public Choice*, 200(3-4), 423-455.
- Daly, T. G. (2022). "Good" court-packing? The paradoxes of constitutional repair in contexts of democratic decay. *German Law Journal*, 23, 1071-1103.
- Democracy-Index-2023-Final-report.pdf (eiu.com) (Erişim tarihi: 29.7.2024).
- DI-final-version-report.pdf (eiu.com) (Erişim tarihi: 6.5.2023).
- Doyle, O. (2017). Informal constitutional change. *Buffalo Law Review*, 65(4), 1021-1038.
- Eren, A. (2023). *Anayasa hukuku dersleri*. Seçkin.
- Evran Topuzkanamış, Ş. (2020). *Karşılaştırmalı anayasa hukukunda halka ait anayasacılık*. On İki Levha.
- Fournier, T. (2020). The constitutional legitimation of authoritarian regimes - A comparative analysis of apartheid South Africa and communist Hungary, *EUI Working Papers*, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3584434 (Erişim tarihi: 4.8.2024).

- Gerken, H. K. (2007). The hydraulics of constitutional reform: A skeptical response to our undemocratic constitution. *Drake Law Review*, 55(4), 925-943.
- Ginsburg T. & Simpser A. (2014). Introduction, chapter 1 of constitutions in authoritarian regimes. *University of Chicago Public Law & Legal Theory Working Paper*, 468, 1-30.
- Ginsburg, T. & Huq A. Z. (2018). *How to save a constitutional democracy*. The University of Chicago Press.
- Gönenç, L. (2013). Anayasal değişim. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 62/4, 1063-1086.
- Gözler, K. (2020). *Anayasa hukukunun genel teorisi*. C. 1. Ekin.
- Gözler, K. (2018). *Türk anayasa hukuku dersleri*. Ekin.
- Graber, M. A. (2013). *A new introduction to American constitutionalism*. Oxford Academic.
- Gutmann, J. & Voigt S. (2023). Militant constitutionalism: A promising concept to make constitutional backsliding less likely?. *Public Choice*, 195(3-4), 377-404.
- Harel, A. & Shinar A. (2023). Two concepts of constitutional legitimacy. *Global Constitutionalism*, 12(1), 80-105.
- Isiksel, T. (2013). Between text and context: Turkey's tradition of authoritarian constitutionalism. *International Journal of Constitutional Law*, 11(3), 702-726.
- Landau, D. (2013). Abusive constitutionalism. *UC Davis Law. Review*, 47(1), 189-260.
- Landau, D. (2018). Populist constitutions. *University of Chicago Law Review*, 85(2), 521-543.
- Landau D. & Dixon R. (2020). Abusive judicial review: Courts against democracy. *Davis Law Review*, 53(3), 1313-1387.
- Law, D. S. & Versteeg, M. (2013). Sham constitutions. *California Law Review*, 101(4), 863-952.
- Levitsky, S. & Way L. (2002). Elections without democracy, the rise of competitive authoritarianism. *Journal of Democracy*, 13(2), 51-65.
- Linz, J. J. (2017). *Totaliter ve otoriter rejimler*. Ergun Özbudun (Çev.). Liberte.
- Madison. (2024). The Federalist Papers: No. 48, https://avalon.law.yale.edu/18th_century/fed48.asp (Erişim tarihi: 4.8.2024).
- Nwokora, Z. (2022). Constitutional design for dynamic democracies: A framework for analysis. *International Journal of Constitutional Law*, 20(2), 580-610.
- Ortega, R. N. (2016). Conceptualizing authoritarian constitutionalism. *Verfassung und Recht in Übersee / Law and Politics in Africa, Asia and Latin America*, 49(4), 339-367.
- Özbudun, E. (2019). *Anayasalcılık ve demokrasi*. Yetkin.
- Özbudun, E. (2024). *Anayasa yargısının Türkiye'nin siyasal sistemindeki yeri*. Prof. Dr. Zühtü Arslan'a armağan. E. Yıldırım, Y. Ş. Hakyemez, M. Şen, Ö. Gedik (Ed.). Anayasa Mahkemesi Yayınları.
- Özbudun, E. (2016). *Otoriter rejimler, seçimsel demokrasiler ve Türkiye*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özbudun, E. (2018). *Türk anayasa hukuku*. Yetkin.
- Özbudun, E. & Gençkaya Ö. F. (2010). *Türkiye'de demokratikleşme ve anayasa yapımı politikası*. Doğan Kitap.
- Özkan Güneş, Z. & Uzunpınar Ç. S. (2022). Hukukun araçsallaştırılması yoluyla hukuk devleti ilkesinde aşınma, Avrupa Konseyi ülkelerinden deneyimler. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 71(2), 621-682.
- Partlett, W. (2022). Crown-presidentialism. *International Journal of Constitutional Law*, 20(1), 204-236.
- Roznai, Y. (2023). Clownstitutionalism: Making a joke of the constitution by abuse of constituent power. *Juridica Ibero*, 15, 51-98.
- Roznai, Y. (2017). *Unconstitutional constitutional amendments: The limits of amendment powers*. Oxford University Press.

- Roznai, Y. & Yolcu S. (2012). An unconstitutional constitutional amendment-The Turkish perspective: A comment on the Turkish constitutional court's headscarf decision. *International Journal of Constitutional Law*, 10(1), 175-207.
- Ruotsi, M. (2024). A doctrinal approach to unconstitutional constitutional amendments: judicial review of constitutional amendments in Sweden. *European Constitutional Law Review*, 20(2), 247-281.
- Scheppele, K. L. (2018). Autocratic legalism. *The University of Chicago Law Review*, 85(2), 545-584.
- Schwartz, A. (2022). The Changing Concepts of the Constitution. *Oxford Journal of Legal Studies*, 1-31.
- Sen, A. (1999). *Development as freedom*. Alfred A. Knopf Inc.
- Şirin, T. (2022). *Türkiye'de anayasal çürüme ve yeni dördüncü erk teorisi: Çürümüş bir şey var Danimarka Kralı'ğında. Türkiye'de ve dünya'da hukuk devletinde aşınma hukukun araçsallaştırılması-belirsizleştirilmesi*. D. Yılmaz, U. Orhan, E. Göztepe (Ed.). On İki Levha.
- Tecimer, C. (2023). Anayasal amnezi: Anayasa mahkemesinin içtihat seçiciliği üzerine bir deneme. www.anayasa.gen.tr/tecimer-4.pdf (Erişim tarihi: 20.7.2024). <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2022/global-expansion-authoritarian-rule> (Erişim tarihi: 12.9.2023).
- Turhan, M. (1994). Anayasa ve anayasacılık. *Amme İdaresi Dergisi*, 27/3, 3-12.
- Tushnet, M. (2015). Authoritarian constitutionalism. *Cornell Law Review*, 100(2), 391-462.
- Versteeg, M. (2018). Popüler olmayan anayasacılık. Şafak Evran Topuzkanamış (Çev.). *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 20(1), 125-197.
- Venedik Komisyonu. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2017\)005-tur](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2017)005-tur) (Erişim tarihi: 14.12.2024).
- https://www.v-dem.net/documents/29/V-dem_democracyreport2023_lowres.pdf (Erişim tarihi: 29.7.2024).
- Yazıcı, S. (2009). *Yeni bir anayasa hazırlığı ve Türkiye, seçkinlikten toplum sözleşmesine*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Yıldız, A. (2022). *Anayasa ve anayasacılık bağlamında Arap devrimleri. Arap ayaklanmalarını yeniden düşünmek, süreç ve aktörler*. M. Özcan & M. H. Mercan (Ed.). Küre.
- Yokuş, S. (2020). Özgürlükler Bağlamında 1982 Anayasası'nın Evrimi. *Anayasa Yargısı*, 37(2), 1-30.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Kabine Üyelerinin Seçkinlerin Dolaşımı Kuramı Çerçevesinde İncelenmesi (58. ve 67. Dönemler Arası)

Ahmet Çırakoğlu*
Kerem Yıldırak

Öz: Bir yönetim mekanizmasının önemli parçalarından olan seçkinler, toplum içerisindeki yerleri açısından karar alma süreçlerini etkilemelerinin yanında bu süreçleri yönlendirmekte ve biçimsel sınırlar çizmektedirler. Karar verme davranışını süreklilik içerisinde şekillendiren siyasal seçkinler veya seçkin gruplar zamansal/dönemsel olarak birbirlerinin yerlerini doldurarak gelişim göstermektedirler. Vilfredo Pareto'nun "seçkinlerin dolaşımı" şeklinde adlandırdığı bu döngü her ulusun, toplumun veya evrenin, çağın ve dönemin kendi konjonktüründeki seçkin profilini ifade etmektedir. Nitekim Türk siyasal yaşamının öncüllerinden olan siyasal seçkinler arasındaki dolaşımın tespiti bireysel ve toplumsal özellikler temelinde Türk toplumunun yönetim niteliklerini daha kapsamlı değerlendirebilme-mizi sağlarken, aynı zamanda ekonomik, askeri, sosyolojik, psikolojik, kültürel ve politik tüm yönlerin nesnel bir perspektifle ele alınmasının önünü açmaktadır. Çalışma, Pareto'nun seçkinlerin dolaşımı kuramının Türk siyasetinde ne kadar görünür olduğunu tespit edebilmeyi amaçlamıştır. Çalışmada örneklem olarak seçilen 58. ve 67. dönemler arasında görev yapmış olan kabine üyeleri (siyasal seçkinler) seçkinlerin dolaşımı kuramı çerçevesinde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Siyasal Seçkin, Seçkinlerin Dolaşımı, Vilfredo Pareto, Kabine Üyeleri, Bakanlar.

Abstract: Being an important part of a governance mechanism, elites not only influence decision-making processes in terms of their place in society but also direct these processes and draw formal boundaries. Political elites or elite groups, which shape decision-making behaviour in continuity, develop by replacing each other temporally/periodically. This cycle, which Vilfredo Pareto calls "the circulation of elites", expresses the elite profile of each nation, society or universe, era, and period in its own conjuncture. Indeed, determining the circulation among the political elites, who are the pioneers of Turkish political life, is important in terms of both their personal backgrounds and their social positions. While such a determination allows us to evaluate the administrative qualities of Turkish society more comprehensively based on individual and social characteristics, it also paves the way for an objective perspective on all economic, military, sociological, psychological, cultural, and political aspects. This study aims to determine the extent to which Pareto's theory of elite circulation is visible in Turkish politics. In the study, the members of the cabinet (political elites) who served between the 58th and 67th terms were selected as a sample and these individuals were examined within the framework of circulation of elites.

Keywords: Political Elite, Circulation of Elites, Vilfredo Pareto, Cabinet Members, Ministers.

* Sorumlu Yazar

@ Doktor Adayı, Marmara Üniversitesi, ahmetcirakoglu@marun.edu.tr
Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, keremyldrak@gmail.com

id <https://orcid.org/0000-0001-5491-1780>
<https://orcid.org/0000-0003-0432-9981>

DOI: 10.12658/M0764
insan & toplum, 2025; 15(2): 110-146
insanvetoplum.org

Başvuru: 02.11.2024
Revize: 14.12.2024
Kabul: 07.01.2025
Erken Baskı: 20.03.2025

Giriş

Bir yönetme ve düzen sağlama aracı olarak siyaset, demokratikleşme süreçlerinin merkezinde yer almakta ve toplumsal gerçekliğin yapısal olarak değişmesine, gelişmesine ve iyileştirilmesine yol açmaktadır. Nitekim toplumsal dinamikler bu süreçte tarihi dönüm noktalarıyla kesişerek birey, toplum, siyaset gibi aktörleri yeniden inşa etmektedir. Kendisini yeniden tanımlamaya girişen aktörler, farklı fikirler ve düşünceler etrafında kümelenerek ideolojik söylemlerini kişisel hareket alanlarıyla sürdürmekte ve bu sayede siyaset mekanizmasının merkezinde temellenen yeni ideolojik pratikler bireysel davranışların farklı sınırlar dahilinde somut adımlara dönüşmesini sağlamaktadırlar. Oluşan somut sınırların arasındaki rekabete dönüşen siyasal söylemler, bireyin merkezi yönetim üzerindeki etkin olma çabalarını öne çıkarmakta ve karar alma süreçlerindeki rolünü arttırmaktadır. Bahsedilen döngü içinde gelişim gösteren bu sistem, yönetici sınıfı oluşturan “seçkinler”i doğurarak kaynak ve değer dağıtımındaki karar verme yetkisini otoriterleştirmektedir. Bu bağlamda yöneten seçkinler ile yönetilen toplumlar arasındaki hiyerarşik durum netleşmekte ve ilerleyen süreçlerde bu seçkin grupların nihayetinde başka bir seçkin çevreyle yer değişeceği ve bunun devamlı bir güç dolaşımına yol açacağı düşünülmektedir (Pareto, 2013). Dolayısıyla toplumların sosyolojik, ekonomik, politik, psikolojik, kültürel vb. gelişmelerinin anlaşılmasında önemli rol oynaması sebebiyle Türk ulusunun modern ve geleneksel siyasal eğilimlerinden doğan bu oluşun incelenmesi ve milletvekili, bürokrat, siyasal parti temsilcileri, hükümet kabinesi üyesi gibi siyasal seçkinlerin geniş bir perspektifle değerlendirilmesi önemli görülmektedir.

Genel olarak seçkinler; sosyolojik, iktisadi, kültürel, siyasal anlamda diğer bireylere göre daha yüksek güce ve statüye sahip insanlar olarak görülürken, seçkinlerin karar verme süreçlerinde ve fikir üretme noktasında da ehil olduğu düşünülmektedir (Arslan, 2022; Mills, 1956; Zannoni, 1978). Öte yandan siyasal seçkinler ise sosyoekonomik bir arka plana sahip birey veya birbiriyle bağlantılı büyük ya da küçük gruplar olarak görülmekte, eğitim, toplumsal ağlar ve ekonomik kaynaklar üzerindeki kontrolleri ile anılmaktadırlar (Frey, 1965). Toplumsal/bireysel hayatlara kararlarıyla yön veren ve yönetim ağının en üstünde bulunun bu siyasal seçkinlerin kim olduğuna dair genel bir bakış açısı sunan söz konusu anlayış “seçkin kimdir?” sorusuna yanıt vermektedir. Esasen ele aldığımız bu çalışmayla, ifade edilen soruyu daha özel bir perspektifle ele alarak, “58. ve 67. kabine dönemleri arasındaki siyasal seçkinler hangi toplumsal arka plandan gelmektedir?” ve yine aynı dönemler arasında “kabine üyelerinin göreve gelmeleri sürecinde bir seçkin geçişkenliği söz konusu olmuş mudur?” sorularına cevap aranmaktadır. Bunun yanında iktidar partisinin kurucu üyelerinin sistem içerisindeki etkinliği de değerlendirme konusu edilmştir.

Bu araştırma, Vilfredo Pareto'nun "seçkinlerin dolaşımı" kuramının Türkiye siyasetinde ne derece uygulanabilir ve geçerli olduğunu tespit edebilmeyi amaçlamaktadır. Bu kuramla, seçkinlerin sürekli birbirleri arasında yer değiştirme eğiliminin var olup olmadığı veya liyakatli, yetenekli kimselerin yönetim kademesi içinde yukarıya tırmanıp tırmanmadığı konusunun tespiti hedeflenmektedir. İfade edilen amaç ve hedef doğrultusunda konuyla ilgili çalışmaların (Frey, 1965; Çay, 2009; Neziroğlu & Yılmaz, 2013 ve 2015) verileri ve analiz yöntemleri değerlendirilerek 58., 59., 60., 61., 62., 63., 64., 65., 66., 67. hükümetlerde görev almış toplam 144 kabine üyesinin resmi, politik ve sosyodemografik profilleri incelenmiş, elde edilen veriler seçkin kuramıyla ilişkilendirilerek değerlendirilmiştir.

Kavramsal Çerçeve: Seçkinlerin Dolaşımı Kuramı

Düzen ve sistem, toplumu/toplumlara bir araya getiren önemli iki olguyu oluşturmaktadır. Toplamların yapı taşlarını meydana getiren ekonomik, politik, psikolojik, askeri vb. araçların belirli bir çerçeve içerisinde yönlendirilmesi düzeni sağlarken, tüm bunların bir kural, yasa vb. olanaklarla yönetilmesi de sistemi oluşturmaktadır. Toplamların yaşamsal faaliyetlerini sürdürmeleri ve gelecekleri hakkında karar almalarının gerekliliği sebebiyle düzen, çoğu zaman toplum süreklilik arz eden bir kontrol mekanizması içerisinde yönetilmeye ihtiyaç duymaktadır. İfade edilen kontrol mekanizması ve üst merci olarak sistem tam da burada devreye girmektedir. Düzenin varlığı ona itaat eden toplamlara, sistemin varlığı ise yöneten sosyolojik azınlıkları ortaya çıkarmaktadır. Sistemi yöneten ve düzeni kontrol eden sosyolojik azınlıklara yöneten (diğer bir deyişle seçkin), düzen içinde yaşayan toplamlara ise yönetilen adı verilmektedir.

Seçkinler, bireylerin sosyal hayatı içerisinde zamanla tabakalaşmış oluşumları sembolize eden ve bu oluşumların bireyler/toplamlar tarafından farklı şekillerde tanımlanmasına yol açan önemli bir nitelik taşımaktadır. Gaetano Mosca, Vilfredo Pareto, Robert Michels, C. Wright Mills,¹ Plüralistler, Marksistler gibi birçok yazar ve ekol, seçkinleri incelemiştir. Tüm bu düşünürlerin seçkin kavramı çatısı altında farklı yorumlamalar/tanımlamalar geliştirmesinin en büyük nedeni, "nasıl oluyor da her yerde ve her zaman ufak bir azınlık, çoğunluğu yönetebiliyor ve toplumdaki siyasi karar alma yetkisini kendi elinde tutabiliyor, süregelen bu durum değiştirilebilir

1 Mosca, G. (1939). *The ruling class*. New York: McGraw-Hill; Pareto, V. (1968). *The rise and fall of the elites: An application of theoretical sociology*. New Jersey: The Bedminister; Michels, R. (1915). *Political parties: A sociological study of the oligarchical tendencies of modern democracy*. New York: Hearst's International Library; Mills, C. W. (1956). *The power elite*. New York: Oxford University.

mi?” sorusunu sormalarıdır. Değerlendirmelerinde ise tüm toplumlarda bir seçkin azınlığın var olduğunu kabul etmişler, bu azınlığın siyasi yapıyı oluşturmasının ve yönetmesinin kaçınılmaz ve değişmesi mümkün olmayan bir durum olduğuna kanaat getirmişlerdir (Vergin, 2003).

Pareto’nun seçkin olarak tanımladığı kişiler, her insan faaliyeti dalında not verme yoluyla bir endekslemeye gidildiğinde, kendi faaliyet dallarında en yüksek endekslere sahip olanlardır. Ona göre en iyi avukatlar, en iyi memurlar, en çok kazananlar, en iyi politikacılar, en iyi polisler kısacası herhangi bir kesimde varoluş koşulları, akılları ve varsıllıkları sayesinde başkalarına oranla üstün bir çizgide yer alan kişiler toplumun seçkinleridir (Pareto, 1935). Bu bağlamda, entelektüel birikimleri ve kabiliyetleriyle toplum içerisinde sınırlı bireyler, yönetici sınıfının asli üyeleri konumunda yer almakta ve süreklilik arz eden bir dolaşımın parçalarını oluşturmaktadırlar. Dolayısıyla var olan kabiliyetlerin zamanla işlevini yitirdiği ve yerine yeni kabiliyetli yöneticilerin geldiği düşünülmektedir. Seçkin olmada belirleyici etken, kişilerin bağlı oldukları örgütlerdeki konumları ve o mevkide bulunmanın sağladığı iktidarın kullanımıdır. İktidar kullanımı mevki ile doğrudan doğruya ilgilidir. Seçkinin tanıtıcı özelliği salt büyük örgütlerin az sayıda insan tarafından yönetilmesi değil, bu yönetici azınlığın zaman içinde değişmesi veya değişme kabiliyetine sahip olmasıdır (Turhan, 2000). Bu şekilde seçkinler, mevcut siyasal alanların (siyasal partiler, sendikalar, dernekler vb.) kurumsallaşmasını olumlu ya da olumsuz bir şekilde etkileyebilecekleri gibi, ekseriyetle yönetilenler üzerinde oligarşik bir yapıya da dönüşebilmektedirler. Yönetilenler üzerindeki örgütlenmesini tamamlayan bu oligarşik güç, demokratik süreçlerin devam etmesi sayesinde sürekli kendisini yenileyerek egemen sınıfın kalıcılığını sağlamaktadır (Michels, 2021).

Seçkin alanına katılımın, bireyin kendinden farklı insanlara göre taşıdığı yüksek kabiliyetlere bağlı olduğu düşünülmektedir. Nitekim aristokratik anlayışın hakim olduğu dönemlerde seçkinlik tanımının çehresini büyük ölçüde aile bağları oluşturmaktaydı, fakat günümüzde seçkinlik kriterlerinin bu tanımlamadan çok farklı olarak değerlendirildiği görülmektedir. Aristokratik dönemlerde seçkin olabilmenin koşulları arasında gösterilebilecek olan statü, zenginlik, rasyonalite, yetenek ve ahlaki duruş gibi özellikler üst sınıfsal aidiyetlerin belirleyicileri olarak değerlendirilmekteydi. Öte yandan tüm bu üstün özelliklere sahip bireyler tarihsel süreç içerisinde devamlılığını sağlayamayarak “eski seçkin” konumlarına gerilemekte ve bunların yerini ya yine seçkin sınıfına ait ya da halkın içerisinde seçkin olabilecek özelliklere/potansiyele sahip olan “yeni seçkin” bireyler doldurmaktaydılar. Pareto eski seçkinler ile yeni seçkinler arasında yaşanan bu değişimi “seçkinlerin dolaşımı” olarak adlandırmakta ve seçkinlerin bu dolaşımda oynadığı kişisel rollerin sosyal anlamda sürekliliği sağlayan bir faktör olduğunun altını çizmektedir. Aynı zamanda

bu dolaşımın tekrarlayan ve ölçülü bir şekilde gelişim göstermemesi durumunda sosyal istikrarın bozulacağını düşünmektedir. İktidarda (yerel ya da ulusal) bulunan seçkinlerin sosyal istikrarı sağlayabilecek yeni bireylere imkan tanınması sonucunda iktidar olma mücadelesi rijit bir hal almakta ve yeni bireylerin (yönetici konumuna) yükselmesiyle birlikte iktidarda bulunan eski seçkinlerin bunlarla yer değiştirmesi kaçınılmaz hale gelmektedir.

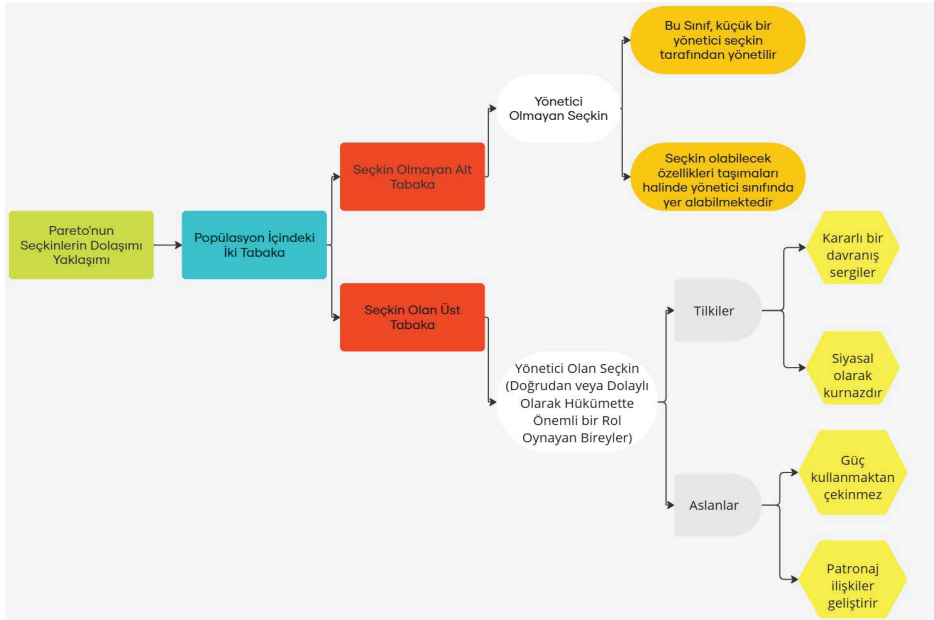
Bireye ve topluma yönelik üretilen rasyonel olan/olmayan fikir ve düşünceleri kabul eden ve buna göre bir şema çizen Pareto, seçkinlerin dolaşımını iki ana hat üzerinden incelemektedir. Ekonomik, sosyolojik, psikolojik ve politik alanlar içerisinde değerlendirilebilecek bu iki hat, ilk olarak kitlelerin duygusal (irrasyonel) bir yapıyla hareket ettiklerini ve daha sonra bu duygu aracılığıyla ürettikleri fikirleri mantıksal (rasyonel) bir temele dayandırdıklarını iddia etmektedir. Örneğin, milliyetçiliği duygusal bir bakış açısıyla ele alan ve tercihlerini bu yönde yapan bireyin/toplulun desteklediği siyasal partinin ve parti programı gibi rasyonel zeminde oluşturulan bir metnin milliyetçiliğe sağladığı temel, kitlelerin duygusal karar alıp daha sonra rasyonel fikir ve düşüncelerle bu kararı desteklediğini göstermektedir. Dolayısıyla birey ve toplum, duyguları ile oluşturdukları düşünceleri mantıksal dayanaklarla destekleyerek tercihlerini yapmaktadır. Simbiyotik bir ilişkinin kurulduğu bu iki nokta arasında Pareto, insan eylemlerinin çok geniş bir repertuvarda ilerlediğini söyleyerek tutumları/davranışları “türem/türev ve tortu/kalıntı” şeklinde sınıflandırmaktadır (Pareto, 2013). Türemler toplumun iktisadi, dini veya politik görüşlerinden, varsayımlarından ya da manifestolarından meydana gelmektedir. Tortular ise bireylerin ruh hallerini, duygularını veya sezgisel durumlarını içermektedir. Kavramsal olarak örneklendirmek gerekirse laiklik bir modernleşme hareketi olarak tortuyu oluşturmaktadır. Bu, gelenekselliği odağa alarak mütedeyyin bir yaşam tarzını benimseyen bireylere uzak bir kavram olduğundan dolayı, laiklik kavramına karşı mütedeyyin kesim tarafından doğal bir direnç oluşacaktır. Söz konusu direnci kırmak için laiklik kavramı çağdaşlaşma, refah, demokrasi vb. bağlarla reforme edilerek toplumsal tabanda kabul görecektir tarzda yeniden şekillendirilebilmektedir. Diğer yandan geleneksel yaşam biçimlerini benimseyen insanların zaman içerisinde siyasal temsiliyete ulaşma arzusunu oluşturan tortuları Türk siyaseti özelinde örneklendirdiğimizde ise Demokrat Parti’nin “yeter söz milletin” ifadesinin bu arzuya cevaben konumlanmasıyla türetilen durumları ifade ettiği söylenebilir.

Özellikle tortular, bireylerin/kitlelerin sergilediği davranış ve tutumların sebebi olarak görülmekte, tarihsel olarak toplumun değiştiği veya dönüştüğü noktaların anlaşılabilmesinde rol oynamaktadır. Pareto, tortuları iki önemli fonksiyon içinde değerlendirmektedir. Sürekli yeni yorumlar getiren, duygularını ürettikleri argümanlarla besleyebilen ve dinamikler oluşturabilen yenilikçiler (uyuşma/tilki) ve mevcut olay,

olgu, durum ve en genelde geleneği korumaya çalışan konsolidatörler (korunma/aslan). Örneğin bir siyasal parti veya sivil toplum kuruluşu gücünü bürokratik kadroların kuvvetlendirilmesinden, kurumsallaşma eğiliminin desteklenmesinden ya da parti programı ve tüzüğüne göre hareket etmesinden alıyorsa burada kurnaz tilkilerin olduğu söylenebilir. Öte yandan patronaj ilişkilerin, merkezi bir karar alma eğiliminin ya da lider kültünün olduğu bir yerde güç kullanmaktan çekinmeyen aslanların olduğu görülebilir. Pareto her iki grubun birbirleri ile yer değiştirebildiğini ve tarihsel süreçte bu grupların nasıl değişip dönüştüğünün görülebileceğini ifade etmektedir. Pareto'ya göre her iki grubun da temel amacının kitleler üzerinde merkezi/egemen bir yetkiye sahip olmak ve kaynak ve değerlerin dağıtımında karar vermek olduğunun altını çizmektedir (Pareto, 2013). Dolayısıyla bu amaç uğruna oluşan tüm eylemler siyasal seçkinlerin dolaşımının süreklilik içerisinde oluşturduğu bir döngüye bağlanmaktadır.

Tablo 1

Vilfredo Pareto'nun Seçkinlerin Dolaşımı Kuramı²

2 Tablo araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.

Pareto, tarihi, sonu gelmeyen bir seçkinler dolaşımı öyküsünde ve bir aristokratlar mezarlığında görmekte ve ona göre güç, yeni bir politik denge mekanizması oluşturan kadar gelgit durumu sergilemektedir. Siyasal anlamda bir bireyin siyasal seçkin olabilme serüveni, toplum içerisindeki en dip noktadan yukarıya doğru (iktidar) giden doğrusal bir güzergahı izlemesinden meydana gelmektedir ve bu güzergah içerisinde bireyler yerel ya da genel anlamda yönetime/yönetmeye talip olmaktadır. Zira yerel siyasal seçkinlerin pozitif ya da negatif eylemleri, ulusal düzeydeki seçkinlerin hamlelerini etkilemektedir. Tam bu noktada, ulusal düzeydeki siyasal seçkinler gibi yerel seviyedeki siyasal seçkinler de ekonomik, politik, askeri, dini, sosyolojik, psikolojik vb. araçların varlığında ve sürdürülebilirliğinde söz sahibi konumunda bulunmayı istemektedirler. Daha açık bir ifade ile yerel siyasal seçkinler, yerel düzeydeki imkanların ve kaynakların kullanılmasıyla yereldeki halkın refahını ve mutluluğunu sağlamak üzere yerel iktidar ve otorite üzerinden halkı yönetme çabası içerisine girmektedirler (Aydın, 2010). Seçkinlerin bu noktadaki baskın gücü halkın iktidardaki önemini yitirmesine sebep olurken, küçük bir azınlığın kendi kararlarıyla kitleleri yönetmesine yol açmakta ve sosyopolitik alanı yeniden şekillendirmektedir.

Belirli bir toplumda siyasal seçkinlerin değişiminin veya dönüşümünün görülebilmesinde önemli olan seçkinlerin dolaşımı kuramı, ulusal ve yerel siyasal seçkinlerin davranışları ile bağlantılı görülmektedir. Siyasal olarak değerlendirilebilecek aileler, cemiyet veya cemaatler, sivil toplum kuruluşları, siyasal partiler gibi alanlar ya da bireyin dünya görüşünü yansıtan söylemler/davranışlar seçkinler sınıfının ilerleyeceği süreçleri belirlemektedir. Bu bağlamda iktidar gücüne sahip ulusal ya da yerel seçkinler grup ya da birey referansı ile kendilerini ifade etmekte ve oluşan ifade biçiminin canlılığı topluluklar içinde bireyin ön plana çıkmasını sağlayarak seçkinler sınıfının mevcudiyetini devamlı kılmaktadır.

Tüm bu kavramsal açıklamalardan hareketle, tarihsel ve sosyolojik değişkenlerin etkisini ön plana almaktan ziyade tüm toplumları kapsayan bir “evrensel” anlayış ortaya koyan Pareto’nun seçkinlerin dolaşımı kuramında daha çok ekonomik, kültürel, politik veya küresel değişimler/değişmezlikler seçkinlerin varlığını etkileyebilir. Seçkinlerin en yetenekliler olarak tanımlandığı bakış açısının her toplumda aynı oranda karşılık bulduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla bu noktada bunun bir meritokrasi mi yoksa güç ve sermaye sahipliği mi olduğu sorunsalı ortaya çıkmaktadır. Demokratik sistemlerin hedefleri açısından değerlendirildiğinde demokrasi, kaynak ve değerlerin eşit/adil bir yöntemle dağıtılmasını savunurken, seçkinler kuramı azınlığın çoğunluk üzerindeki iktidarıyla şekillenmekte ve bu haliyle modern demokratik sistemlerin analizinde yetersiz kalmaktadır. Kuram, çeşitli toplumsal yapıları genellikle ampirik verilere dayanmayan teorik bir çerçeveye açıklamaktadır. Seçkinlerin doğası, değişimi ve toplum üzerindeki etkisi gibi konularda

somut, sistematik ve veri tabanlı analizlerin eksikliği, teorinin uygulanabilirliğini sınırlandırmaktadır. Aynı zamanda iktidarın yapısını seçkinlerden ziyade çoklu aktörler arasında gelişen dinamiklere dayandıran modern siyaset bilimi ve sosyolojinin savları ele alındığında, Pareto'nun kuramının siyasetteki karmaşık güç ilişkilerini yeterince ortaya koymadığı söylenebilir. Çalışmada, seçkinlerin dolaşımı kuramında yeterince işlenmediği tespit edilen bu parametrelerin Türk siyasetine uyarlanmasına ayrıca çaba harcanmıştır. Nitekim Türkiye'de yerleşik bir elit kültüründen bahsetmemiz mümkün görünmediği için yapılan analizlerin bu faktörleri de içermesine özellikle dikkat edilmiştir. Pareto'nun kuramında aktif bir yönetici azınlığın pasif bir toplum üzerindeki etkin iktidarından bahsedilmesine karşın, Türkiye'de yönetici olmayanlar arasında toplumsal/bireysel siyasal katılımın artması ve buna bağlı olarak sosyopolitik hareketlerin yükselmesiyle pasif olarak nitelendirilebilecek bireyler, aktif yönetici adaylarına dönüşme eğilimi göstermişlerdir. Son olarak kuramın, uluslararası güç dinamiklerinin ve ekonomik ilişkilerin ulusal siyasete olan etkisini yeterince kapsamadığı değerlendirildiğinden dolayı çalışmamızda yeni elitlerin Türk siyasetine etkileri de göz önünde bulundurulmuştur.

Seçkin teorileri küçük bir azınlık grubun çoğunluk olan toplumsal tabanı yönettiği ve bu azınlığın siyasal, ekonomik, psikolojik, sosyal gücü yönlendirdiği mantığına dayanmaktadır. Bu mantık, tarihsel süreç içerisinde seçkin teorilerinin Türk siyasal sistemiyle olan ilişkisi bağlamında değerlendirildiğinde, seyfiye-kalemiye-ilmiye yönetiminden cumhuriyete geçişte asker ve bürokratların karar alma süreçlerindeki etkisiyle modernleşme ve devletin yeniden tasarlanmasının ön plana çıkması; çok partili hayata geçişle birlikte sivil siyasetin katılımının artması, ancak askeri, bürokratik seçkin sınıfta gözle görünür bir değişimin yaşanmamış olması; günümüzdeyse iş insanları, kanaat önderleri ve profesyonel siyasetçiler ile yeni bir seçkin grubun ortaya çıkması şeklinde tezahür etmiştir. Bu bağlamda Türk siyasal sisteminin dönemsel olarak seçkinlerin farklı formlarından ve kendi içerisinde yaşamış olduğu sirkülasyondan bahsetmemiz mümkün görünmektedir.

Literatür Taraması

Türk siyasal seçkinleri hakkında kaleme alınan araştırmalar genel itibarıyla milletvekillerinin sosyodemografik özelliklerinden faydalanmaktadır. Frederick Frey'in "The Turkish Political Elite" (1965) başlıklı kitabı Türkiye'deki seçkin sınıfı ele alan ilk ve en kapsamlı çalışma olarak gösterilebilir. Bu çalışmada esasen seçkinler yaş, eğitim, meslek, cinsiyet gibi sosyodemografik kriterler temelinde ele alınmış ve

sonrasında farklı ülkeler özelinde de benzer çalışmalar yapılmıştır.³ Öte yandan çalışma alanlarının genişlemesiyle birlikte kentler veya siyasi partiler, kadınlar, belirlenmiş yıllar arasındaki seçkinler ve dönemsel olarak bürokrat kökenliler referans alınarak milletvekili seçkinler incelenmiştir (Arslan, 2005 ve 2007; Ertan & Aykaç, 2019; Altan, 2008; Bildirici, 2019). Dolayısıyla çalışmalar, seçkin kavramını milletvekillerinin demografik özelliklerine daha fazla yaklaştırmış ve Cumhuriyet dönemi hükümet özellikleri ve bakanlar kurulu üye profillerini daha kısıtlı ele almıştır.

Öncesinde değinildiği üzere, Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinin tarihinde özellikle kabinede görev yapmış olan seçkinlere yönelik spesifik çalışmalar oldukça kısıtlıdır. Demiral (1973), Bayrak (1984), Çay (2009), Neziroğlu ve Yılmaz (2013 ve 2015) gibi araştırmalar bakanlar kurulu seçkinlerinin demografik özelliklerini, görev başlama ve bitiş tarihlerini, ait oldukları partileri ve seçim çevrelerini çalışmalarına konu etmişlerdir. 1920-1985 yılları arası 45 hükümetin politik yapısı ve görev sürelerini analiz eden Sencer (1985), hükümetlerin genel itibarıyla tek partili bir sistemi oluşturduğunu ve koalisyon dönemlerinin hükümetin yönetme süresini sınırlandırdığını ifade etmektedir. Turan (1986) ise bakanlar kurulu seçkinlerinin sosyodemografik ve politik sınırlılıklarını ele almış ve 1946-1980 arası tüm bakanların ve milletvekillerinin eğitim, meslek, toplumsal bağlantı ve parlamenter özelliklerini karşılaştırmıştır. Çalışma neticesinde bakanların milletvekillerinden daha eğitilmiş, bürokratik kökenli ve siyasi deneyiminin daha fazla olduğu sonucuna ulaşmıştır.

1923'ten 2009'a kadar Türkiye Cumhuriyeti hükümet kabinelerinde görev almış olan bakanlar kurulu üyelerini inceleyen Sayarı & Dikici-Bilgin (2011 ve 2018), cinsiyet, yaş, doğum yeri, meslek, eğitim gibi demografik kriterleri kullanarak 60 hükümeti 10 yıllık dönemler şeklinde analize tabii tutmuştur. Çalışmada, darbelerin bakanları çoğunlukla değiştirdiğini, bu manada demografik yapının da etkilendiği vurgulanmış ve seçkinlerin çoğunlukla orta yaşta ve hukuk eğitimi almış akademisyenlerden oluştuğu görülmüştür. Bir başka çalışmada ise 1950-2011 yılları arasında görev almış hükümetlerin ve bakanların sayıları, hizmet süreleri, bağlı bulundukları siyasal parti gibi parametreler araştırılmış ve tek partili ya da koalisyon sistemlerine göre sürenin etkilendiği ve kitle partilerinin milletvekilleri sayısına kıyasla daha düşük koltuk sayısına ulaştığı tespit edilmiştir (Mutlu, 2014).

3 Söz konusu çalışmalar için bkz. Dorronsoro, G. & Massicard, É. (2005). Being a member of parliament in contemporary Turkey. *European Journal of Turkish Studies*, 3, 1-57; Sayarı, S. & Hasanov, A. (2008). The 2007 elections and parliamentary elites in Turkey: the emergence of a new political class? *Turkish Studies*, 9(2), 345-361; Tachau, F. & D. Good, M.-J. (1973). The anatomy of political and social change Turkish parties, parliaments and elections. *Comparative politics*, 5(4), 551-573; Tachau, F. (1980). Parliamentary elites: Turkey. J. M. Landau, E. Özbudun & F. Tachau (Eds.), In *Electoral politics in the middle east: Issues, voters, and elites* içinde (pp. 205-242). London: Croom Helm.

Hükümetleri, bakanlık seviyesinde değerlendiren Altunok ve diğerleri (2019), 1920-2020 arası yıllarda kurulan tüm bakanlıkların kuruluş aşamasını, bakanların hizmete başlamasını/bitirmesini, bakanlığın isminin değişimini ya da bakanlıkların birleşimini/ayrımını kendi bakış açısıyla “Türkiye Cumhuriyeti Bakanlıklar Tarihi” kitabında kapsamlı olarak incelemiştir. Yanı sıra Özalp, Bir ve Yeles (1988) 9. ve 18. dönemler arasında görev alan bakanları ve milletvekillerini sosyodemografik faktörler aracılığıyla değerlendirmiştir. Kadınların milletvekili ve bakan olarak hizmet verme oranına değinen Aydın ve Kahraman (2015), bakanlık yapmış kadın siyasilerin sosyodemografik özelliklerine ışık tutmuştur. Daha spesifik anlamda bazı çalışmalar içişleri ve turizm bakanlarını incelemiş ve onların demografik özelliklerine değinmiştir (Çolak, 2021; Ormankıran ve diğerleri, 2014). Bu çalışmalarda ele alınan tüm örneklem grupları, seçkin olup olmama durumlarına bakılmaksızın karar alma mekanizmasının çeşitli seviyelerinde bulunan veya siyasal yönetici pozisyonunda yer alan bireyler temelinde siyasal seçkin olarak kabul edilmiştir (Aslan, 1995; Çağlar & Arslan, 2000; Mills, 1956 ve 1963; Weber, 1968; Parry, 1969).

Farklı yöntemleri ve sonuçları içeren yukarıdaki tüm çalışmalar, temelde daha çok siyasal seçkinlerin sosyodemografik özelliklerine ağırlık vermiş, siyasal atmosferin, dönemin ve kurumsal süreçlerin koşullarına göre tasarlanmışlardır. Bu çalışma ise 2002’den bu yana tek başına iktidar olan AK Parti kabine üyelerinin seçkinlerin dolaşımı kuramı içinde analiz edilmesiyle, partinin kurumsallaşma süreçlerine dair ipuçlarının görülmesine imkan tanımayı hedeflemektedir. Aynı zamanda araştırmanın siyaset bilimi, sosyoloji ve tarih disiplinlerinden yararlanılarak hazırlanmış olması, multidisipliner bir yaklaşım ortaya koyma amacına yönelik çabayı ifade etmektedir. Bakanlar üzerinden daha teorik bir perspektif sunan bu çalışma, “modern Türk siyasetinde seçkinlerin dolaşımı” üzerine özgün bir katkı sunabilmeyi hedeflemektedir. Öte yandan Frey’in (1965) çalışması Türk siyasetinin ilk 100 yıl içerisindeki siyasal elit profiline projeksiyonunu verirken, bu çalışma “ikinci yüzyılda siyasal elit kimdir?” sorusunun yeniden sorgulanmasına ayrıca olanak tanımaktadır. Çalışmada seçkinlerin dolaşımının döngüsel mi yoksa sürekli mi geliştiğine dair ampirik bulgular sunulmakta, merkez-çevre değişiminin ya da merkezin çevreleşmesi veya tam tersi durumun varlığı/yokluğu ortaya konulmaktadır. Frey (1965), Sayarı ve Dikici-Bilgin (2011) gibi çalışmaların sunmuş oldukları analizlere katkı olarak bu çalışma, Pareto’nun evrensel teorisini kullanarak seçkinlerin dolaşımını Türk siyaseti bağlamında daha geniş bir kuramsal çerçevede tartışabilme olanağı sunmayı amaçlamaktadır.

Yöntem

Seçkinler, kurumsal iktidar sahibi, sosyoekonomik kaynakları elinde bulunduran, karar alma ve kitleleri yönlendirme becerisine sahip, kuralları belirleyen ve uygulayan

kimselerdir. Seçkinlik sınıfsal veya kurumsal bir üstlük tanımlaması değildir. Bu tanımlamada benimsenen temel kriterler güç (iktidar), kontrol ve etkidir. Siyasal seçkinler ise siyaset kurumu içerisinde üst veya üste yakın konumları ellerinde bulunduran bireylerdir. Dolayısıyla siyaset mekanizmasının üst düzey pozisyonlarını işgal eden cumhurbaşkanları, başbakanlar, meclis başkanları, cumhurbaşkanı yardımcısı, başbakan yardımcısı, bakanlar, siyasi parti liderleri, genel sekreterleriyle etkili diğer üst kurul üyeleri siyasal seçkin olarak kabul edilmektedir (Çağlar & Arslan, 2000). Buradan hareketle bu çalışmada örneklem olarak belirlenmiş tüm kabine üyeleri siyasal seçkin olarak ele alınmıştır. Tablolarda belirlenen kriterlerle siyasal seçkinlerin sosyodemografik konumları açıklanarak sayısal ve yüzdesel veriler sunulmuştur. Bu veriler üzerinden Türk siyasetindeki seçkinler arasında bir seçkin dolaşımının olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bakanların genel profilini oluşturacak bilgiler toplanırken TBMM ve hükümet yayınlarından, siyasi parti yayın ve açıklamalarından, kişisel biyografilerden, gazete ve internet sitelerinde yayınlanan yazılardan yararlanılmıştır. Bu yayınlardan isim ve soy isim, doğum yeri, eğitim, yabancı dil, ünvan, ihtisas, mesleki ve siyasal kariyer, alınan ödül gibi değişkenler toplanmıştır. Devam eden süreçte bu değişkenler başta Frey (1965) olmak üzere diğer araştırmalarla (Bayrak, 1984; Demiral, 1973; Mutlu-Eren, 2014; Woldendorp ve diğerleri, 2000) kıyaslanmış ve güncel veri setleri oluşturulmuştur. Bahsi geçen çalışmalarda kullanılan kriterler konuyla ilgili yapılacak araştırmalara temel oluşturmakla birlikte, toplumların sosyopolitik değişim/gelişimleri göz önüne alındığında bu kriterlerin güncellenmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Buna ek olarak Türkiye’de yerleşmiş bir seçkin kültürü veya köklü bir seçkin yapı (Batı kültüründe var olan sınıf veya statü temelli elit geleneği) mevcut olmadığından dolayı Türk standartlarında bir seçkin/siyasi seçkin tanımının yapılması güçleşmekte ve bu sebeple araştırmalarda belirlenen kriterlerin birçoğu bu noktada yetersiz kalabilmektedir. Bu kısıtlılık göz önüne alınarak geçmiş tarihlerde yapılan araştırmalarda kullanılan tanımlar/kriterler güncellenerek ve Türk siyasal yapısı özeline indirgenerek kullanılmıştır.

Kabine üyelerinin hedef örneklem olarak ele alındığı bu çalışmada metin, görüntü, ses veya diğer iletişim biçimlerinin sistematik ve nesnel bir şekilde değerlendirilmesini sağlayan ve bir nitel/nicel analiz metodu olan içerik analiz yöntemi (Ültay ve diğerleri, 2021) kullanılmıştır. Bu analiz ile dokümanların içerisinde bulunan bulguların açık, belirgin anlamları aracılığıyla hedeflenen içeriğe ilişkin değişkenler hakkında tanımlayıcı veriler elde edilmeye çalışılmış ve değişkenlerin görünme sıklığının objektif, güvenilir gözlemler vasıtasıyla okuyucuya aktarılması hedeflenmiştir. Dolayısıyla verilerin sistematik bir şekilde formüle edilmesi, araştırma evreninin ve örneklemının ortaya konulması, çözümleme ölçeğinin ve ölçme biriminin belirlenmesi, sınıflama

sisteminin oluşturulması, araştırma güvenilirliğinin ve geçerliliğinin kontrolü gibi konuların araştırma konusu ve sorunuyla ilişkili olarak saptanmasına (Gökçe, 1995) dikkat edilmiştir. Bu yöntem ile veriler arası bağlantılar oluşturularak bu verilerdeki anlam bütünlüğü keşfedilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra araştırmada çalışma grubunun farklı özelliklerini veya bir fenomeni kavrayabilmek için betimsel yöntem kullanılmış ve tanımlayıcı araştırma tasarımıyla (Akyol ve diğerleri, 2023) çalışılan popülasyonun veya olgunun özellikleri somutlaştırılmaya çalışılmıştır. Araştırma değişkenlerine ilişkin verilerin farklı zamanlarda toplanması yoluyla olguda meydana gelen değişimin ve gelişimin tespit edilmesine dayanan boylamsal araştırma tekniğiyle de (Coştu, 2011) örneklemdeki değişimleri/dönüşümleri veya sabiteleri belirli zaman dizileri şeklinde ele alınmıştır.

Çalışmanın yöntemi, ilgili dönemler arasında belirlenen kabine üyelerinin kuramsal olarak değerlendirilebilmesinde sistematik bir kapsam sunmuş ve ulaşılan verileri tutarlı, tekrarlanabilir çerçevede güvenilir hale getirmeyi mümkün kılmıştır. Yöntemin tanımlayıcı ve tasnif edici yönü örneklem profilini ölçmede verimli bir geçerlilik sağlamıştır. Bu geçerlilik ait olunan dönem ve ulaşılabilen örneklem verileri bağlamında çevrenmiştir. Burada yöntem, kabine üyelerine dair ulaşılmak istenen verilerin arasında anlamlı bir ilişki kurma ve bu ilişkinin kuramsal kavrayışını inceleme yaklaşımıyla tanımlanmıştır. Araştırmanın metodolojik yaklaşımı, örneklem için toplanan veriler arasındaki temsiliyet kapasitesinin ve sosyopolitik ilişkideki yerlerinin anlaşılmasında önemli sonuçlara ulaşılmasını sağlamıştır. Yanı sıra elde edilmek istenen örneklem verileri için bir yol haritası çıkarmak araştırmanın objektifliğini arttırmış ve gelecekte yapılacak benzer çalışmalara katkı sunma kapasitesini genişletmiştir. Araştırmada kullanılan metodoloji, genel olarak resmi/gayriresmi yazılı, görsel dokümanlarla ve kayıtlarla sınırlı tutulduğundan dolayı görüşme, alan araştırması, mülakat, anlatı veya söylem analizi gibi diğer yöntemleri içermemektedir.

Bazı kabine üyelerinin biyografik verilerine ulaşılırken doğal olarak belirli zorluklarla karşılaşmıştır. Çok az sayıda da olsa nispeten kısıtlı olan bilgilerin analiz sonuçlarına etkisini azaltmak için belli alanlara yönelik olarak nispeten fazla süre sarf edilerek bu açık giderilmeye çalışılmıştır. Spesifik alanlar içerik analizi esnasında önceden belirlenmiş kodlara (meslek, ödül, eğitim vb.) işlenmek suretiyle bir standart oluşturulmuştur. Bu sürecin tutarlılığını sağlamak adına aynı kodlar tüm kabine üyelerini kapsayacak şekilde uygulanmıştır. Yanı sıra subjektif değerlendirmelerden kaçınmak için veriler sadece doğrudan kayıt altına alınmış bilgilerle oluşturulmuştur. Bir kabine üyesine dair veriler, ulaşılabilir olan birden fazla kaynaktan derlenmiş, resmi ve bağımsız kaynaklar arasında çapraz sağlamalar yapılarak veriler olabildiğince net ve tarafsız olarak çalışmaya işlenmiştir.

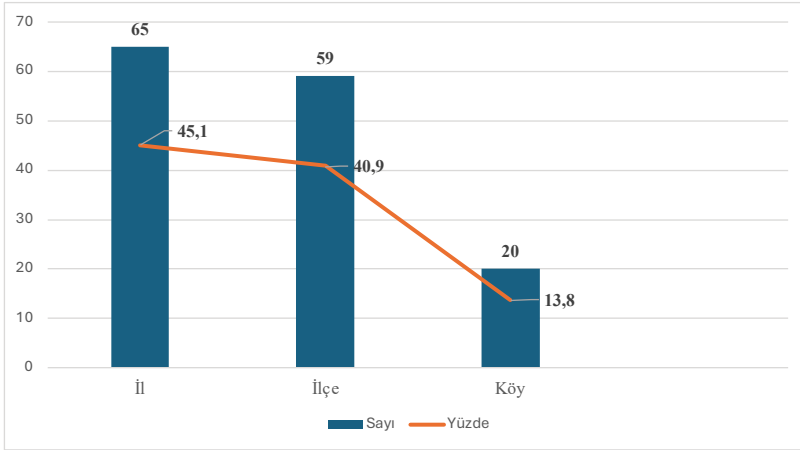
Bulgular ve Analiz

Yetenek, deneyim veya demografik üstünlük bağlamında nitelendirilen seçkinliğin (Saunders, 2022) temel kıstasları; yapılan bürokratik görevler ve üstlenilen siyasal misyon, mesleki ve toplumsal hayatta edinilen gelişim/başarı, demografik arka plan, sahip olunan eğitim düzeyi, başarı karşısında alınan takdir vs. gibi çeşitli parametrelerden oluşmaktadır. Uluslararası bir kurum veya kuruluştaki yöneticilik, diğer devletlerden alınan nişan/ödül, bir siyasal partinin liderliği, milletvekilliği dönemleri, kamusal üst düzey yöneticilik, dil ve akademik kariyer gibi özellikler seçkinlik kaynağının önemli varsayımlarını meydana getirmektedir. İfade edilen bu faktörler, seçkinin doğduğu kültürle başlayan, toplumsallaşma süreçleriyle oluşan fiktörel bakış ve zamanla edinilen yönetim becerisiyle devam eden çevreden merkeze doğru yükselmeye açıklanmaktadır.

Kabine üyelerinin profillerini istatistikî verilere dönüştürebilmek amacıyla doğum yeri, eğitim ve ünvanı, yabancı dili, iş ve kariyeri, resmi görevi, siyasî geçmişi, milletvekilliği kariyeri, kabine üyeliği süresi ve tekrarı, alınan madalya/nişan/ödül olmak üzere dokuz ayrı kategori oluşturulmuş, bütün kategoriler üç dereceye ayrılmıştır. Önceki çalışmalardan farklı olarak yaş kriterine dayalı bir durum tespiti yapılmamıştır. Bu kategoriler, bulundukları çevrenin cemiyet veya topluluk içerisindeki itibarı, kişinin kendi yetenek ve liyakati ile elde ettiği başarıları ve bunların tamamının küresel alandaki etkileri ile ölçülmüştür. İstatistikî veriler hem sayısal hem de yüzdesel grafiklerle tablolar halinde yansıtılarak gerekli açıklamalar yapılmıştır. Öte yandan Türkiye’de sınıfsal veya statüsel özelliklere dayalı yerleşik bir elit kültürü ve geleneği bulunmadığından dolayı aileden gelen sınıfsal veya statüsel özelliklere kriter olarak yer verilmemiş, profillerin bireysel beceri ve kariyerleri temelinde belirlenen ölçütler baz alınmıştır. Çalışmada bu kriterlerin kullanılmasının sebebi, siyasal seçkinlerin durumunu var olan objektif verilerle sayısal ve oransal olarak ortaya koyabilmektir. Kabine üyelerinin profillerini tespit edip belirlenen standartlarda bir kategorizasyona tabi tutmak çalışmamızı sonuca ulaştırabilmemiz için bir gereklilik olarak görülmüştür. Çalışmanın amacı, söz konusu dönemde görev alan kabine üyelerinin sosyodemografik durumlarını ortaya koyarak, siyasal seçkinler arasındaki dolaşımın niteliğini belirleyebilmektir.

Tablo 2

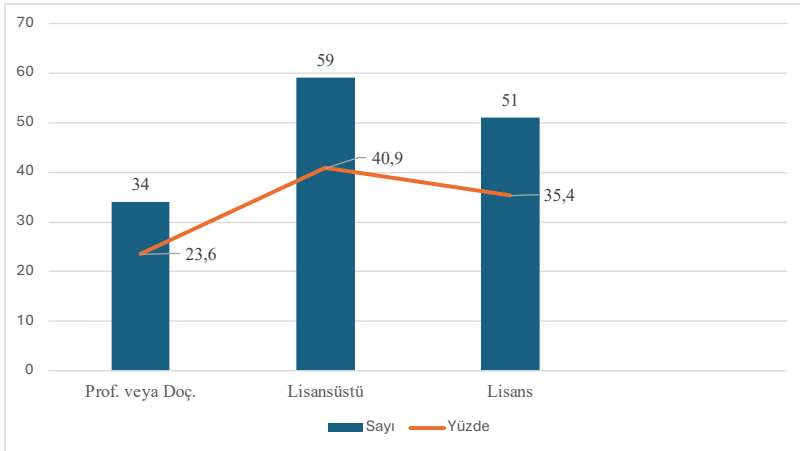
Doğum Yeri

Bu grafikte kabine üyelerinin doğum yerlerine dair bilgiler verilmiştir. Üyelerin 65'i (%45,1) il, 59'u (%40,9) ilçe ve 20'si (%13,8) ise köy doğumludur. İl ve ilçede doğanlar birbirine yakın orandayken, köyde doğanların oranı nispeten düşüktür. Bu tablo bireylerin köklerinin bağlı bulunduğu cemiyet arka planları hakkında kısıtlı da olsa bilgi sunmaktadır. İlde doğanların belli imkanlara erişim olanakları değerlendirildiğinde avantajlı oldukları düşünülmektedir.

Tablo 3

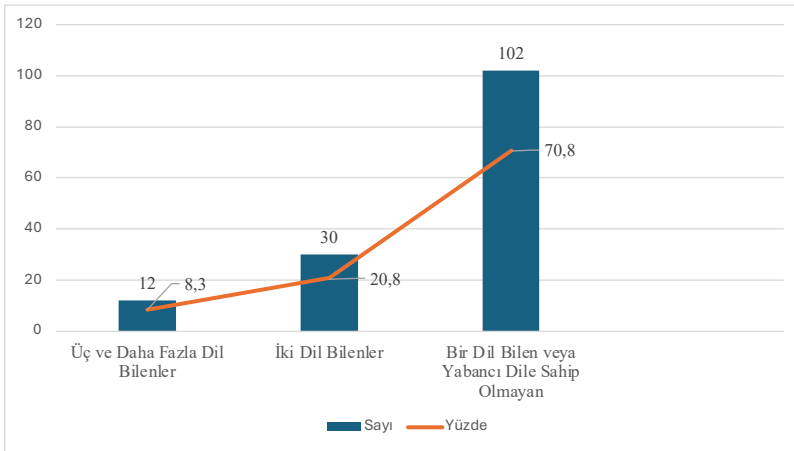
Eğitim ve Ünvan

Bu grafikte kabine üyelerinin eğitim düzeyleri ve akademik ünvanları verilmiştir. Birinci kategori profesör, doçent ve doktor öğretim üyesi, ikinci kategori doktor ve bilim uzmanı, üçüncü kategori ise lisans mezununu ifade etmektedir. Ele alınan profiller arasında lisans mezununun daha altında bir eğitim düzeyi bulunmadığından dolayı bu kategori tabloya alınmamıştır. Burada geçmiş incelemelerde kıyas olarak kabul edilen lisans mezuniyetinden ziyade, akademik ünvan ayırıcı faktör olarak değerlendirilmiştir. Profesör ve doçent ünvanına sahip olan kişi sayısı 34 (%23,6), lisansüstü eğitim düzeyinde kişi sayısı 59 (%40,9) ve lisans derecesinde kişi sayısı 51 (%35,4) olarak tespit edilmiştir.

Tablo 4

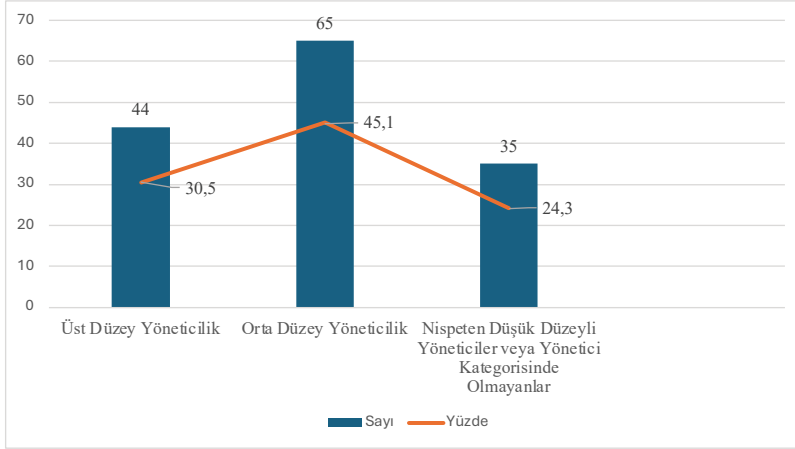
Yabancı Dil

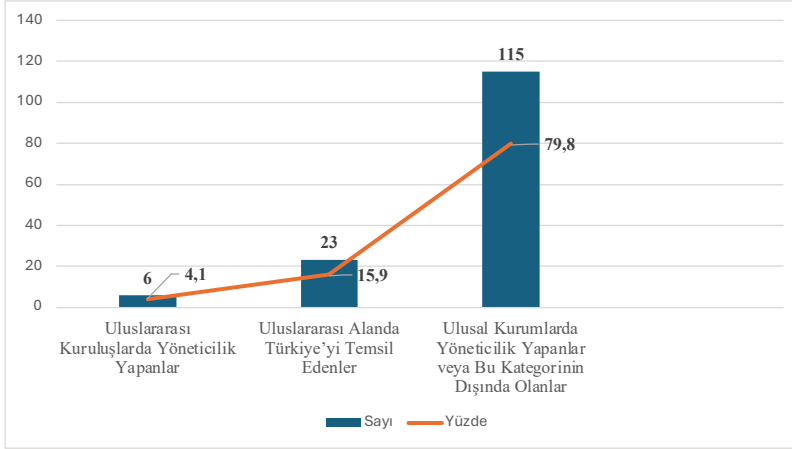
Ele alınan bu grafikte kabine üyelerinin yabancı dil yeterliliklerine yer verilmiştir. Tek yabancı dil bilmenin zaruri olarak görüldüğü günümüz standartlarında, birden fazla yabancı dil bilme özelliği ayırıcı veri olarak alınmıştır. Buna göre 12 (%8,3) birey üç dil ve daha fazlasını bilmekte, 30 (%20,8) birey iki yabancı dil bilmekte ve 102 (%70,8) birey ise bir yabancı dil bilmekte veya herhangi yabancı bir dil bilmemektedir. Tabloya bakıldığında sadece bir yabancı dil bilenlerin oranının oldukça yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 5

İş ve Kariyer

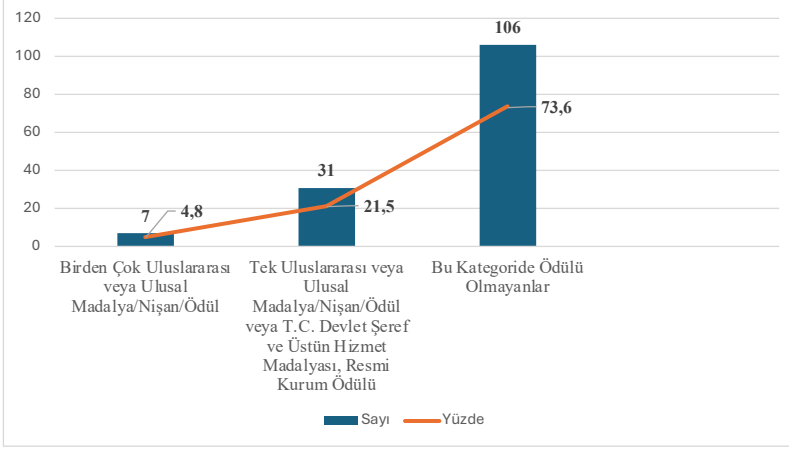
İş ve kariyer sıralaması içinde üst düzey yöneticilik kategorisi uluslararası kurumların baş ekonomistlerini, finans danışmanlarını, kamu ve özel şirketlerinin kurucu ve yöneticilerini, vali, kaymakam, rektör ve diplomatları içermektedir. Orta düzey kategorisinde kamu veya özel sektörde müsteşar, genel müdür, daire başkanı, yönetim kurulu başkanı ve TBMM komisyon başkanlıkları, hakim, savcı, uzman doktor, başhekim ve yüksek mühendisler yer almaktadır. Son olarak alt düzeyde ise doktor, futbolcu, avukat, yönetmen, mimar, yazar, mühendisler, sanayici, müteahhit, gazeteci, öğretmen, sivil toplum kuruluşu yöneticisi ve üyesi bulunmaktadır. Yanı sıra yönetici kategorisinde olmayanlar da bu son kategoriye eklenmiştir. Tabloya göre araştırmaya konu edilen profillerin neredeyse yarısı orta düzey yönetici kategorisinde yer almaktadır.

Tablo 6*Resmi Görev*

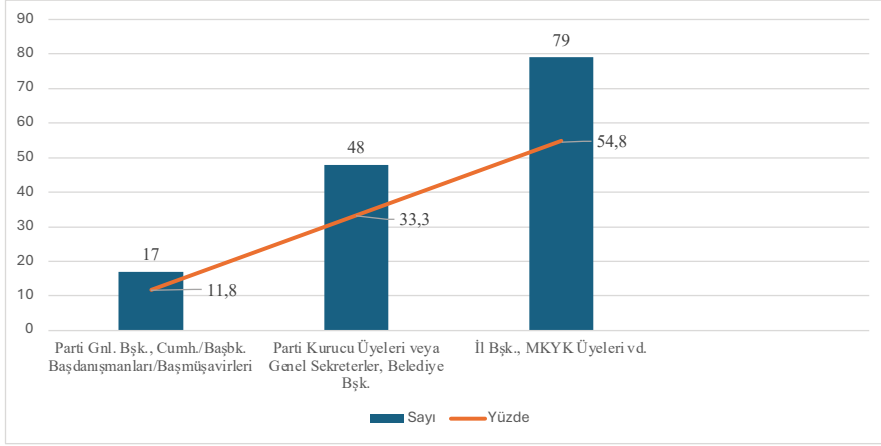
Resmi görev kategorisi kabine üyelerinin ulusal ve uluslararası alandaki faaliyetlerini ifade etmektedir. Bu faaliyetlerden ilki uluslararası anlamda üst düzey yöneticilikleri göstermektedir. Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi (AKPM), NATO Parlamenter Asamblesi, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT), Birleşmiş Milletler Genel Kurulu (BMGK), Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (IAEA), Dünya Bankası (IMF), Dünya Su Konseyi gibi uluslararası kuruluşların başkanlığı, üyesi veya guvernörü gibi alt parametreler birinci kategoriyi oluşturmaktadır. Uluslararası alanda Türkiye'yi temsil edenleri gösteren ikinci kategori, Avrupa Birliği Başmüzakerecisi, (KEİPA), Parlamentolar Arası Birlik (PAB), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) Türk Grubu başkanları/üyeleri, yabancı ülkelerin Türkiye Dostluk Grubu başkanları/üyeleri ve Dünya Bankası Türkiye temsilcilikleri, İslam İşbirliği Teşkilatı temsilciliklerini içermektedir. Ulusal yöneticilikleri ifade eden üçüncü kategoride ise Aksakallılar Heyeti, UNESCO Türkiye Millî Komisyonu, Türkiye Belediyeler Birliği, Merkez Bankası, Tarihi Kentler Birliği, Kudüs Platformu Türkiye başkanları ve üyeleri gibi ulusal statüler yer almaktadır. Aynı zamanda ulusal veya uluslararası anlamda yöneticilik yapmayanlar da bu son kategoride değerlendirilmiştir. Uluslararası kuruluşların küresel konumlarından dolayı bu kategori, uluslararası alanda Türkiye'yi temsil eden ve ulusal düzeyde olan görevlerin dışında tutulmuştur. Bu durumda uluslararası kuruluşların yöneticisi pozisyonunda yer alan veya bu kuruluşların ulusal temsilciliklerini yürüten kabine üyelerinin oranı %20 iken, kabine üyelerinin %80'i ulusal kurumların yöneticilik pozisyonlarını da yürütmüşlerdir.

Tablo 7

Resmi Madalya, Nişan ve Ödül

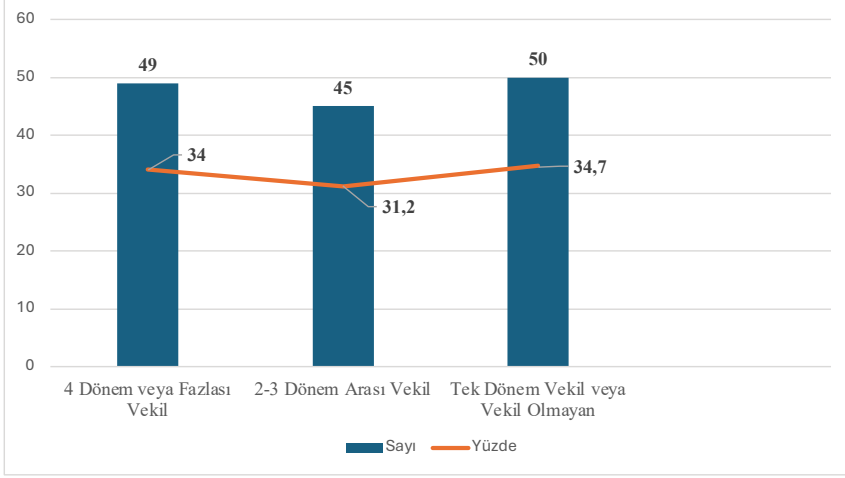
Bu kategoride yer alan ödüller, birden çok ulusal veya uluslararası madalya/nişan/ödül alanlar, bir ulusal, uluslararası veya kurumsal madalya/nişan/ödül alanlar ve bu kategoride ödülü olmayanlar olarak ayrılmıştır. Özellikle uluslararası devletler tarafından Türk devlet adamlarına layık görülen ödüller ile Türkiye Cumhuriyeti devletinin ve kurumlarının devlet adamlarına birden çok defa layık gördüğü ödüller bu kategorinin birinci sırasına alınmıştır. İkinci kategoride, uluslararası veya ulusal düzeyde (resmi kurumlar dahil) alınan tek madalya, nişan veya ödül alanlar, son kategoride ise bu alanda resmi ödüle sahip olmayanların oranına yer verilmiştir. Tabloya göre kabine üyelerinin 1/4'ünden fazlası en az bir ulusal veya uluslararası ödüle layık görülmüştür.

Tablo 8*Siyasi Geçmiş*

Grafikte kabine üyelerinin siyasi kariyerleri gösterilmektedir. Birinci derece kategoride, siyasal parti genel başkanları, cumhurbaşkanı ve başbakan başdanışmanları/danışmanları ve başmüşavirleri/müşavirleri yer almaktadır. İkinci derece kategori, parti kurucu üyelerini, parti genel sekreterlerini ve belediye başkanlarını içerirken, üçüncü ve son kategori ise il ve merkez/ilçe başkan ve kurucularını, genel merkez başkan yardımcılarını, merkez yürütme kurulu üyelerini, belediye genel sekreterlerini, ilçe belediye başkanlarını, parti grup başkan vekillerini, belediye meclis üyelerini belirtmektedir. Kabine üyelerinin sahip oldukları en üst düzey görev esas alınarak derecelendirme yapılmıştır. Buna göre kabine üyelerinin yarıya yakını üst ve orta düzeyde siyasi görevlerde bulunmuşlardır.

Tablo 9

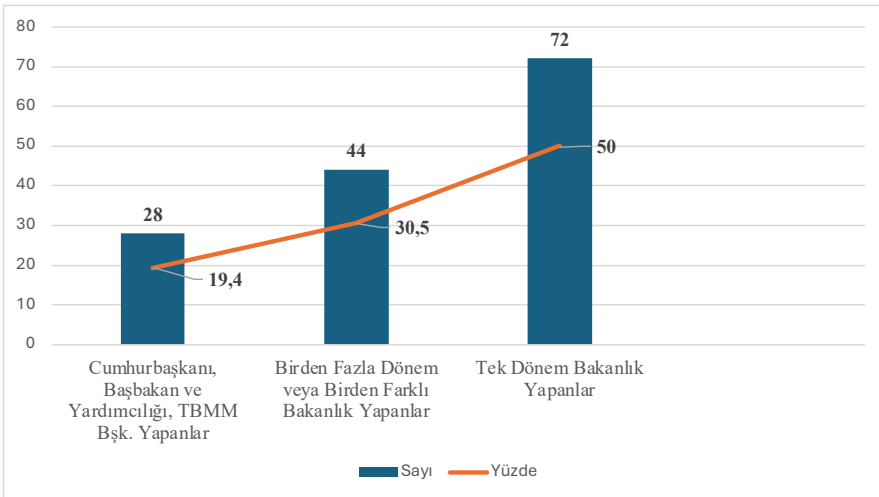
Milletvekilliği Kariyeri

Bu grafikte kabine üyelerinin siyasal geçmişleri hakkında temel veriler sunulmuştur. Tabloya göre 4 dönem veya daha fazla milletvekilliği yapanlar 49 (%34) kişi, 2-3 dönem arası yapanlar 45 (%31,2) kişi ve tek dönem vekil olanlar veya olmayanlar ise 50 (%34,7) kişiden oluşmaktadır. Burada uzun dönem vekillik yapanlarla tek dönem vekillik yapanların oranlarındaki yakınlık dikkat çekmektedir.

Tablo 10

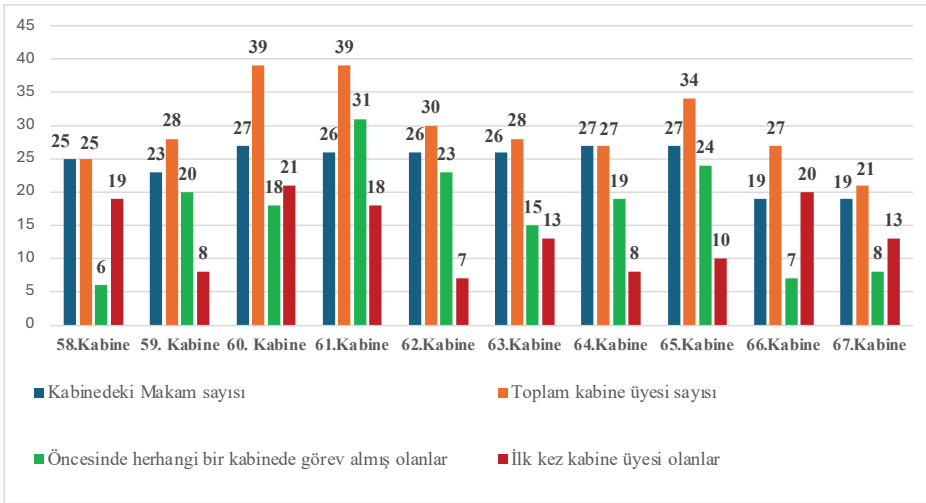
Kabine Üyeliği Süresi ve Tekrarı

Grafiğin birinci kademesi cumhurbaşkanı, başbakan, cumhurbaşkanı yardımcısı ve başbakan yardımcısı, TBMM başkanı⁴ gibi üst düzey görevleri içermektedir. Bakanlık görevini birden fazla dönem sürdüren veya farklı bakanlıklarda görev alan profillere grafiğin ikinci kategorisinde yer verilmiştir. Sadece bir dönem bakanlık yapanlar ise üçüncü derece kategoride bulunmaktadır. Tablonun sunduğu verilerde kabine üyelerinden yarısının görev sürelerinin tek dönemle sınırlı olduğu görülmektedir.

Tablo 11

Kabine Üyelerine Ait Dönemsel Veriler⁵

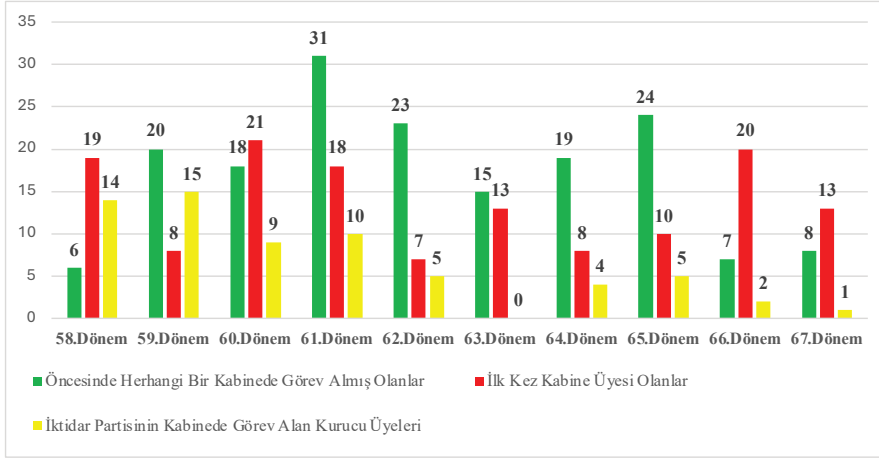

4 Meclis başkanı, kabine üyesi olmamasına rağmen, bazı kabine üyelerinin farklı dönemlerde meclis başkanlığı gibi üst düzey bir görevi ifa etmeleri sebebiyle istisna olarak TBMM başkanlığı makamına da tabloda yer verilmiştir.

5 Kabinedeki makam sayısı; cumhurbaşkanı, başbakan, cumhurbaşkanı yardımcısı, başbakan yardımcısı, başbakan yardımcısı ve devlet bakanı, devlet bakanı, bakanlar olmak üzere tüm makamları içermektedir. Kabine üyesi sayısı, başlangıçtan itibaren kabinede yer alan veya kabine süresi içerisinde yaşanan değişimler sonrası kabineye dahil yeni isimleri kapsamaktadır. Öncesinde herhangi bir kabinede görev almış olanlar; yeni kurulan kabine öncesinde herhangi bir dönemde kabine üyeliği yapmış olanları, ilk kez kabine üyesi olanlar; öncesinde böyle bir görevde bulunmayıp kabinede ilk kez görev alanları ifade etmektedir.

Tablo 12

İktidar Partisi Kurucu Üyelerinin Kabinedeki Ağırlığı

Çalışmayla, bahse konu hükümet kabineleri dönemiyle sınırlı olmak üzere kabine üyesi siyasal elitler arasında bir seçkin dolaşımının var olup olmadığının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Yukarıda verilen iki tablo kabine dönemlerinin yapısı hakkında fikir edinilmesini kolaylaştırmakta, bu geçişkenliğin kapsam ve niteliğini şematize etmektedir. Birinci tablo, toplam kabine üyeleri arasında herhangi bir dönemde bakanlık yapan ve ilk defa bakanlık görevine gelen isimleri gösterirken, ikinci tabloya iktidar partisi kurucu üyelerinin ne oranda kabine üyeliğinde söz sahibi oldukları hakkında bilgi vermektedir. Bu verilerden hareketle, kuruluş aşamasının yaşandığı kısa ömürlü 58. kabineye yeni bir ismin dahil olmadığı, sadece altı üyenin geçmişinde bakanlık yaptığı görülmektedir. Fakat sosyoekonomik gelişim ve yönetim istikrarı açısından nispeten olumlu değerlendirilebilecek sonraki 59., 60. ve 61. kabine dönemlerinde eskiden kabine üyeliği yapan birçok isim görev yapmış, bunun yanında ilk defa kabine üyeliği yapan isimler de yoğun şekilde sisteme dahil olmuştur. Fakat bu üç dönemde görev yapanların önemli bir kısmının aynı zamanda iktidar partisinin de kurucu üyesi olması, iktidar partisinin önde gelen isimlerinin üst derece karar alma mekanizmalarında da önemli oranda söz sahibi olduklarını göstermektedir. Kabine liderlerinin değiştiği ve nispeten kısa süreli olan 62., 63., 64. ve 65. kabine dönemlerinde eski kabine üyeleri nispeten fazlalaşırken, ilk kez kabine üyeliği yapanların ve iktidar partisi kurucu üyelerinin sayısında belirgin bir azalma gözlenmektedir. Başbakanlık kabinelerinde yaşanan bu durumun aksine yönetim sisteminin değişmesi ve cumhurbaşkanlığı kabine sistemine geçilmesinin ardından kurulan 66. ve 67. hükümet kabineleri döneminde ilk kez kabine üyesi olanların oranı eski kabine üyelerinin çok üzerinde seyretmiş ve iktidar partisinin kurucu üyelerinin bu sistem içerisindeki varlıkları çok düşük seviyeye gerilemiştir.

Genel anlamda bakıldığında kabine üyeleri arasındaki seçkin geçişkenliğini, yani seçkinlerin dolaşımını tek bir veri halinde ortaya koymak mümkün değildir. Çalışmaya konu olan 10 kabinenin görevlendirilmesi ve icraatları sırasında farklı parametreler devreye girmiş, görevlendirmeler seçkin dönemin konjonktürüne paralel olarak belirlenmiştir. Buna göre muhafazakar demokratların yönetime geldiği ilk dönemde kabinenin çehresini, geneli milletvekili ve önemli oranda iktidar partisinin kurucu üyesi olan profiller şekillendirmiştir. Bu kabine üyeleri sosyopolitik ve sosyoekonomik verilerin olumlu seyrettiği 58. ve 61. kabine dönemleri arasında çok büyük sayılmayacak bazı değişikliklerle görevlerine devam etmişlerdir. Fakat 61. hükümet kabinesinin görevine devam ettiği yıllarda yaşanan birtakım sosyal ve politik olaylar kabinede değişikliklerin yaşanmasına sebep olmuş, aslanlar ve tilkilerin dengede olduğu üst yönetim kademeleri aslanların hakimiyetine doğru evrilmeye başlamıştır. Gene aynı yıl itibarıyla kabinede aslanlar olarak nitelendirebileceğimiz yapının konumunda bir kırılma yaşanmış, eski isimler ağırlığını korumakla birlikte bürokratlar da dahil olmak üzere yeni isimler kabineye dahil edilmiştir.

Başbakan değişikliğinin yaşandığı 62. kabinede eski isimler önemli ölçüde gene varlığını korumuş, fakat Türk siyasal tarihinin ilk seçim hükümetinin kurulmasının ardından oluşturulan 63. kabine, farklı partilerden bakanların kısa süreliğine görev yaptığı bir oluşum olmuştur. Aynı şekilde bir yıldan kısa süreli olan 64. kabine döneminde de önceki bakanlar önemli oranda yerlerini korumuşlardır. 2016 yılında yaşanan ve Türk siyasal yaşamını derinden etkileyen olayların ardından yeni başbakan liderliğinde kurulan 65. kabinede birçok eski isim yer almış, fakat sonrasında kabinede önemli değişikliklere gidilmiştir. Sistemin muhafazası konusunun ön planda olduğu ve nispeten kısa süreli olan bu kabine dönemleri, sistem içerisinde aslanların egemen yapıda olduğu bir oluşumu meydana getirmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi tarihini önemli ölçüde etkileyecek olan cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin kabulünün ardından ilk cumhurbaşkanlığı kabinesi 2017 tarihinde cumhurbaşkanı tarafından oluşturulmuştur. 66. kabine döneminde bakanlıkların yapısında köklü değişiklikler meydana gelmiş, özellikle bürokrat ve iş insanı kökenli yeni bakanlar kabinede görev almış ve böylece yönetim kademesinde uzun dönemdir var olan aslanların hakimiyeti önemli ölçüde kırılmıştır. Kabinenin yapısını değiştiren önemli kararlardan biri de aynı zamanda cumhurbaşkanı olan iktidar partisi lideri tarafından, 2023 genel seçimleri öncesinde mevcut bakanların milletvekili olarak TBMM'ye girmesini düzenleyen karardır. Böylece çalışmamızın son dönemini oluşturan 67. kabine büyük oranda yeni isimlerden, bürokratlardan ve bir kısım iş insanından oluşmuştur. Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemiyle başlayan ve son dönemde devam eden geçişkenliğin kabinedeki korumacı (aslanlar) yapıyı neredeyse tamamen kırarak yönetimin üst kademelerinde uzlaşmacı (tilkiler) yapıyı hakim kıldığı söylenebilir.

Araştırmamıza konu olan kabine dönemlerinin seçkinlerin dolaşımı açısından; 58.-61. dönemler arası kabineleri kapsayan birinci dönemde, 62.-65. dönemler arası kabineleri kapsayan ikinci dönemde ve 66.-67. dönemler arası kabineleri içine alan üçüncü dönemde⁶ birbirinden farklı yapıların gözlemlenmesi mümkündür. Bu süre boyunca devlet yönetiminin aynı parti iktidarında devam etmesine rağmen, yaşanan birtakım ulusal/uluslararası olayların etkisi sebebiyle kabinenin yapısında, işlevinde ve üyelerinde ciddi değişikliklere gidilmiştir. Birinci dönemin siyasal ortamı kabine üyelerini konsolidatörler/korumacılar ve uzlaşmacılar/yenilikçiler arasında dengede tutmuş ve nitelikli seçkin dolaşımının önünü açmıştır. Fakat yurt içinde yaşanan birtakım olayların etkisiyle birinci dönemin sonlarında başlayarak ikinci döneme şeklini veren korumacı refleks, seçkin dolaşımı içerisinde yer alan uzlaşmacıların etkinliğinin azalmasına sebep olmuştur. Üçüncü dönemde cumhurbaşkanlığı hükümet sistemiyle birlikte kabinenin yapısı tümünden değişmiş, seçkinlerin dolaşımı açısından korumacılar ve uzlaşmacılar tekrar birbirini dengelemiştir. Tüm bu sürecin yanında Türk siyasal hayatında üst düzey yönetici kadrolara hakim olan tecrübeli siyasal elitlerin kendi içerisindeki elit geçişkenliği konusunda katı bir tutum içerisinde oldukları söylenebilir. Nitekim 67. kabine dönemindeki değişikliklerin sistemin kendi dinamikleriyle değil, bizzat kabine/parti/devlet liderinin talimatı ve inisiyatifıyla gerçekleşmiş olması, Türk siyasal sistemi içerisindeki bu tutumun ve lider kültürünün çok açık bir yakın tarih örneğini oluşturmaktadır.

Tartışma ve Değerlendirme

Sanayi Devrimi öncesinden itibaren ortaya çıkan gelişmelerin şekillendirdiği sosyal tabakalaşma derin bir polarizasyonla karşı karşıya kalırken, karar alma gücünü elinde bulunduran seçkinler ile halk arasındaki uçurum giderek keskinleşmiş ve sınıfsal geçişkenliğe izin vermeyen (özellikle burjuva-proletarya merkezinde ekonomik temelli) statü farklılıkları meydana gelmiştir. Bu küresel gelişmeler, Osmanlı Devleti'nde yöneten (seyfiye, kalemiye, ilmiye) ve yönetilen (reaya/tebaa) sınıf arasındaki ilişkiyi din ve resmi kurumlar aracılığıyla sağlanan bir iletişim ağına dönüştürmüştür. Dolayısıyla azınlık seçkin sınıf olarak yönetenler askeri ve dini bir otorite biçiminde kendi kararlarını alırken, halk ise bu kararlara (zorunlu olarak) itaat eden çoğunluk haline gelmiştir. Devam eden süreçte modernleşme/Batılılaşma serüveni başlamış, kurumlar ve toplum bu paradigmaya uyarlanmaya çalışılmıştır. Gerek modernleşme sürecinde ve gerekse cumhuriyet yönetiminin ilk evrelerinde iktidar, çoğunluğu askeri kökenli olan bürokrat bir seçkin sınıftan meydana gelmekte, buna karşın halk

6 Dönemlemeler araştırmacılar tarafından yapılmıştır.

siyasette (tıpkı geçmişte olduğu gibi) halen yer bulamamaktaydı. Dolayısıyla buradan hareketle Osmanlı Devleti de dahil olmak üzere Türkiye tarihi özelinde yönetimdeki seçkinlerin (özellikle askeri ve bürokratik zümre) sürekliliğinden bahsetmek mümkün görünmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren gerek küresel bazda gerekse ulusal ölçekte değişen/gelişen sosyopolitik ve sosyoekonomik konjonktür, Türkiye'nin demokratikleşme sürecini hızlandırmış ve yapılan inkılapların da tesiriyle çok partili hayatın temellerinin atılmasını sağlamıştır. Bu demokratik siyasal ortam halkın siyasete mobilizasyonunu yoğunlaştırmış, asker ve bürokrat kökenli olmayan seçkinlerin de en alt tabakadan en üst kademelere çıkabilmesinin önünü açarak seçkinler arası geçişkenliği mümkün hale getirmiştir. Bir başka deyişle Türkiye'de siyasal katılımın tabana yayılması ilk defa bu dönemde başlamış, siyasal katılım toplumun kırsal kesimi olarak adlandırabileceğimiz ve devletin içine girmeyen "gelenekçi seçkinler" in etkisine açılmıştır (Bilgin, 2007). Ayrıca çok partili hayatla başlayan dönemden günümüze kadarki süreçte asker ağırlıklı bürokrat seçkinlerin yerini, ana omurgası liberal muhafazakar görüşlü (sivil denilebilecek) orta sınıf kökenli "yeni seçkinler" den oluşan bir seçkin koalisyonuna bıraktığı görülen katı ve kökten bir değişim söz konusu olmuştur (Kurtbaş, 2017). Nitekim Pareto'nun "insan toplumlarının tarihi çoğunlukla seçkinlerin dolaşımının tarihidir" (Pareto, 2013) ifadesi Türk seçkin sınıfı için de gayet anlamlı görülmektedir.

Cumhuriyet dönemi için askeri/bürokrat ve sosyal demokrat kategoride tanımlanabilecek seçkinler, uzun dönem boyunca kendi oluşturdukları değer ve kaideler neticesinde dipten gelen muhafazakar demokrat seçkinleri antidemokratik girişimlerle (askeri darbe, muhtıra vb.) siyasetten uzaklaştırma mücadelesi vermişlerdir. Bu olguya Pareto'nun kuramsal referansı ile bakıldığında, mücadelede baskın olan merkezi seçkinlerin (aslanlar), Türkiye özelinde de çevreden gelen seçkinlerin (tilkiler) geçişkenliğine izin vermediği görülmektedir. Buna karşın çoğunluğu muhafazakar karakterde olan ulusal kesimin rüzgarını arkasına alan, toplumsal değerleri göz ardı etmeyen bir modernleşme anlayışını benimseyen, uluslararası denklemle barışık ve (sosyal demokratların görüşlerine paralel olarak) Türkiye'nin Batı dünyasıyla entegrasyon sürecini benimseyen muhafazakar demokratlar, ulusal konjonktürde yaşanan ekonomik ve politik krizlerin ortaya çıkardığı boşluktan yararlanarak XXI. yüzyılın hemen başında iktidar olmayı başarmışlardır. İlk aşamada askeri ve bürokratik kökeni/desteği olmayan, buna karşın ülke içerisinde mevcut ulusal sistemi ötelemeyen ve küresel anlamda ılımlı bir dış politika izleyen bu yeni yönetici seçkin sınıf, sadece halkın desteğine yaslanan ve tüm politikalarını halkın gücüyle hayata geçirmeyi önemseyen demokratik bir tutum benimsemiştir. Muhafazakar demokratların uzun

süre devam eden bu politik yaklaşımı giderek sisteme hakim olmaya başlamış ve bu siyasal kültür var olan sistemle bütünleştirilerek devlet kadrolarını ve kurumları yeniden şekillendirmeye çalışmıştır. Devam eden süreçte geçmişteki mirasından güç alarak siyasal sistemi yönlendiren statüko yanlısı askeri/bürokratik seçkinler, oluşan bu yeni siyasal kültüre karşı direnç göstererek (parti kapatma davaları, muhtıralar, siyasal krizler vb.) değişimi yönlendirmeye çalışmışlardır.

Cumhuriyetin kazanımlarını kendi mirasları olarak gören statüko savunucusu vesayetçiler ile halkın desteğiyle yönetime gelerek demokratik usulleri benimseyen siyasal yapı arasında ortaya çıkan bu mücadele, Türk siyasal tarihi değerlendirildiğinde beklenmedik bir direnç dalgası ortaya çıkarmıştır. Nitekim mevcut iktidar, geçmişte yaşananların tersine vesayetçilerin bu girişimlerine boyun eğmeyerek sivil veya askeri bütün antidemokratik girişimlerin kararlılıkla karşısında durmuştur. Türk siyasetinde “seçkin çevrenin değişimi” olgusunu başlatan bu süreç, muhafazakar demokratlar açısından sistem içinde kalıcı hale gelecek olan ilk kırılma noktası olmuştur. Tüm bunların yanında muhafazakar demokratlar kendi kadrolarını sivil siyasetten yetiştirmiş ve kurumsallaşma süreçlerini bunun üzerine inşa etmeye çalışmışlardır. Bu durum siyasal seçkinler arasındaki mücadeleyi muhafazakar demokratların lehine dönüştürmüş ve güç unsurunu pekiştirerek bir varoluş serüvenini başlatmıştır.

Çevreden gelen muhafazakar demokratlar merkezileşen güçlü siyasetleriyle birlikte kendi iç yapılarında da birtakım çekişmelere girişmişler ve kadrolarını tüm bu gelişmelere göre tayin etmişlerdir. Bu durum, ilk dönemlerde genel itibarıyla halkın seçtiği vekiller arasından görevlendirilen kabine üyelerinin zaman içerisinde çoğunlukla atama yoluyla göreve getirilen bürokrat niteliğe bürünmesini de beraberinde getirmiştir. Çalışmanın kapsamını oluşturan süreçte meydana gelen ikinci kırılma noktası, kabine üyelerinin profillerinde meydana gelen bu değişimdir. Buna paralel olarak çalışmada elde edilen veriler de sistemin değişmesiyle (cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi) birlikte kabine üyelerinin profillerinin de değişime uğradığını göstermektedir. Mahsusen son dönemlerde oluşturulan kabine üyelerinin profilleri bürokratik veya siyaset dışı aktörlerden oluşturulmuştur. Dolayısıyla tarihsel süreç içerisinde oluşan siyasal düşünce/fikir farklılıkları ve buna dair oluşan dinamikler, seçkin profillerinde gözlemlenen bu değişimin önemli dönüm noktalarını oluşturmuştur.

Türk siyasal yapısında 1980’lerin ardından ülkenin neoliberal dönüşümüne zemin hazırlayan ve bununla birlikte küresel ekonomik bağlantıları önceleyen bir yönetim tarzı izlenmiştir. Bu süreçte daha çok ideolojik arka plana dayanan siyasal elitler ile iş dünyası arasındaki ilişkiler daha belirginleşmiş ve küresel piyasaların

da etkisiyle iyice şekillenmiştir. 1990'lı yılların sonunda oldukça yükselen ve Milli Görüş olarak nitelendirilen gelenekselci Batı karşıtı hareketler, 2000'li yıllarla birlikte moderniteye açık, toplumun tüm kesimlerine hitap eden, özgürlükçü, demokratik bir siyasal atmosferle anılmıştır. Liberal muhafazakarlık olarak tanımlanabilecek 2000'li yılların bu ilk dönemleri, küresel ekonomik piyasalara entegre olunan, serbest piyasanın önemsendiği, toplumsal değerlerin öncelendiği bir politik yaklaşımla şekillenmiştir (Çiçek, 2022). Siyasal alanda zaman zaman kendini dönüştüren muhafazakarlık anlayışının dönemsel algısının yanında seçkinler nezdinde değerlendirilmesi de farklılaşabilmektedir. 2000'li yıllardan önce muhafazakarlık; ekonomik milliyetçilik, toplumsal eşitliğin tesisi ve Batı hegemonyasına karşıtlık gibi düşüncelerle şekillenirken, zaman zaman küresel kapitalist ve seküler kavramların karşısına dini alternatiflerin öne sürüldüğü görülmüştür. Buna ek olarak farklı açılardan içerde neoliberal politikaların, dışarda ise küresel iktisadi süreçlere entegre olunmaya çalışılan argümanların itici kuvvetiyle bu dönemdeki muhafazakarlığın biçimlendiği gözlenmiştir. (Tunçkaşık & Bingöl, 2021).

2000'li yıllardan sonra iktidar tarafında Milli Görüş, neoliberalizm, özgürlük, demokrasi gibi değerler etrafında şekillenen bir anlayış ortaya çıkmış ve bu durum görece dini değerlerden beslenen, kamu yararını gözeten ve küresel ekonomik süreçlere adapte olmaya çalışan muhafazakarlık politikasını Türk siyasal sisteminin içine dahil etmiştir. Daha geniş toplumsal kesimleri siyasal alana yönelten bu mevcut durum katılımın yoğunluğunu, kurumsallaşmanın gelişmesini, siyasal kültürün güçlenmesini ve demokratikleşme süreçlerinin istikrar kazanmasını savunan (Türk siyaseti özelinde yeni olarak tanımlanabilecek olan) bir muhafazakarlık biçimini ortaya çıkarmıştır. Türkiye'de siyasi istikrarın tahrip olduğu 1999-2002 yıllarında özellikle kamu bürokrasisi (askeri, beyaz yaka vs.) ve siyasal elitin geleneksel bağlantılarının ön planda olduğu bir siyasal yapı mevcutken (Demirkol, 2023), 2002'den günümüze kadar gelindiğinde seçkinler, geçmişte siyasette ön planda olan profillerin yanında sivil iş ve bilim insanları, kanaat önderleri gibi daha çok siyasete dışarıdan dahil olan bireyleri de içermiştir. Dolayısıyla, 2000'lerden önce yukarıdan aşağıya doğru bir elit tanımlaması yapılırken, 2002'den sonra ise siyasal sisteme tek başına hakim olan ve ardından sistemi değiştirecek gücü elinde toplayan iktidar, aşağıdan yukarıya doğru kendi siyasal seçkinini üretmiştir. Bahse konu bu uzun dönem boyunca farklı parametreler etrafında şekillenen siyasal ortamda, merkez ve çevrenin hem birbiriyle yer değiştirdiği hem de çevrenin merkezileştiği net olarak gözlemlenmiştir. 58. ve 67. dönemler arasında görev yapan hükümet kabinelerine de yansıyan bu durum, spektrumun bir ucunda liberal muhafazakarlığı gündeme getirirken diğer ucunda ise milliyetçi/demokratik muhafazakarlığın etkilerini devam ettirmiştir. Sivil siyasetin öne çıkması sonucunda siyasete katılımın nispeten yoğunlaşması ve politik kültürel

değişimle birlikte gelen kurumsal/bürokratik merkezin genişlemesi, makaleye konu olan dönemde yönetilen çevre ile yöneten merkez arasındaki hiyerarşik ilişkiyi şekillendiren ana parametreler olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Çalışmaya konu olan dönem öncesi siyasal sistemde devlet yönetiminde etkin olan bürokratik kadro ve siyasal seçkinler, halihazırda siyasete ve devlet yönetimine hakim olan muhafazakarların (veya muhafazakar demokratların) sisteme hakim olacak veya sistemi değiştirebilecek güçte yönetim kademelerine gelmesine ve devlet kadrolarında söz sahibi olmasına karşı tavır koymaktaydılar. Bu kadrolar, Türk siyasal yapısı içerisinde normal yollarla yönetime gelmeleri halinde bile siyaset dışı aktörler (yargısal ve askeri alandaki vesayet) tarafından kısa süre içerisinde siyasal alanın dışına itilebilmekteydiler. Bahsi geçen dönem konumuzun dışında olmakla birlikte, incelememizin çerçevesini oluşturan döneme hakim olan siyasi kadrolar bu egemen yapıyı kırarak kendi dünya görüşlerine ait olan ortamı Türk siyasal yaşamının merkezine yerleştirmişler ve bunu günümüze kadar ulaştırabilmişlerdir. Araştırmaya konu olan kabine üyelerinin kahir ekseriyeti de bu dünya görüşüne sahip olan siyasiler veya bürokratlardan oluşmaktadırlar. Hal böyleyken yönetim kademelerinde söz sahibi olan muhafazakar demokratlar, yeni dönemin siyasal yapısını kendi seçkin kadrolarıyla şekillendirmeye çalışmışlardır. İncelememiz de bu yeni dünya görüşünü Türk siyasal sistemine hakim kılan seçkin kadroların kendi içerisinde bir geçişkenliğe (seçkinlerin dolaşımına) izin verip vermediklerine odaklanmıştır.

Süreç içerisinde hükümet/kabine liderinin ve konjonktürel olayların kabinenin yapısını ve süresini şekillendirdiğini söylemek mümkündür. Geçiş dönemini kapsayan (özel durumundan dolayı kısa bir süreli olan) ilk kabineyi de dahil edecek olursak 58., 59., 60., 61. kabineler (birinci dönem/2002-2014), güçlü liderliğin ve kurumlar arası iş birliğinin getirmiş olduğu avantajla istikrarlı ve uzun süreli olması; 62., 63., 64., 65. kabineler (ikinci dönem/2014-2018), sosyopolitik olaylar sebebiyle kısa süreli ve değişken olması; 66., 67. kabineler (üçüncü dönem/2018-...) ise bürokratik karakterli olması sebebiyle net çizgilerle birbirinden ayrılan üç ayrı dönem olarak sınıflandırılabilir. Siyasal seçkinlerin dolaşımı da bahsedilen bu üç dönemde oran ve nitelik bakımından farklılaşmıştır. Birinci dönemde kabine üyeleri arasında önemli oranda bir seçkin dolaşımı yaşansa da bunların arasında iktidar partisinin önde gelen isimlerinin de ağırlıklı olması uzlaşmacı yönetimin yanında hakim yapının korunmaya çalışıldığını göstermektedir. İkinci dönemde iktidar partisi kurucu üyelerinin sayısındaki azalmaya karşın geçmişte kabine üyeliği yapmış olan isimlerin sisteme hakimiyeti dikkat çekmektedir. Bu dönem açık olarak hakim sistemi ve

kazanımları koruma güdüsünün ön plana çıktığı zorlu bir süreci kapsamaktadır. Kabine üyeleri arasında yaşanan seçkin dolaşımın en belirgin olduğu dönem, sistem değişikliğinin etkilerinin bu alanda kendini hissettirdiği üçüncü dönemdir. Bu dönem kabinelerinde siyasilere yerini ağırlıklı olarak bürokratlar almış, eskiden kabine üyeliği yapmış isimler yeni isimlere nazaran geri planda kalmış, iktidar partisinin kurucu üyeleri kabinede birkaç isimle temsil edilir hale gelmiştir.

Ele alınan 10 kabine döneminin tamamında iktidar partisinin oluşturduğu kabineleri, Pareto'nun tortuları ve bununla ilişkilendirdiği koruyucular/aslanlar ve uyuşmacılar/tilkiler kavramlarıyla açıklamamız mümkündür. Bu iki klik arasındaki geçişkenlik, yapılan tespitlerin kavramsallaştırılmasını da kolaylaştıracaktır. Pareto'ya göre ideal yönetici seçkinler, genel anlamda gelenekçi, kararlı, eylem yeteneği güçlü olan aslanlar ile yeniliğe açık, uzlaşmacı, hayal gücü yüksek olan tilkilerin bütünleşmesinden oluşmaktadır. Bahse konu dönemde iktidarda bulunan siyasi partinin ilk iktidar yılları itibarıyla gelenek ve yeniliği sentezleyen, kararlı ve aynı zamanda uzlaşmacı, hayal kuran ve projeleri hayata geçirme kabiliyeti olan yapısı tam olarak Pareto'nun ideal yönetici seçkin tanımına uygun düşmektedir. Nitekim iktidarın yapısının karakter verdiği ilk kabine dönemlerinde bu sentezin yansıması olarak nitelikli bir seçkin dolaşımı yaşanmış, bu nitelikli yönetsel oluşum neredeyse yönetimin uhdesinde bulunan tüm alanlara sirayet etmiştir. Fakat aslanlar ve tilkilerin bütünleşmesinden oluşan yapı zamanla aslanların sistem içerisindeki hakimiyetine evrilmiş, bu durum birinci dönem olarak ayırdığımız ilk dört kabinenin sonlarında yaşanan seçkin dolaşımının niteliğini de olumsuz etkilemiştir. İkinci dönem olarak ele alınan kabine dönemlerinde yaşanan konjonktürel olaylar sebebiyle korumacı bir refleks oluşmuş, bu da aslanların üst yönetim kademelerinde daha belirgin hale gelmesini kaçınılmaz kılarak seçkinlerin dolaşımını bu dönemde nispeten durağan hale getirmiş ve dolaşımın niteliğini olumsuz etkilemiştir. Dolayısıyla ikinci dönem, seçkin dolaşımının niteliğinin en düşük olduğu dönem olarak değerlendirilebilir. Üçüncü dönem olarak adlandırdığımız son kabine dönemlerindeyse özellikle nitelikli bürokratik kadroların yönetim kademelerinde ağırlıklarını hissettirmeleriyle birlikte aslanların yönetimdeki hakimiyeti zayıflamış ve yeni isimlerin kabinede yer alması sebebiyle bu son dönem seçkin dolaşımının en yoğun ve niteliğinin en yüksek yaşandığı dönem olmuştur.

Yapılan bu çalışma, Pareto'nun seçkinlerin dolaşımı kuramı üzerinden Türk siyasetinin spesifik bir alanının ve kısıtlı bir döneminin analizinden ibarettir. Ulaşılan sonuçların literatüre katkısının yanında, gene Türk siyasal yapısını odağa alan tamamlayıcı çalışmalar bu alanın geliştirilmesine şüphesiz katkı sunacaktır. Bu doğrultuda literatür taraması esnasında bu alanda yapılan çalışmaların oldukça kısıtlı

olduğu tespitinden hareketle; Türk parlamentosunda yer alan milletvekilleriyle ilgili olarak yapılan önceki çalışmaların cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi öncesini ve sonrasını kıyaslayacak şekilde güncel ve karşılaştırmalı olarak çalışılması, Türkiye ile benzer/farklı siyasal sisteme sahip devletlerin kabine üyelerinin/milletvekillerinin belli dönem aralıklarında karşılaştırmalı bir yöntemle ele alınması, Türkiye’de yönetim sisteminde gerçekleşen ve siyasal alanın statüsünü yeniden şekillendiren değişikliğin seçkin dönüşümünün potansiyelini ve bu dönüşümün boyutlarını ne derece etkilediğinin tespitine yönelik güncel ve özgün çalışmaların yapılması, mevcut literatüre katkı bakımından önemli görülmektedir.

An Analysis of the Republic of Türkiye's Cabinet Members Between 2002 and the Present Within the Framework of the Theory of Elites Circulation

Ahmet Çırakoğlu*
Kerem Yıldırak

Aim

According to Vilfredo Pareto (2013), the elite groups that drive the hierarchical structure between the ruler and the ruled will constantly be replaced by another elite circle, in any case leading to a continuous circulation of power. In reality, this is also seen as a crucial step for evaluating the elites that have shaped the Turkish nation's traditional and modern political history. Because of the need to analyze the bureaucrats, deputies, political party representatives, and cabinet members who define the political elites, this study aims to observe whether the theory that cabinets have been dominated by the circulation of elites is valid and applicable within the Turkish political mechanism. In this context, the study reveals the sociodemographic status of the members of the 58th through 67th cabinets of the Turkish government and determines the nature of the circulation of elites in Turkish politics.

* Corresponding Author

PhD Candidate, Marmara University, ahmetcirakoglu@marun.edu.tr
PhD, İnönü University, keremyldrak@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5491-1780>
<https://orcid.org/0000-0003-0432-9981>

DOI: 10.12658/M0764
insan & toplum, 2025; 15(2): 110-146
insanvetoplum.org

Received: 02.11.2024
Revised: 14.12.2024
Accepted: 07.01.2025
Online First: 20.03.2025

Literature and Method

This study collects and analyzes the official, political, and sociodemographic data of the 144 members of the 58th through 67th cabinets (2002 to the present) of the Turkish government. For this purpose, the paper utilizes the documents published by the Grand National Assembly of Turkey and the parliamentary government, publications and statements of political parties, autobiographies, and texts from newspapers and the Internet. These data were compared with those from Frey (1965), Bayrak (1984), Demiral (1973), Mutlu-Eren (2014), Sonntag (2022), and Woldendorp et al. (2000), and various data indexes were created. Although the criteria discussed in the previous studies provide a basis for future research, these criteria have been updated and adapted to the Turkish political structure by considering the sociopolitical changes and transformations that have occurred in society.

The study uses the content analysis method and has obtained descriptive data about the variables related to the targeted content through the findings in the documents. In addition, the study uses the descriptive technique to grasp the characteristics of the study group that are the same and different and uses the descriptive research design to attempt to concretize the characteristics of the population and phenomenon being studied. The longitudinal research technique addresses the changes and transformations in the sample over a specific time series. The methodology the study uses has been limited in general to official and unofficial written and visual documents and records.

Findings

The study has determined the profiles of the cabinet members and their statistical data under nine separate categories: place of birth, education and title, foreign language, job and career, official duty, political background, parliamentary career, cabinet membership period and repetition, and awards received. The study divided all categories into three levels and entered the data obtained into tables within the framework of this categorization. To support these parameters and to understand the circulation of elites more clearly, this paper has analyzed the number of positions in each of the 58th through 67th cabinets, the total number of cabinet members, the number of first-time cabinet members, and the number of members who had served in a previous cabinet. The article has additionally evaluated the effectiveness of the founding members of the ruling party in each cabinet to help understand the structure of the different cabinets.

Accordingly, excluding the 58th cabinet, the 59th through 61st cabinets were dominated by the ruling party's founding members, with many former ministers and

many new names in these cabinets. The 62nd through 65th cabinets had a relatively higher number of former cabinet members, with a significantly decreased number of first-time cabinet members and founding members of the ruling party. In contrast to this, the prime ministerial cabinets of the 66th and 67th governments, which were formed after the transition to the presidential system, had a much higher proportion of first-time cabinet members compared to former cabinet members, with a considerably lower number of founding members of the ruling party. Based on these data, while so-called lions (protectors) dominated the cabinets of the first series of governments studied here, this dominance was broken, especially in the two most recent cabinets, thus paving the way for so-called foxes (compromisers) to have a say in the system.

Conclusion and Discussion

Before the 2000s, elites were defined from the top down, namely from the center to the periphery. After 2002, the conservative democratic government that came to rule the system succeeded in producing its elite from the bottom up (i.e., from the periphery to the center). In this environment where the political sphere had been shaped around different parameters over the long period covered in the study, both the center and the periphery can be observed to have switched places, with the periphery having become centralized. The conservative democrats who had a say in the administrative levels during the studied period had shaped the political structure of the new era with their elite cadres. The study's analysis has focused on whether the elite cadres that dominated this new worldview in the Turkish political system had allowed for a transitivity (circulation of elites) within themselves.

As a result of the findings, the study deemed categorizing the profiles of the ministers who'd served on the 58th and 67th cabinets into three different periods to be appropriate regarding the concept of the circulation of the elite. Including the shorter period of the 58th cabinet that covered the transition period, the 58th through 61st cabinets (2002-2014) can be classified as stable and long-term due to the advantage of decisive leadership and inter-institutional cooperation, the 62nd through 65th cabinets (2014-2018) can be classified as short-term and variable due to sociopolitical events, and the 66th and 67th cabinets (2018-present) can be classified as bureaucratic character. The circulation of political elites also differed in rate and quality during these three periods. Although a significant circulation of elites did occur among the cabinet members in the first period (2002-2014), the preponderance of prominent names of the ruling party shows that the attempt was made to preserve the ruling structure alongside the compromise in administration.

During the second period (2014-2018), despite the decrease in the number of founding members of the ruling party, the dominance of former cabinet members in the system is noteworthy. These cabinets covered a challenging period in which the motive to protect the ruling system and gains had come to the fore. The circulation of elites among cabinet members is most evident in the third period (2018-present), when the effects of the change to a presidential system made themselves felt in this area. In the cabinets of this period, bureaucrats predominantly replaced politicians, former cabinet members remained in the background compared to the new names, and the founding members of the ruling party were represented by only a few names.

The cabinets the ruling parties formed in all of the 10 cabinets analyzed can be explained with the concepts of Pareto's residues and the associated concepts of protectors (lions) and compromisers (foxes). The transitivity between these two cliques also facilitates the conceptualization of the findings. According to Pareto (2013), the ideal ruling elite consists of the integration of lions (those who are generally traditionalist, decisive, and strong in their ability to act) and foxes (those who are open to innovation, compromising, and highly imaginative). The structure of the political party that was in power during the first years of the studied period synthesized tradition and innovation and was decisive while simultaneously compromising, dreaming, and capable of realizing projects, which exactly coincides with Pareto's definition of the ideal ruling elite. As a matter of fact, the first cabinets under study, which were inspired by the structure of the government, had a qualified circulation of elites as a reflection of this synthesis, and this qualified administrative formation permeated almost all areas under the responsibility of the administration. However, the structure consisting of the integration of lions and foxes evolved into the dominance of lions over time and negatively affected the quality of the circulation of elites at the end of the first four cabinets, which this study has distinguished as the first period. During the second period of cabinets (2014-2018), a protectionist reflex emerged due to cyclical events, which inevitably resulted in lions becoming more prominent at the top of the administration. This rendered the circulation of elites relatively static and negatively affected the circulation quality. Therefore, the second period of cabinets can be considered the period with the lowest quality of the circulation of elites. The third and last cabinet period under study (2018-present) saw the lions' dominance in the administration weaken. New names were included in the cabinet, especially as qualified bureaucratic cadres made their weight felt at the administrative levels. For this reason, this last period had the most intense and highest quality of the circulation of elites.

Kaynakça

- Akyol, E., Arı, M. & Göz, M. M. (2023). Tarihsel süreçte Adalet ve Kalkınma Partisi milletvekillerinin demografik profilleri. *Journal of History School*, 16(LXII), 530-559. <http://dx.doi.org/10.29228/Joh.64123>
- Altan, C. (2008). Türkiye’de 1950-1960 dönemi milletvekillerin sosyolojik özellikleri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (22), 23-36. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/issue/4764/65456>
- Altunok, M., Altunok, H., Bakırcı, F., Gedikkaya, F. G. & Aydın, A. (Ed.). (2019). *Türkiye Cumhuriyeti bakanlıklar tarihi*. TİAV.
- Arslan, A. (1995). *Turkish political elites: Top political leadership in Turkey and social construction of Turkish political elites*. [Unpublished MSc. Thesis]. University of Surrey.
- Arslan, D. A. (2005). Tek partili dönem ve çok partili dönem Türk siyasi elitlerinin toplumsal profillerinin karşılaştırmalı incelemesi. “İş, Güç” Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, 7(1), 160-178. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iscug/issue/25508/268947>
- Arslan, D. A. (2007). 1995’ten günümüze Türk siyasi elitlerinin sosyolojik analizi. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 4(1), 1-17. <https://www.j-humansciences.com/ojs/index.php/IJHS/article/view/209>
- Arslan, A. (2022). *İslam, demokrasi ve Türkiye*. Serbest.
- Aydın, A. H. (2010). *Yerel siyaset yazıları*. Seçkin.
- Aydın, A. & Kahraman, Ö. F. (2015). Türkiye’de kadın temsili sorunsalına kadın bakanlar bağlamında bir bakış. *Yasama Dergisi*, (31), 46-64. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yasamadergisi/issue/54469/741407>
- Bayrak, M. O. (1984). *Türkiye’yi kimler yönetti?*. Milliyet.
- Bilgin, V. (2007). *Türkiye’de değişimin dinamikleri: Köylülükten çıkış yolları*. Lotus.
- Bildirici, Z. D. (2019). Türkiye’de çok partili dönemde bürokrasinin TBMM’de temsili ekseninde siyasete etkisi. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Coştu, Y. (2011). Ondokuz Mayıs Üniversitesi ilahiyat fakültesinde uygulanan zorunlu İngilizce hazırlık programı üzerine boylamsal bir araştırma. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(20), 61-80. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hititilahiyat/issue/7685/100678>
- Çağlar, A. & Arslan, A. (2000). Cumhuriyet’ten günümüze Türk siyasi liderleri: Atatürk’ten Demirel’e üst siyasi elitler. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 499-514. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/huniibf/issue/30302/327834>
- Çay, A. M. (2009). *Başlangıçtan bugüne Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi. <https://www.kulturportali.gov.tr/medya/dokuman/dokumandetay/1117>
- Çolak, Ç. (2021). Türkiye’de İçişleri Bakanlığının tarihsel gelişimi ve içişleri bakanlarının profili (-1920 2020). *Türk İdare Dergisi*, (492), 141-174. [http://www.tid.gov.tr/kurumlar/tid.gov.tr/tum-sayilar\(2\)/2001-2025/2021/Haziran/5-TURKIYE%E2%80%99DE-ICISLERI-BAKANLIGININ-TARIHSEL-GELISIMI-VE-ICISLERI-BAKANLARININ-PROFILI_-1920_2020_.pdf](http://www.tid.gov.tr/kurumlar/tid.gov.tr/tum-sayilar(2)/2001-2025/2021/Haziran/5-TURKIYE%E2%80%99DE-ICISLERI-BAKANLIGININ-TARIHSEL-GELISIMI-VE-ICISLERI-BAKANLARININ-PROFILI_-1920_2020_.pdf)
- Demiral, C. (1973). *Türkiye’nin 42 hükümeti*. Başbakanlık.
- Demirkol, F. (2023). Türkiye siyasetinde muhafazakârlık kavramı ve etkisi: Ak Parti iktidarının felsefi kimliği. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (43), 479-508. <https://doi.org/10.14520/adyusbd.1228337>
- Ertan, S. & Aykaç, H. R. (2019). Elit teori çerçevesinde Türkiye’de kadın milletvekilleri üzerine bir inceleme. *Memleket Siyaset Yönetim*, 14(32), 75-102. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/msydergi/issue/60942/905367>
- Frey, W. F. (1965). *The Turkish political elite*. MIT.
- Gökçe, O. (1995). İçerik çözümlemesi: Sosyal bilimlerde bir araştırma yöntemi. Selçuk Üniversitesi.

- Kurtbaş, İ. (2017). Türkiye’de politik değişim ve siyasi elitler merkez-çevre kuramının gözden geçirilmesi ve Türkiye’de bir “elit koalisyonu olarak yeni elitler”. *International Journal of Social Science*, 54, 179-204. <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS3495>
- Michels, R. (2021). *Siyasi partiler: Modern demokrasideki oligarşik eğilimlerin sosyolojik incelemesi*, Bilgi Üniversitesi.
- Mills, C. W. (1956). *The power elites*. Oxford University.
- Mills, C. W. (1963). *Power, politics, and people*. Oxford University.
- Mutlu, H. (2014). Turkey: Cabinet dynamics and ministerial careers, 1950-2011. K. Dowding & P. Dumont (Ed.). *The selection of ministers around the world* içinde (ss. 156-177). Routledge.
- Neziroğlu, İ. & Yılmaz, T. (2013). *Hükümetler-programları ve genel kurul görüşmeleri*. TBMM.
- Neziroğlu, İ. & Yılmaz, T. (2015). *Koalisyon hükümetleri, hükümet programları ve genel kurul görüşmeleri*. TBMM.
- Ormankıran, Y., Bayram, A. T. & Karaçar, E. (2014). Turizm bakanları üzerine bir inceleme. *Turizm Akademik Dergisi*, 2(2), 1-14. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/touraj/issue/24723/261467>
- Özalp, Ş., Bir, A. A. & Yeles, S. (1988). IX. dönem (14 Mayıs 1950) ve XVIII. dönem (29 Kasım 1987) milletvekillerinin ve bakanlar kurulu üyelerinin karşılaştırmalı özellikleri. *Anadolu Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2), 44-458. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/anadolibfd/issue/55077/756117>
- Pareto, V. (1935). *The mind and society* (Vol. III). Jonathan Cape.
- Pareto, V. (2013). *Seçkinlerin yükselişi ve düşüşü: Kuramsal bir sosyoloji uygulaması* (3. baskı). M. Z. Doğan (Çev.). Doğu Batı.
- Parry, G. (1969). *Political elites*. George Allen & Unwin.
- Saunders, E. N. (2022). Elites in the making and breaking of foreign policy. *Annual Review of Political Science*, 25(1), 219-240.
- Sayarı, S. & Dikici-Bilgin, H. (2011). Paths to power: The making of cabinet ministers in Turkey. *Parliamentary Affairs*, 64(4), 737-762. <https://doi.org/10.1093/pa/psr017>
- Sayarı, S. & Dikici-Bilgin, H. (2018). Technocratic ministers and political leadership in European democracies. A. C. Pinto, M. Cotta & P. T. d. Almeida (Eds.). *Technocratic ministers and political leadership in European democracies* içinde (ss. 265-235). Palgrave Macmillan.
- Sencer, M. (1985). Cumhuriyet hükümetleri. *Amme İdaresi Dergisi*, 18(4), 13-25. https://ammeidaresi.haci-bayram.edu.tr/documents/article/1/18/4/2_sencer.pdf
- Tunçtaşık, H. & Bingöl, Y. (2021). Türkiye’de muhafazakâr siyasetin siyasi uzlaşma kültürü: Milli Görüş hareketi üzerine nitel bir araştırma. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 17(60), 86-110.
- Turhan, M. (2000). *Siyasal elitler*. Gündoğan.
- Turan, İ. (1986). The recruitment of cabinet ministers as a political process: Turkey, 1946-1979. *International Journal of Middle East Studies*, 18(4), 455-472. <https://doi.org/10.1017/S0020743800030786>
- Ültay, E., Akyurt, H. & Ültay, N. (2021). Sosyal bilimlerde betimsel içerik analizi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (10), 188-201. <https://doi.org/10.21733/ibad.871703>
- Vergin, N. (2003). *Siyasetin sosyolojisi: Kavramlar, tanımlar, yaklaşımlar*. Bağlam.
- Zannoni, P. (1978). The concept of elite. *European Journal of Political Research*, 6(1), 1-30. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.1978.tb00547.x>
- Weber, M. (1968). *Economy and society* (vol. 1 & 2). Bedminster.
- Woldendorp, J. J., Keman, H. & Budge, I. (2000). *Party government in 48 democracies (1945-1998): Composition-duration-personnel*. Springer.

İnternet Siteleri

<https://www.akparti.org.tr/ak-kadro/hukumetler/>

<https://www.hurriyet.com.tr/>

<https://www.indyturk.com/node/636906/siyaset/yeni-kabinede-kim-kimdir>

<https://www.milliyet.com.tr/>

<https://www.tbmm.gov.tr/milletvekili-arama/form>

<https://www.tccb.gov.tr/receptayyiperdogan/biyografi/>

<https://www.sozcu.com.tr/>

<https://www.yenisafak.com/>

Understanding the Gains and Challenges of Democratization Process in Sub-Saharan Africa: Is Democratic Progress Under Threat?

Pelin Aliyev

Abstract: The aim of this research is to examine the achievements and challenges of the democratization process in Sub-Saharan Africa and to answer whether democratic progress is under threat. Focusing on Burkina Faso, Mali, and Niger—countries with regional and historical similarities—the research seeks to understand the common dynamics of democratic development in these countries. The research employs a comparative framework to analyze their democratization processes. The findings of the research highlight two main conclusions: First, all the three countries have experienced a significant increase in voter participation, stronger public support for democracy and electoral processes and a notable opposition to one-man and one-party rule. Second, the democratization processes are frequently interrupted by military coups, authoritarian tendencies of leaders and electoral violence. While the research acknowledges the substantial progress made, it also emphasizes that significant challenges persist, which continues to weaken political institutions and processes. These challenges continue to hinder the full realization of democratic governance in these three countries and lead to regime changes.

Keywords: Democratization, Sub-Saharan Africa, Democratic Transition, Authoritarianism, Democratic Backsliding.

Öz: Bu araştırmanın amacı, Sahra Altı Afrika'daki demokratikleşme sürecinin kazanımlarını ve zorluklarını incelemek ve demokratik ilerlemenin tehdit altında olup olmadığı sorusuna cevap vermektir. Bölgesel ve tarihsel benzerliklere sahip ülkeler olan Burkina Faso, Mali ve Nijer'e odaklanan araştırma, bu ülkelerdeki demokratik gelişimin ortak dinamiklerini anlamaya çalışmaktadır. Araştırma, demokratikleşme süreçlerini analiz etmek için karşılaştırmalı bir çerçeve kullanmaktadır. Araştırmanın bulguları iki ana sonuca dikkat çekmektedir: Birincisi, üç ülke de seçmen katılımında önemli bir artış, demokrasiye ve seçim süreçlerine yönelik daha güçlü bir kamuoyu desteği ve tek adam ve tek parti yönetimine karşı önemli bir muhalefet deneyimlemiştir. İkincisi, demokratikleşme süreçleri sıklıkla askeri darbeler, liderlerin otoriter eğilimleri ve seçim şiddeti tarafından kesintiye uğramaktadır. Araştırma, kaydedilen önemli ilerlemeyi kabul ederken, siyasi kurumları ve süreçleri zayıflatmaya devam eden önemli zorlukların da devam ettiğini vurgulamaktadır. Bu zorluklar, bu üç ülkede demokratik yönetimin tam anlamıyla gerçekleşmesini engellemeye devam etmekte ve rejim değişimlerine yol açmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Demokratikleşme, Sahra Altı Afrika, Demokratik Geçiş, Otoriterleşme, Demokratik Gerileme.

@ Asst. Prof. Dr., Hasan Kalyoncu University, pelin.aliyev@hku.edu.tr

ID <https://orcid.org/0000-0003-2466-2132>

DOI: 10.12658/M0765
insan & toplum, 2025; 15(2): 147-170
insanvetoplum.org

Received: 11.07.2023
Revised: 02.11.2023
Accepted: 15.01.2024
Online First: 25.05.2025

Introduction

Since the collapse of the bipolar system, a broad consensus on the value and the desirability of democracy has emerged, which has remained the “only game in town” (Linz, 1990) in the absence of an alternative regime to challenge it. Due to the impact of internal and external factors, sub-Saharan African leaders have also taken significant steps towards democratization, willingly or unwillingly. African democratization movements gained significant momentum in parallel with global changes as African countries were transitioning from one-party or military regimes to multi-party systems. While numerous democratic gains have been achieved, it is worth noting that there are a number of issues that are severely impacting them. The uniqueness of this region in making rapid democratic progress while at the same time creating conditions that erode these gains requires close monitoring of the democratic process. In current studies on the democratization process in sub-Saharan Africa, it is seen that significant issues such as military coups (Mendy and Mendy, 2024; Akinola and Makombe, 2024), authoritarian tendencies of political leaders (Cassani, 2020) or electoral violations (Fjelde and Höglund, 2016; Bekoe and Burchard, 2017; von Borzyskowski et al., 2022) are handled separately and independently. This research examines the democratization process in a more holistic way compared to previous studies considering these three factors together. It also has a strong emphasis on its historical context. For a more comprehensive analysis of the process, the political and economic developments that took place from independence to the onset of the Third Wave of Democratization should also be considered.

The aim of this research is to examine the achievements and challenges of the democratization process in Sub-Saharan Africa and to answer whether democratic progress is under threat, specifically focusing on Burkina Faso, Mali and Niger. These countries were selected due to their similar historical and regional contexts. The research employs a comparative framework to analyze their democratization processes. The study was conducted thorough a review of primary and secondary sources, including government documents, policy papers, and academic literature, to trace the evolution of democracy in sub-Saharan Africa.

This study consists of four parts. The first part deals with the regime preferences of post-independence governments. Also, it focuses on why democratic systems could not be built during this period. In the second part, this process is tackled emphasizing the internal and external factors that accelerate the democratization process in sub-Saharan Africa. The third part outlines the gains of the democratization process in sub-Saharan Africa and finally, the fourth part discusses the primary challenges to African democratic consolidation and the threats that weaken the democratic gains

and tries to answer whether democratic progress is under threat. While the research acknowledges the substantial progress made, it also emphasizes that significant challenges persist, which continues to weaken political institutions and processes. These challenges continue to hinder the full realization of democratic governance in these three countries and lead to regime changes.

Understanding the Post-Independence Political Regime Preferences of Sub-Saharan Africa

Following World War II, sub-Saharan Africa experienced a wave of political change, with most countries gaining independence and the political map being redrawn. New constitutions were adopted to establish political institutions and define their functions. Often referred to as “second-hand” constitutions, these were modelled after the systems of former colonial powers. British colonies adopted parliamentary systems based on the Westminster model, while former French colonies followed the executive-dominant structure of France’s 1958 Fifth Republic Constitution (Decalo, 1992). For example, Burkina Faso, Niger and Mali each adopted their first constitutions after gaining independence from France in 1960, reflecting both their unique contexts and colonial legacies. Burkina Faso’s constitution created a semi-presidential system, Niger’s established a parliamentary system with a powerful president and Mali’s set up a presidential system with a strong executive.

However, the struggle for independence did not have a liberal character. Political leaders transformed popular support for the anti-colonial struggle into a means of authoritarianism. Soon after independence, almost all new governments turned to authoritarianism (Brown and Kaiser, 2007). The young and independent sub-Saharan African states faced two other major political challenges such as maintaining the coexistence of diverse ethnic groups and national integration. Thus, in order to find solutions to these issues, they first had to decide which form of government they would adopt (Decalo, 1992). After the independence of sub-Saharan African countries, two key political developments emerged. One was the rise of one-party systems across the continent. Some leaders argued that a one-party system with its concentrated power was the best way to ensure peaceful coexistence among diverse ethnic and religious groups and to promote national integration. They also asserted that it was the best choice for achieving economic growth and poverty eradication in developing societies (Prempeh, 2007; Decalo, 1992; Legum, 1990).

It was claimed that party politics would exacerbate ethnic conflicts and lead to violence and thus hinder growth and development. Consequently, competitive politics with more than one party was regarded as a means of accelerating ethnic,

religious and other social divisions and politicizing these groups and was rejected. Based on this viewpoint, the representation of the people and their participation in government, namely democracy, could only be realized through a one-party state (Prempeh, 2007; Decalo, 1992; Legum, 1990). As Ikome (2007) points out, many post-independence leaders deemed dissenting views and alternative ideologies as potentially destabilizing for the fragile new states. Therefore, the new political system shaped by this approach led to the restrictions on citizens' rights and freedoms, the low citizen participation in political life, the depoliticization of the people, the prohibition of opposition parties from operating and the absolute control of political power by a small elite group in these states (Teshome-Bahiru, 2008). The second striking political development was the frequency of military coups. By 1986, two-thirds of Africa's 49 independent countries had been under military rule or had experienced multiple coups after independence (Wanyande, 1987). In the first 30 years following independence, African states experienced numerous successful and unsuccessful military coups (Lynch and Crawford, 2011).

In Mali, after independence, President Modibo Keita established a one-party socialist state, but was overthrown in a 1968 coup by Lieutenant Moussa Traoré, who created a military regime and a one-party system. In Niger, President Hamani Diori created a one-party system in 1960, which continued until the 1974 coup by General Seyni Kountché (Higgott and Fuglestad, 1975), who introduced political and economic reforms. However, he maintained a one-party system with the Democratic Centralist Party until 1991 (Baudais, 2021). The military's influence on politics hindered the development of civil politics, paving the path for authoritarian and totalitarian regimes to take root. Political instability resulting from the coups became the most obvious feature of these states (Ihonybere, 1997).

Understanding the Third Wave of Democratization in Sub-Saharan Africa

Most sub-Saharan African countries gained independence through a multi-party system (Brown and Kaiser, 2007). When the colonial period ended in the 1950s and 1960s, it was expected that independent sub-Saharan African countries would transition to some form of democracy. But several forms of autocracy came up (Jackson and Rosberg, 1984). Crowder (1987) argued that the rapid collapse of democracy after independence was inevitable due to the anti-democratic nature of African states and leaders' use of democracy for personal gain. The masses soon realized that the new leaders had no intention of fulfilling their nationalist promises. Most 1960s nationalists sought "political kingship" but failed to improve political, economic, social, or cultural conditions. Oppression, corruption, economic collapse and inequality became widespread, leading people to view independence as a burden.

As Ihonvbere (1996) noted, “nationalists of yesterday became ruthless dictators.” Patrimonialism, where personal power blurred public and private spheres, became the norm in African states.

African countries experienced a deep economic bottleneck due to the global economic crisis caused by the oil crisis of the 1970s. African countries, which were economically hit, were forced to join a massive debt quagmire in order to survive the crisis. The economic crisis, which intensified in the 1980s, was reflected in the political arena and critical political issues such as deterioration of political institutions, abuse of civil liberties, increase in crime and lawlessness, ineffectiveness and inefficiency of bureaucratic structures, widespread corruption, increase in social conflicts and political instability emerged following this economic crisis. The crisis led to the alienation of citizens from governments and institutions and governments began to lose their legitimacy one by one towards the end of the 1980s (Prempeh, 2007; Ihonybere, 1997).

These developments resulted in the central authority being severely weakened, the emergence of armed rebels challenging the state, civil wars and the bankruptcy of states. The governments that lacked alternative source of credit were forced to request emergency loans from financial institutions such as the World Bank and the International Monetary Fund. Structural adjustment programs were implemented and a series of reforms were adopted. However, austerity measures led to high unemployment, drastic cuts in public services and high price rises for consumer products and services. Thus, riots and protests erupted throughout countries (Prempeh, 2007; Ellis, 2000). In February 1990, students at the University of Niamey in Niger protested the cuts in education funding mandated by structural adjustment programs (SAPs). During peaceful demonstrations, the police opened fire killing 3 according to official sources and 14 according to students, with many others injured. In Burkina Faso, SAPs in the early 1990s led to public spending cuts and the privatization of state-owned firms, causing rising unemployment and declining wages (Education International, 2009).

The legitimacy crisis was compounded by the transfer of power of domestic economic policy and administration to external entities. Opponents of the regime and civil society took action during this period, calling for regime change or democratic and constitutional reforms to re-establish legitimacy (Prempeh, 2007; Ellis, 2000). Thus, orthodox structural adjustment programs implemented by governments with weak legitimacy not only dragged African economies into a wider crisis, but also led to riots and uprisings, deepening the crisis of legitimacy. The demonstrations and uprisings against structural adjustment programs also strengthened the opposition

and pro-democracy movements. Citizens began to see the state, which remained indifferent to their problems, as a dangerous, evil institution to be avoided, challenged, deceived and, if possible, destroyed (Ihonvbere, 1996).

Nzongola-Ntalaja (2006) sees this democracy movement as a social protest against the failure of the post-colonial state to meet people's expectations. Indeed, in the late 1980s, the Economic Commission for Africa (ECA) spoke of a "lost decade". Social and economic conditions reached unprecedented levels: Hunger, poverty, unemployment, inflation, food shortages, crime, prostitution, disease, crumbling infrastructures, schools without teachers, hospitals without doctors and medicine and hopelessness were the words that best described this period (Ihonvbere, 1996). Accordingly, the most important pressure for democratic reform came from civil society. Various parts of society came together as a strong social opposition defending democracy. Internal actors such as churches, trade unions, associations, women's organizations, professional associations, farmer cooperatives, community groups and finally political parties played a key role in Africa's "second liberation" (Thomson, 2010).

External actors, including donors, lenders and NGOs shaped Africa's political change imposing conditions for more financial support and requiring commitment to democracy and human rights (Haynes, 2004). The World Bank's 1989 report (World Bank, 1989), *Sub-Saharan Africa: Sustainable Growth from the Crisis*, explained Africa's post-independence crisis and proposed a roadmap to recovery. While structural adjustment programs showed some progress, the report stressed that economic reforms alone were insufficient. It emphasized the need to address governance, human capacity, institutions and citizen involvement in development programs. The World Bank concluded that poor economic performance was due not only to bad policies but also to a governance crisis, urging African governments to reform both political systems and economic policies (Ellis, 2000).

The fall of the Berlin Wall, which resulted in the collapse of the one-party nations in Eastern Europe, was another significant event that expedited the path to democratization in Africa. The Third Wave began following the decline in authoritarian regimes, particularly in Southern Europe and Latin America. In Africa, this wave was characterized by the end of colonialism and the subsequent rise of military and single-party regimes. In the late 1980s and early 1990s, many of these regimes faced pressure for reform, leading to increasing calls for democratization. For Harsch (1993), "The language of the 1990s is quite different. It is now a time of "transition to democracy," not only in Eastern Europe and the former Soviet Union, but in Africa and some other parts of the Third World as well."

The emergence of Mikhail Gorbachev in the Soviet Union and the 1989 revolution in Eastern Europe changed fundamentally both the Soviet Union and its Eastern European allies. As the Soviet Union's strength weakened, civil society in Moscow's satellite governments began to protest in a domino effect. When the Union disintegrated, the old command economies ceased to be a source of aid and ideological inspiration to African states. Thus, the "people's power" overthrew the communist governments in the east. Events in Eastern Europe in 1989 showed strikingly that one-party regimes could be overthrown (Riley, 1992; Thomson, 2010). In the late 1980s, the overthrow of the Romanian leader Nicolae Ceausescu impressed African leaders. Ceausescu strongly opposed the freedoms of Glasnost and Perestroika reforms and resisted giving the people a voice, particularly in governance. As a result, African countries faced increasing pressure to initiate constitutional reforms to lay the legal and institutional institutions for democratic governance, following the wave of democratization in Central and Eastern Europe (Mulikita, 2003). As Omar Bongo, the former President of Gabon, affirmed at the La Baule Francophone African Summit, "winds from the East were shaking the coconut trees" (Wiseman, 1996). Thus, the changing global environment at the end of the Cold War and the collapse of the Soviet Union brought about an international environment that provided a less supportive context for authoritarianism (Wiseman, 1995).

As the global order shifted, Western governments and international institutions increased their influence on Africa, making political reform a key part of African governments' agendas. Since the early 1990s, political reform has been regarded as a condition for additional aid. In 1990, French President François Mitterrand announced at the La Baule summit that France would prioritize aid for promoting freedom and democracy. The importance of political conditionality was further emphasized at the 1991 Harare Commonwealth Summit and by the European Community, which stated that future aid was contingent on improvements in human rights, democracy and press freedom (Gillies, 1996; Riley, 1992). As a result, African leaders regarded the transition to multi-party elections as a requirement for continued aid, as the donor community insisted on meeting "democratic" conditions. Thus, democracy was viewed by African rulers as a means of securing financial assistance, rather than a path to development (Chabal, 2002). Thomson (2010) argues that this transition cannot not be considered as a situation desired by authoritarian leaders. It was more of a concession they had to make reluctantly. Many believed that they could maintain their power and control the pace of reform thanks to this concession. Therefore, they believed that by manipulating the process, they could achieve their goals. These ultimate survival strategies of the ruling elite bore fruit to some extent.

Gains of the Democratization Process in Sub-Saharan Africa

In some sub-Saharan African countries, there was a transition period between the end of the old regime and the establishment of a new democratic regime. The most influential body in the process of creating new institutions was the National Conference (Nzouankeu, 1993). First, following the example of Benin, national conferences were held in Congo, Togo, Mali, Niger, Gabon, Zaire and Chad. African leaders understood that elites from non-governmental groups could meet in a public national forum via national conferences to offer solutions to a state's political and economic crisis. The national conferences that took place in 11 countries between 1990 and 1993 were largely previous French colonies. A similar set of constitutional reforms was implemented one after the other in almost all African countries (Höglund, 2009).

In response, many sub-Saharan African countries have revised or created new constitutions, implementing democratic reforms. Modern African constitutions have legalized opposition parties, limited presidential terms, authorized independent courts for constitutional review and guaranteed civil and political freedoms. Agreements on a return to multi-party politics between governments and opposition were made, marking unprecedented liberal concessions in post-colonial African history (Hessebon, 2014). Thus, although the process differed between countries, mass uprisings and demonstrations were chronologically followed by national conferences, referendums on the new constitution establishing multi-party politics, ratification of multi-party constitutions and holding multi-party elections (Yoon, 2001). Reformers aimed to establish the separation of powers, with ruling parties recognizing the need to separate the state from political parties and removing provisions granting party supremacy. New constitutions legalized opposition parties and provided parliaments with more powers to challenge the president (Mulikita, 2003).

Brown and Kaiser (2007) argue that respect for presidential term limits adopted as part of the democratization process is a simple barometer of the internalization of democratic rules. A growing number of African presidents successfully ended their terms thanks to presidential term limits, particularly with more recent revisions. They thereby established the framework for a new political succession tradition (Hessebon, 2014). Burkina Faso's constitution, adopted in 1991, initially allowed for two terms in power while Mali's 1992 constitution established a two-term limit for the presidency. Niger's constitution, adopted in 2010, established a two-term limit for the presidency. Mahamadou Issoufou, the first president elected under this constitution, respected the term limit and stepped down in 2021 after two terms. Limiting presidential powers in Africa was seen as a major step forward in African constitutionalism. Constitutional

reforms prompted reluctant African autocrats to act and by the late 1980s, single-party legislatures, military juntas, and presidents with indefinite terms were no longer dominant across the continent (Prempeh, 2007).

The 1990s saw a transition in African elections from one-party systems to constitutional reforms that supported political pluralism, one of the significant democratic principles. While the pace of change varied, nearly all the sub-Saharan African countries adopted multi-party systems during this period (Prempeh, 2007). The repeal of the constitutional provision granting monopoly status to a single ruling party and reforms legalizing opposition parties, led to a surge in political parties across Africa. The average number of registered parties in sub-Saharan Africa rose from 1.9 in 1975 to 15.9 in 1993. Meanwhile, public demand for political reform and international pressure forced many ruling parties to hold elections, resulting in the ousting of long-ruling leaders through the ballot box (Mulikita, 2003). The re-emergence of multi-party governance in Africa was viewed as a solution to the crisis of authority. For leaders, there was no better antidote to the crisis of authority than the re-legitimation of the state through multi-party elections (Thomson, 2010).

Competitive multi-party elections surged in Africa during the 1990s. Before 1989, only Mauritius and Botswana held regular multi-party elections, but most African nations held them for the first time. By the end of the 20th century, there were twice as many elections in Africa in the 1990s as in the previous three decades. Over time, multi-party elections became the norm in practically all the sub-Saharan African states. While 29 African states were ruled by a one-party constitution in 1989 and one-party rule became a form of government, there was no single one-party state until 1994 (Prempeh, 2007). For example, Mali embraced multi-party democracy after a popular uprising in 1991 and the first multi-party elections were held in 1992. Niger established a multi-party system in the 1990s following a transition from military rule, and the first multi-party elections were held in 1993.

Thus, tremendous progress has been made in adopting multi-party politics since the 1990s, especially following the end of the Cold War. This progress is considered not only as a result of the collapse of the Berlin Wall in 1989, but also as a direct response to internal public pressures against dictatorial regimes, which were mostly military dictatorships. Multi-party and competitive elections are a commonplace feature of political systems in most of these countries. However, in face of global and regional changes in the normative and institutional framework, it has become increasingly impossible to sustain political governance through other means and methods (Matlosa and Zounmenou, 2011: 93).

One of the most important indicators of democratic processes is voter turnout. Participation in elections reflects the democratic maturity of a country, citizens' involvement in governance and the acceptance of the electoral process by the public. In this context, examining how voter turnout changed in the West African countries Burkina Faso, Niger, and Mali from the 1990s to the 2020s is crucial for understanding the democratic developments in the region. In this sense, the comparison between the first multi-party parliamentary elections of the 1990s and the last parliamentary elections of the 2000s in the African Francophone countries reveals that the most significant increase in voter turnout over an average 30-year period is in Niger (33.07%-76.96%) (International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2021).

In Burkina Faso, voter turnout in the 1991 presidential elections was 35.25%, whereas it rose to 50.79% in the 2020 presidential elections. Similarly, voter turnout in the 1992 parliamentary elections was 33.80%, while it increased to 50.70% in the 2020 parliamentary elections (International Institute for Democracy and Electoral Assistance, n.d.). This increase can be regarded as part of Burkina Faso's democratization process. The 1991 elections reflected the public's desire to participate in the political process after many years of authoritarian rule. By 2020, voter participation had reached a higher level, indicating a trend of growing trust in democratic governance, political stability and voter awareness. A similar development is observed in Niger. In the 1993 presidential elections, voter turnout was 32.55%, whereas it rose to 62.91% in the 2021 presidential elections. Additionally, in the 1993 parliamentary elections, voter turnout was 33.05%, while it increased to 76.96% in the 2020 parliamentary elections (International Institute for Democracy and Electoral Assistance, n.d.). This significant increase in Niger can be seen as a result of the steps taken in the democratization process, particularly since the early 2000s. The increasing participation in elections is parallel to the establishment of democratic norms and the public's growing desire to engage in governance more. In particular, the 76.96% turnout in the 2020 parliamentary elections is a strong indicator of the public's keen interest in political processes. In Mali, voter turnout remained relatively low compared to the other two countries. In the 1992 parliamentary elections, voter turnout was 21.09%, while it increased to 35.58% in the 2020 parliamentary elections. In the 1997 presidential elections, turnout was 28.83% and in the 2018 presidential elections, it rose to 34.42% (International Institute for Democracy and Electoral Assistance, n.d.). The increase in turnout in the 2020s can still be seen as part of an effort to restore public trust in democratic processes and an expectation of improvement in democratic participation.

The increases in voter turnout in Burkina Faso, Niger, and Mali are significant indicators of progress in the democratization processes in these countries. The

significant increases in Burkina Faso and Niger show that public participation in the democratic process has grown and the desire for a greater role in governance has strengthened. In contrast, Mali has shown limited increases due to political instability and security issues. Nonetheless, the rise in voter turnout across all the three countries signals to the growing trust in democratic values and an increasing awareness of the importance of participation. In conclusion, the changes in voter turnout in these countries can be seen not only as a reflection of the electoral processes but also an indicator of the public's growing confidence in democratic governance and their desire to be involved. These countries, having made significant strides in democratization, have the potential to develop stronger democratic structures and achieve higher levels of participation in the future.

Table 1

Support for Democracy, 2011-2023 (Which of these three statements is closest to your own opinion?)

Country - Total	Burkina Faso	Mali	Niger
It doesn't matter what kind of government we have	15,6%	16,4%	18,9%
Sometimes non-democratic preferable	13,1%	22,0%	11,4%
Democracy preferable	68,2%	60,9%	66,3%
No answer; Refused	0,001%	-	0,0%
Don't know	3,1%	0,6%	3,4%
(N)	6,000 (100%)	6,000 (100%)	5,998 (100%)

Source: Afrobarometer, 2024.

Table 2

Choose leaders through elections vs other methods, 2011-2023 (Probe for strength of opinion: Do you agree or strongly agree? We should choose our leaders in this country through regular, open and honest elections. Since elections sometimes produce bad results, we should adopt other methods for choosing this country's leaders.)

Country - Total	Burkina Faso	Mali	Niger
Choose leaders through elections	83,0%	77,9%	80,2%
We should adopt other methods for choosing this country's leaders	15,6%	21,0%	19,0%
Agree with neither	0,7%	0,9%	0,3%
No answer; Refused	0,001	-	0
Don't know	0,8%	0,2%	0,5%
(N)	6,000 (100%)	6,000 (100%)	5,998 (100%)

Source: Afrobarometer, 2024.

Table 3

Reject one-man rule, 2011-2023 (There are many ways to govern a country. Would you disapprove or approve of the following alternatives? Elections and [Parliament] are abolished so that the [president] can decide everything.)

Country - Total	Burkina Faso	Mali	Niger
Strongly Disapprove	37,2%	55,6%	46,8%
Disapprove	40,7%	26,0%	28,7%
Neither Approve Nor Disapprove	3,1%	3,2%	4,0%
Approve	11,3%	8,4%	10,9%
Strongly Approve	3,6%	5,4%	5,3%
Missing	-	-	0,1%
No answer; Refused	0,1%	0,1%	0,1%
Don't know	4,0%	1,7%	4,3%
(N)	6,000 (100%)	6,000 (100%)	5,998 (100%)

Source: Afrobarometer, 2024.

Table 4

Reject One-Party Rule, 2011-2023 (There are many ways to govern a country. Would you disapprove or approve of the following alternatives? Only one political party is allowed to stand for election and hold office.)

Country - Total	Burkina Faso	Mali	Niger
Strongly Disapprove	38,4%	52,0%	53,8%
Disapprove	39,6%	23,9%	26,5%
Neither Approve Nor Disapprove	2,3%	2,9%	2,8%
Approve	13,6%	10,9%	11,0%
Strongly Approve	4,6%	9,7%	5,3%
Missing	-	-	0,0%
No answer; Refused	-	-	0,1%
Don't know	1,6%	0,2%	0,6%
(N)	6,000 (100%)	6,000 (100%)	6,000 (100%)

Source: Afrobarometer, 2024.

Tables 1, 2, 3 and 4¹ offer valuable insights into public opinion on governance and democracy in the three African countries: Burkina Faso, Mali and Niger. The data show key aspects of democratic values, including support for democracy, preferences for electoral processes and attitudes toward non-democratic models such as one-man and one-party rule. A significant majority of respondents in all the three countries express a clear preference for democracy to other forms of government. Niger leads with the highest support for democracy and is followed closely by Burkina Faso and Mali. The rate of support for democracy in the three countries reinforces the idea that, despite political challenges and instability in the region, democracy is the most preferred form of governance (see Table 1). When it comes to the process of selecting leaders, a striking rate of respondents, 77-83% of them in all the three countries favor regular elections. Burkina Faso has the lowest support for elections, while Niger shows the highest level of support. This demonstrates a robust endorsement of democratic principles, even when in contexts where elections may sometimes be seen as flawed or less effective (see Table 2).

Rejection of one-man rule is also widespread, with approximately 75-82% of respondents in Burkina Faso, Mali and Niger opposing one-man rule. Overall,

1 The data represents the average of the figures from 2011/2013, 2014/2015, 2016/2018, 2019/2021, and 2021/2023.

majorities in all the three countries strongly reject systems where the president holds unchecked power. This reflects a consistent preference for democratic governance, as evidenced by the substantial opposition to one-man rule across the region (see Table 3). Similarly, public opinion on one-party rule reveals a clear rejection of political monopolies. The overall percentage of respondents who strongly disapprove of one-party rule is 48.7%, with the highest levels of strong disapproval observed in Niger (53.8%) and Mali (52.0%). In Burkina Faso, the figure is slightly lower, 38.4%, yet still reflects a significant opposition to one-party rule. The disapproval (but not strongly) is also notable, with Burkina Faso (39.6%) and Niger (26.5%) showing high percentages, while Mali (23.9%) exhibits the greatest proportion of those who disapprove without strong feelings. Overall, the data confirm that a large majority of respondents in all the three countries reject the idea of one-party rule, reinforcing a commitment to democratic values and political pluralism in the region (see Table 4).

Challenges to Democratization Process in Sub-Saharan Africa

In the 1990s there was an enthusiasm for rapid change and many called this process the “second liberation” or “second independence” (Riley, 1992). With this wave of democratization, the continent witnessed the strengthening of a new social movement for political change. Nearly 30 years had passed since the first wave and an economically and socially better life was common to both movements (Ihonvbere, 1996). Some African scholars were optimistic about describing the constitutionalism developments as “the rebirth of African liberalism” and even talked about the “second liberation” of Africa. On the other hand, some scholars took a more negative view of the process, arguing that the reforms served the continent’s good standing abroad rather than domestic politics. Recalling the history of “constitutions without constitutionalism” in post-colonial Africa, sceptics and “Afro-pessimists” point to the prevailing patterns of authoritarianism and illiberalism in present-day Africa and warn of the possibility of “unchangeable transition” (Prempeh, 2007).

Despite the passage of time, most of the African states have not reached yet the level of deepening and institutionalizing democracy. After autocratic one-party systems or military regimes disappeared, the enthusiasm that swept the continent gave way to an Afro-pessimism in the early 1990s, as one government after another tried to weaken the democratic content of the constitutions that were enthusiastically adopted. Although it has been nearly 30 years since most countries in the continent agreed to transition to democratic rule, it is noteworthy that efforts to deepen and institutionalize democracy have been interrupted. In most of these states, one-party rule has been replaced by a series of hybrid regimes that fall behind idealized liberal democracy. These regimes that combine elements of both democratic and

authoritarian governance, may have some democratic features such as elections and political pluralism, but they are characterized by significant limitations on political freedoms, civil liberties and the rule of law. For this reason, it is stated that there is a disappointment regarding the promise of democracy (Ihonvbere and Mbaku, 2003; Ndegwa, 2001). It is a valid argument that in almost all new democracies in Africa, democratic efforts have suffered major setbacks and the quality of political systems has not improved. Despite declarations emphasizing democratic values and liberal and democratic new constitutions, once elected, leaders ignored all democratic principles and manipulated the system. Hence, it has become clear that the solution is not to adapt the institutions of Western democracy to Africa (Adetula, 2011).

The continuing impact of militarism on the democratization process cannot be ignored. Although little progress was made in breaking the influence of the military on politics, extending from the 1960s when the sub-Saharan African states gained their independence to the 1980s, militarism continued to be one of the biggest obstacles to the democratization process. Matlosa and Zounmenou (2011) describe this situation as “a ghost that has haunted the democracy project”. Despite the region’s progress towards democratization, militarism occasionally emerges, reminding that African democracy is an ongoing process, constantly being built and rebuilt. Therefore, it cannot be argued that the army completely withdrew from African politics during the second liberation period (Lynch and Crawford, 2011). For example, Burkina Faso and Mali experienced two military coups within a single year. On August 18, 2020, a group of soldiers in Mali staged a coup, detaining President Ibrahim Boubacar Keita and forcing him to resign. Following the coup, the military junta established the National Committee for the Salvation of the People (CNSP). The CNSP set an 18-month timeline for the country’s transition to civilian rule. However, as the transition period progressed, military activity surged in Mali once again (TRT Haber, 2021). In Burkina Faso, in January 2022, Lieutenant Colonel Paul-Henri Sandaogo Damiba seized power from President Roch Marc Christian Kaboré, who had been the first to come to office through democratic elections, citing the government’s failure to address security issues. Then, in September 2022, Captain Ibrahim Traoré and his supporters claimed that Damiba had been ineffective in solving the country’s problems and took control of the government, suspending the constitution in the process (Euronews, 2022). The political environment shifted dramatically, moving away from the previous democratic framework established in the early 1990s. Finally, in 2023, another military coup took place in Niger. The government was ousted, the constitution was suspended and a military junta was established. A new government was formed under the leadership of General Abdourahamane Tchiani.

Additionally, one of the most important and widespread problems of recent years is the violation of the presidential time limit rule. For example, while the presidents of

some countries comply with their country's two-term limit, others attempt to amend the constitutions in order to be a candidate again after exceeding this period and they use the legislature or referendum for this. The concept of constitutional coup is used to refer to the case of amending the constitution in a way that eliminates such tenure and/or age limits for presidents and allow the incumbent president to extend his term unconstitutionally. Elections lose their effectiveness as a democratizing tool as a result of these constitutional coups. Even worse, in certain nations, the circumvention of term limitations has given rise to more violent and catastrophic uprisings by marginalized ethno-cultural groups. Once more, recent constitutional amendments have produced circumstances that make it challenging for the opposition to compete in elections (Mbaku, 2020). Following the defeat of former dictators, incoming leaders often use their powers to ensure that they remain in office longer than constitutionally mandated term limits, leading to a 'backsliding' towards authoritarianism. In Mali, for example, reasonably fair elections were followed by subsequent electoral contests that were significantly less transparent. Only 7 out of 16 run-off elections between 1995 and 1997 were found to be free and fair (Brown and Kaiser, 2007; Bratton, 1998). The democratization process in sub-Saharan Africa is also hindered by election delays. In Burkina Faso, the elections planned for 2020 were repeatedly postponed due to security concerns and political instability. The military junta announced a transition period instead of a firm election date. In Mali, legislative elections set for March 2020 were delayed multiple times due to security issues and COVID-19, with further postponements after the 2021 coup. The elections, originally scheduled for 2022, were postponed to 2023 due to ongoing instability. In Niger, elections scheduled for 2022 were also delayed due to rising violence from militant groups.

Popper (1989) argues that the key feature of democracy is not who governs, but how power changes hands, emphasizing peaceful transitions through popular vote. Przeworski et al. (2000) also regard power transfer as central to democracy. By the 1990s, elections had become a cornerstone of African politics, promoting representation, accountability and peaceful political transitions (Fjelde and Höglund, 2016). However, electoral violence, which can occur before, during, or after elections, remains a significant issue. This violence, aimed at influencing election outcomes, undermines the electoral process and democracy (Höglund, 2009). For instance, the presidential elections in Mali were marred by violent incidents. Intimidating the voter, the presence of individuals without voter cards and widespread violence that prevented many from casting their ballots overshadowed the electoral process (VOA, 2018). Similarly, during the 2020 parliamentary elections, there were numerous disturbances, including attacks on election commission representatives and voters, the destruction of voting equipment, vote-buying and kidnapping the opposition

leader (France 24, 2020). In 2021, post-election violence in Niger led to several deaths and hundreds of people were arrested (France 24, 2021). Electoral violence deters voters from participating in the election, disrupts elections and hinders the long-term sustainability of democratization, weakening both peace and democratic progress in Africa. In the 2020 parliamentary and presidential elections in Burkina Faso, voters were threatened by extremists and urged not to cast their ballots. The violence prevented people from registering and voting and many polling stations were closed due to security threats, according to officials (Euronews, 2020). While Africa has taken some steps toward democratization since the 1990s, the process is far from complete and faces significant challenges, including military influence, weak institutions, election-related violence and the manipulation of constitutional rules. These issues have led to a persistent gap between the formal adoption of democratic institutions and the reality of governance, often undermining the hopes for a genuinely democratic and liberal order across the continent.

Table 5

Satisfaction with democracy by year (Overall, how satisfied are you with the way democracy works in (country)? Are you:)

	2011/2013	2014/2015	2016/2018	2019/2021	2021/2023
Country - Burkina Faso					
Not a democracy	8,2%	12,2%	5,4%	8,7%	23,1%
A democracy, with major problems	25,4%	27,0%	24,5%	25,8%	37,0%
A democracy, but with minor problems	30,9%	33,3%	35,5%	42,0%	28,1%
A full democracy	23,9%	18,0%	27,7%	21,8%	8,4%
Do not understand question/democracy	3,9%	4,2%	4,1%	0,6%	0,8%
Missing	-	-	-	-	-
Not applicable	-	-	-	-	-
No answer; Refused	-	-	0,1%	0,2%	0,0%
Don't know	7,7%	5,2%	2,6%	0,9%	2,6%
(N)	1,200 (100%)	1,200 (100%)	1,200 (100%)	1,200 (100%)	1,200 (100%)
Country - Mali					
Not a democracy	12,3%	4,7%	8,7%	19,4%	21,4%

A democracy, with major problems	48,4%	38,7%	50,0%	54,1%	51,0%
A democracy, but with minor problems	24,4%	34,5%	28,1%	17,6%	15,0%
A full democracy	12,0%	20,4%	12,1%	7,9%	10,0%
Do not understand question/democracy	1,4%	1,4%	0,5%	0,6%	1,2%
Missing	-	-	-	-	-
Not applicable	-	-	-	-	-
No answer; Refused	-	-	-	-	-
Don't know	1,6%	0,2%	0,7%	0,3%	1,4%
(N)	1,200 (100%)	1,200 (100%)	1,200 (100%)	1,200 (100%)	1,200 (100%)
Country - Niger					
Not a democracy	4,5%	3,4%	9,9%	9,8%	10,9%
A democracy, with major problems	21,0%	14,6%	38,4%	28,9%	33,0%
A democracy, but with minor problems	29,4%	31,4%	29,7%	34,0%	27,7%
A full democracy	39,2%	38,9%	17,6%	24,3%	23,7%
Do not understand question/democracy	1,4%	3,4%	3,0%	2,1%	1,9%
Missing	-	-	-	-	-
Not applicable	-	-	-	-	-
No answer; Refused	-	-	-	-	-
Don't know	4,5%	8,2%	1,4%	1,0%	2,8%
(N)	1,199 (100%)	1,200 (100%)	1,200 (100%)	1,199 (100%)	1,200 (100%)

Source: Afrobarometer, 2024.

The data presented in Table 5 reflect citizens' satisfaction with democracy in Burkina Faso, Mali and Niger over five different periods: 2011/2013, 2014/2015, 2016/2018, 2019/2021 and 2021/2023. Each country's respondents were asked how satisfied they were with the way democracy was functioning in their country. In all the three countries, there was a noticeable trend of increasing dissatisfaction with democracy, with a growing percentage of respondents believing that their countries were either "not a democracy"

or “a democracy with major problems.” In all the three countries, there was a steady decline in the percentage of people who regarded their country as a “full democracy.” The data reveal that ongoing political, security and governance challenges in Burkina Faso, Mali and Niger have led to increasing frustration with democracy in these countries. Fluctuations in satisfaction with democracy are likely related to political instability, military coups and the growing influence of jihadist groups on the Sahel region. These factors have weakened citizens’ trust in their governments’ ability to maintain democratic governance, resulting in rising frustration with the functioning of democratic institutions.

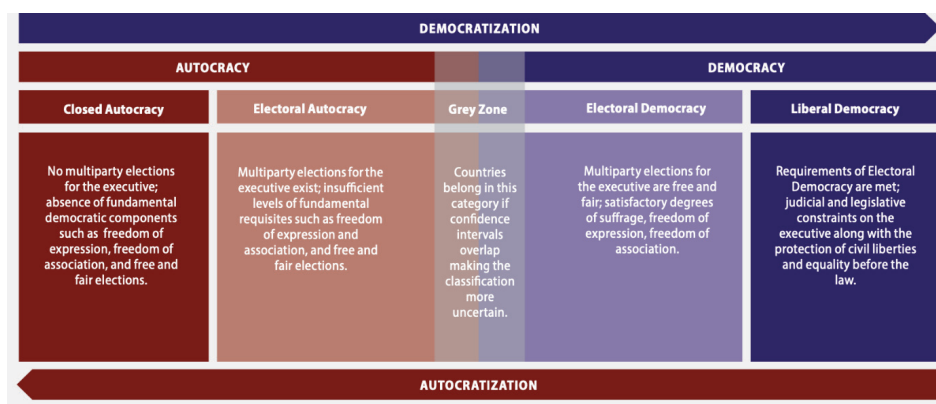

Figure 1: Regimes and Regime Change

Source: Nord et al., 2024.

Democracy in sub-Saharan Africa has declined to the level similar to that of the 2000s. Over the past five years, the region has experienced a deterioration in democratic conditions, largely due to coups in countries like Burkina Faso, Mali and Niger. In 2023, Burkina Faso and Mali were classified as closed autocracies, while Niger was categorized as an electoral autocracy. Additionally, Burkina Faso and Mali are among the top 10 countries that have experienced “bell-turn” autocratization. “Bell-turn” cases can be viewed as instances of “failed democratization” or re-autocratization. Burkina Faso, Mali and Niger are three of the five “bell-turning” cases that made the initial transition to democracy but later saw their collapse. Burkina Faso began its democratization process after the 2015 military coup and subsequent general elections. However, by 2018, the country had quickly entered a process of “bell-turn” autocratization. In 2022, two consecutive military coups took place and the country saw an increase in armed conflicts. A decree issued on April 13, 2023, granted the military more authority to restrict civil liberties during counterterrorism operations, placing additional pressure on civil society and the media. The 2024 elections were postponed indefinitely. In just

two years, Burkina Faso shifted from an electoral democracy to a closed autocracy. Mali's "bell-turn" process began with significant improvements in 2014, when the country transitioned to an electoral democracy following the 2013 presidential elections, which restored civilian control over the government. However, the autocratization phase of bell-turn started in 2017 and by 2018, amid increasing instability, Mali had become an electoral autocracy. The military coups of 2020 and 2021 led to a closed autocracy in Mali, which was still ongoing as of 2023. Niger also serves as an example of bell-turn autocratization following a military takeover. The 2011 general elections brought Niger to the status of an electoral democracy. However, tensions from the conflict in Mali had begun to spread to neighboring countries by 2016, prompting the Nigerien government to impose restrictions on freedom of expression. The 2020-2021 elections symbolized Niger's first-ever peaceful transfer of power, but in July 2023, the newly elected government was overthrown by a military junta. By the end of 2023, Niger had become a closed autocracy (Nord et al., 2024).

Conclusion

In conclusion, the democratization process in Sub-Saharan Africa has been a complex and evolving process, with both significant advances and formidable setbacks. While countries like Burkina Faso, Mali and Niger have taken notable steps in adopting new constitutions, establishing multi-party systems and adopting democratic reforms such as term limits, the path to full consolidation of democracy remains challenging. The enthusiasm of the 1990s, often referred to as the "second liberation," has gradually been tempered by harsh realities such as political instability, military interventions and erosion of democratic principles in many parts of the region.

One of the central obstacles to deeper democratic consolidation is the persistent influence of the military on political affairs. Despite formal transitions to civilian rule, military coups have disrupted democratic progress in key countries like Mali, Burkina Faso and Niger, leading to the suspension of constitutions and civil liberties and the delayed return to civilian governments. This recurring military involvement reflects the fragile nature of the democratic gains made so far, underscoring the challenges of establishing stable political systems free from the shadow of military control.

In addition to military interventions, the manipulation of constitutional frameworks—particularly regarding presidential term limits—has further hindered the development of democratic governance. The rise of "constitutional coups," in which leaders amend constitutions to extend their term limits, has contributed to the erosion of public trust in democratic institutions and the perpetuation of authoritarian tendencies. This manipulation, coupled with election-related violence, intimidating

the voter and irregularities in the electoral process, has undermined the legitimacy of elections, weakening the role of elections as peaceful means of political change.

The growing disappointment with democracy, as evidenced by rising dissatisfaction in countries like Burkina Faso, Mali and Niger, further complicates the democratization process. The gap between citizens' high expectations for democracy and the failure of political systems to deliver on promises of effective governance has contributed to declining faith in the democratic process. The rise of insecurity, the proliferation of extremist groups in the Sahel and ongoing economic crises have exacerbated these frustrations, making it more difficult for governments to effectively address the needs of their population and maintain political stability.

Despite these significant challenges, the progress made since the 1990s is promising, albeit uneven. The increasing political engagement of citizens, especially in countries like Burkina Faso and Niger, where voter turnout has been rising, suggests that there remains a deep-seated desire for democratic governance. The widespread rejection of autocratic rule and the growing commitment to pluralism and democratic values suggest that African societies are seeking more inclusive, transparent and accountable political systems.

Ultimately, while the road to full democratic consolidation in Sub-Saharan Africa is still long and troubled with obstacles, the momentum for change is undeniable. The region's democratization process will require continued efforts to strengthen democratic institutions, ensure the rule of law and promote peaceful transitions of power. Only through overcoming these persistent challenges can Sub-Saharan Africa realize its potential for a stable democratic future in which the aspirations of its citizens for good governance and political participation are fully realized.

References

- Adetula, V. AO. (2011). Measuring democracy and 'good governance' in Africa: A critique of assumptions and methods. <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:946552/FULLTEXT01.pdf>
- Afrobarometer. (2024). <https://afrobarometer.org> (accessed 01 December 2024).
- Akinola, A. O., & Makombe, R. (2024). Rethinking the Resurgence of Military Coups in Africa. *Journal of Asian and African Studies*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/00219096231224680>
- Baudais, V. (2021, February 23). Niger: Armed Force Politics and Counterterrorism. *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. Retrieved 5 Nov. 2024, from <https://oxfordre.com/politics/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-1841>.
- Bekoe, D. A. ve Burchard, S. M. (2017). The Contradictions of Pre-election Violence: The Effects of Violence on Voter Turnout in Sub-Saharan Africa, *African Studies Review*, 60 (2), 73-92.
- Bratton, M. (1998). "Second elections in Africa." *Journal of Democracy*, 9(3), 51-65. DOI: 10.1353/jod.1998.0041
- Brown, S., & Kaiser, P. (2007). "Democratisations in Africa: Attempts, Hindrances and Prospects." *Third World Quarterly*, 28(6), 1131-1149. <http://www.jstor.org/stable/20454986>
- Cassani, A. (2020). Autocratisation by Term Limits Manipulation in Sub-Saharan Africa. *Africa Spectrum*, 55(3), 228-250. <https://doi.org/10.1177/0002039720964218>
- Chabal, P. (2002). "The Quest for Good Government and Development in Africa: Is NEPAD the Answer?" *International Affairs*, 78(3), 447-462.
- Crowder, M. (1987). "Whose Dream was It Anyway? Twenty-Five Years of African Independence." *African Affairs*, 86(342), 7-24. <http://www.jstor.org/stable/722863>
- Decalo, S. (1992). "The Process, Prospects and Constraints of Democratization in Africa." *African Affairs*, 91(362), 7-35.
- Education International. 2009. Study on the Effects of Structural Adjustment Policies in Burkina Faso. Brussels: Education International.
- Ellis, S. (2000). "Elections in Africa in Historical Context." *Election observation and democratization in Africa*, edited by Jon Abbink and Gerti Hesselings, 37-49.
- Euronews. (2020). Burkina Faso goes to the polls in elections marred by violence and threats from Jihadists. November 22, 2020. <https://www.euronews.com/2020/11/22/burkina-faso-goes-to-the-polls-in-elections-marred-by-violence-and-threats-from-jihadis> (accessed 10 December 2024).
- Euronews. (2022). Burkina Faso'da son bir yılda ikinci kez askeri darbe yapıldı. October 01, 2022. <https://tr.euronews.com/2022/10/01/burkina-fasoda-son-bir-yilda-ikinci-kez-askeri-darbe-yapildi> (accessed 10 December 2024).
- European Parliament. (2021). "State of democracy in sub-Saharan Africa", [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/690647/EPRS_BRI\(2021\)690647_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/690647/EPRS_BRI(2021)690647_EN.pdf) (accessed 10 June 2021).
- Fjelde, H., & Höglund, K. (2016). "Electoral Institutions and Electoral Violence in Sub-Saharan Africa." *British Journal of Political Science*, 46(2), 297-320.
- France 24. (2020). Mali election runoff tarnished by intimidation and allegations of vote rigging. April 20, 2020. <https://www.france24.com/en/20200420-mali-election-runoff-tarnished-by-intimidation-and-allegations-of-vote-rigging> (accessed 10 December 2024).
- France 24. (2021). Niger post-election violence kills two, hundreds arrested. February 25, 2021. <https://www.france24.com/en/tv-shows/eye-on-africa/20210225-niger-post-election-violence-kills-two-hundreds-arrested> (accessed 10 December 2024).
- Gillies, D. (1996). *Between Principle and Practice: Human Rights in North-South Relations*, McGill-Queen's University Press, Montreal.

- Harsch, E. (1993). Structural Adjustment and Africa's Democracy Movements. *Africa Today*, 40(4), 7–29. <http://www.jstor.org/stable/4186941>
- Haynes, J. (2004). "Religion and democratization in Africa." *Democratization*, 11(4), 66–89.
- Hessebon, G. T. (2014). "The Fourth Constitution-Making Wave of Africa: Constitutions 4.0?" *Temple International & Comparative Law Journal*, 28(2), 185–214.
- Higgott, R., & Fuglestad, F. (1975). The 1974 Coup d'État in Niger: Towards an Explanation. *The Journal of Modern African Studies*, 13(3), 383–398. <http://www.jstor.org/stable/159846>
- Höglund, K. (2009). "Electoral Violence in Conflict-Ridden Societies: Concepts, Causes, and Consequences." *Terrorism and Political Violence*, 21(3), 412–427.
- Ihonvbere, J. O. (1996). "Where Is the Third Wave? A Critical Evaluation of Africa's Non-Transition to Democracy." *Africa Today*, 43(4), 343–367. <http://www.jstor.org/stable/4187120>
- Ihonvbere, J. O. (1997). "Democratization in Africa." *Peace Review*, 9(3), 371–378.
- Ihonvbere, J. O., & Mbaku, J. M. (2003). "Introduction: Establishing Generalities and Specificities in Africa's Struggle for Democracy and Development." In *Political Liberalization and Democratization in Africa: Lessons from Country Experiences*, edited by Julius Omozuanvbo Ihonvbere, John Mukum Mbaku, 1–16, London: Westport, Connecticut.
- Ikome, F. N. (2007). "The nature and character of the post-colonial African state." In *GOOD COUPS AND BAD COUPS: The limits of the African Union's injunction on unconstitutional changes of power in Africa* (pp. 18–29). Institute for Global Dialogue. <http://www.jstor.org/stable/resrep07759.7>
- International Institute for Democracy and Electoral Assistance. (2021). "Africa". <https://www.idea.int/data-tools/continent-view/Africa/40?st=par#rep> (accessed 10 June 2021).
- Jackson, R. H., & Rosberg, C. G. (1984). "Personal Rule: Theory and Practice in Africa." *Comparative Politics*, 16(4), 421–442. <https://doi.org/10.2307/421948>
- Juan J. Linz, "Transitions to Democracy," *Washington Quarterly* 13 (1990): 156.
- Legum, C. (1990). "The Coming of Africa's Second Independence." *The Washington Quarterly*, 13(1), 129–140.
- Lynch, G., & Crawford, G. (2011). "Democratization in Africa 1990–2010: an assessment." *Democratization*, 18(2), 275–310.
- Matlosa, K., & Zounmenou, D. D. (2011). "The tension between militarisation and democratisation in West Africa: a comparative analysis of Niger and Guinea." *Journal of African elections*, 10(2), 93–114.
- Mbaku, J. M. (2020). "Threats to democracy in Africa: The rise of the constitutional coup" October 30, 2020, <https://www.brookings.edu/blog/africa-in-focus/2020/10/30/threats-to-democracy-in-africa-the-rise-of-the-constitutional-coup/> (accessed 10 June 2021).
- Mendy, O., & Mendy, A. (2024). The resurgence of military coups and implications for democratic stability in sub-Saharan Africa. *Jurnal Politik Indonesia (Indonesian Journal of Politics)*, 10(1), 1–16. <https://doi.org/10.20473/jpi.v10i1.50337>
- Mulikita, N. M. (2003). "A False Dawn?" *African Security Review*, 12(4), 105–115.
- Ndegwa, S. N. (2001). "A decade of democracy in Africa." *Journal of Asian and African Studies*, 36(1), 1–16.
- Nord, M.; Lundstedt, M.; Altman, D.; Angiolillo, F.; Borella, C.; Fernandes, T.; Gastaldi, L.; Good God, A.; Natsika, N.; & Lindberg, S. I. (2024). Democracy report 2024: Democracy winning and losing at the ballot. University of Gothenburg: V-Dem Institute.
- Nzongola-Ntalaja, G. (2006). "Democratic Transition in Africa." *The Constitution*, 6(1), 1–19.
- Nzouankeu, J. M. (1993). "The Role of the National Conference in the Transition to Democracy in Africa: The Cases of Benin and Mali." *A Journal of Opinion*, 21(1/2), 44–50.

- Popper, K. (1989). Açık Toplum ve Düşmanları. I. Cilt (M. Tuncay, Çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Prempeh, H. K. (2007). "Africa's "constitutionalism revival": False start or new dawn?" *International Journal of Constitutional Law*, 5(3), 469–506.
- Przeworski, A., Alvarez, M., Cheibub, J., & Limongi, F. (2000). *Democracy and Development: Political Institutions and Well-Being in the World, 1950–1990* (Cambridge Studies in the Theory of Democracy). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511804946
- Riley, S. (1992). "Africa's "New Wind of Change"", *The World Today*, 48(7), 116–119.
- Teshome-Bahiru, W. (2008). "Democracy and Elections in Africa: Critical Analysis." *International Journal of Human Sciences*, 5(2), 1-14.
- Thomson, A. (2010). *An Introduction to African Politics*, Routledge, London & New York.
- TRT Haber. (2021). 4 soruda Mali'deki darbe. May 25, 2021. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/4-soruda-malideki-darbe-583308.html> (accessed 10 December 2024).
- VOA. (2018). Mali presidential election marred by violence. July 30, 2018. <https://www.voanews.com/a/mali-begins-presidential-vote-begins-amid-reports-of-violence/4505619.html> (accessed 10 December 2024).
- Von Borzyskowski, I., Daxecker, U., & Kuhn, P. M. (2022). Fear of campaign violence and support for democracy and autocracy. *Conflict Management and Peace Science*, 39(5), 542-564. <https://doi.org/10.1177/07388942211026319>
- Wanyande, P. (1987). Democracy and the One-Party State: The African Experience. In *Democratic Theory and Practice in Africa*, edited by W. Oyugi and A. Gitonga, 71-85. Nairobi: Heinemann.
- Wiseman, J. (1996). A., *The New Struggle for Democracy in Africa*. Aldershot: Avebury.
- Wiseman, J. A. (1995). *Democracy and Political Change in Sub-Saharan Africa*. London: Routledge.
- World Bank. (1989). *Sub-Saharan from Crisis to Sustainable Growth*. Washington, D. C.: The World Bank. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/498241468742846138/pdf/multi0page.pdf> (accessed 10 June 2021).
- Yoon, M. Y. (2001). "Democratization and Women's Legislative Representation in Sub-Saharan Africa." *Democratization*, 8(2), 169-190.

Access to Justice and Human Rights: A Comparative Study of Islamic Jurisprudence and Secular Legal Systems

Büsra Gülsah Akbaba

Abstract: This study examines the conceptual frameworks of access to justice within Islamic and Western legal traditions. It provides a comprehensive overview of the evolution of access to justice discourse in both systems, aiming to develop a robust analytical framework for conceptualizing access to justice from an Islamic Law perspective. The central objective is to delineate the correlation between Islamic notions of access to justice and their Western counterparts, highlighting the distinctive features of the Islamic approach and areas of commonality with Western legal traditions. This study explores the complex relationship between access to justice and human rights from the perspective of Islamic jurisprudence. Also, it contends that although Islam is not the only factor in achieving human rights in Muslim states, it is a crucial element that can be effectively utilized to enhance the poor human rights conditions in these countries. The comparative approach is employed for two primary reasons. First, this study focuses on Muslim-majority countries where understanding Islamic legal traditions is essential to comprehend the social and cultural context within which access to justice operates. Second, from a broader comparative perspective, exploring access to justice through diverse cultural traditions and religious legal systems, including Islam, enriches our understanding of this fundamental right. This exploration allows for a more nuanced appreciation of the myriad approaches to ensuring justice for all.

Keywords: access to justice; Muslim justice; human rights; Western concepts; comparative justice

Öz: Bu makale, İslam ve Batı hukuk gelenekleri içindeki adalete erişimin kavramsal çerçevelerini incelemektedir. Makale, her iki sistemde adalete erişim söyleminin evrimine dair kapsamlı bir genel bakış sunarak, adalete erişimi İslam Hukuku perspektifinden kavramsallaştırmak için sağlam bir analitik çerçeve geliştirmeyi amaçlamaktadır. Merkezi amaç, İslami adalete erişim kavramları ile Batılı muadilleri arasındaki ilişkiyi tasvir etmek, İslami yaklaşımın ayırt edici özelliklerini ve Batı hukuk gelenekleriyle ortak noktaları vurgulamaktır. Bu makale, adalete erişim ile insan hakları arasındaki karmaşık ilişkiyi İslam hukuku perspektifinden incelemektedir. Ayrıca, makale İslam'ın Müslüman devletlerde insan haklarının elde edilmesinde tek faktör olmamasına rağmen, bu ülkelerdeki zayıf insan hakları koşullarını iyileştirmek için etkili bir şekilde kullanılabilecek önemli bir unsur olduğunu ileri sürmektedir. Karşılaştırmalı yaklaşım iki temel nedenden dolayı kullanılmaktadır. İlk olarak, çalışma, adalete erişimin işlediği sosyal ve kültürel bağlamı anlamak için İslami hukuk geleneklerini anlamamanın önemli olduğu Müslüman çoğunluklu ülkelere odaklanmaktadır. İkinci olarak, daha geniş bir karşılaştırmalı bakış açısından, İslam da dahil olmak üzere çeşitli kültürel gelenekler ve dini hukuk sistemleri aracılığıyla adalete erişimi keşfetmek, bu temel hak hakkındaki anlayışımızı zenginleştirir. Bu keşif, herkes için adaleti sağlamaya yönelik sayısız yaklaşımın daha ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmesini sağlar.

Anahtar Kelimeler: adalete erişim; Müslüman adaleti; insan hakları; batı konsepti; karşılaştırmalı adalet

@ Dr. / PhD, University of Essex, bg19618@essex.ac.uk

ID <https://orcid.org/0009-0002-3627-0005>

DOI: 10.12658/M0766
insan & toplum, 2025; 15(2): 171-192
insanvetoplum.org

Received: 23.10.2024
Revised: 03.01.2025
Accepted: 05.02.2025
Online First: 25.05.2025

Introduction

The concept of justice is deeply rooted in cultural, religious, and societal influences, shaping diverse interpretations and practices. While justice is a universal endeavour to uphold fairness, equality, and accountability, its manifestations can vary widely across different cultures and societies (Walzer, 2008). In a particular cultural framework, the understanding of justice can be complex, encompassing various dimensions, including restitution, reconciliation, punishment, retribution, distributive justice in the distributing resources and burdens, and procedural justice in the fairness of processes and decision-making mechanisms. These variations reflect the complex interplay between historical, religious, and societal influences on the development of justice systems. Across societies, the unwavering pursuit of justice champions fairness, equality, and accountability for all. Justice concepts will be explored in more detail in the following chapters. Access to justice is often viewed in universal, procedural, and technical terms, but a more profound understanding requires examining the historical, political, and socio-cultural contexts that shape legal systems (Maranlou, 2014). The significance of indigenous and informal justice systems, emphasizing restorative practices and culturally relevant dispute resolution, is especially critical to marginalized populations (Merry, 1990).

The intersection of justice, human rights, and Islamic jurisprudence presents a rich and complex field of study, demanding careful navigation through theological, legal, and sociological lenses. The study of access to justice is often confined to the context of Western legal systems and institutions. However, diverse conceptions of access to justice exist within non-Western societies, each rooted in their own unique cultural and philosophical frameworks. This is particularly important because access to justice is intrinsically linked to the realization of human rights. Within Islam, the concept of justice (*al-adl*), far from being a mere legal or social construct, is deeply embedded within the divine order. It is considered an attribute of Allah, a fundamental pillar of the faith, and a cornerstone of a righteous society. This understanding profoundly shapes the Islamic perspective on human rights, which are perceived not as privileges granted by states or societies but as God-given entitlements intrinsically linked to human dignity.

This introductory exploration embarks on a journey to unravel the intricate tapestry of access to justice and human rights within an Islamic paradigm. We will delve into the foundational sources of Islamic law, including the Qur'an, *sunnah* (Prophetic traditions), and scholarly interpretations, to illuminate the inherent interconnectedness between these two concepts. By analyzing specific verses and Prophetic examples, we will uncover the core principles that underpin the Islamic

approach to justice and human rights, such as equality, fairness, compassion, and the sanctity of life.

Furthermore, this inquiry will extend beyond theoretical ideals to address the complexities of their practical application. We examine how these principles have been interpreted and implemented across diverse Muslim contexts throughout history and in the contemporary world. This involves understanding how religious ideals interact with socio-political contexts and how historical, cultural, and political factors shape justice and human rights in Muslim societies.

Finally, this exploration candidly addresses the challenges and debates regarding the application of Islamic principles to modern human rights discourse. By engaging with diverse perspectives and critical scholarship, we aim to foster a nuanced understanding of this multifaceted subject, contributing to a more informed and constructive dialogue on the intersection of Islam, justice, and human rights.

Analysis of Access to Justice

Contemporary perspectives frequently perceive justice as the actualization of human rights (Sen, 2009). However, it is notable that this interpretation is rooted in well-established societal beliefs regarding fundamental human values and moral virtues, such as dignity, equality, and basic entitlements, predating human rights' inception. Although different, most arguments (Miler, 2023) for justice seek to ensure that all people have equal access and the opportunity to exercise their rights (Curran & Noone, 2008). For example, John Rawls's concept of justice, which emerged in the 20th century and still has an impact today, requires not only the provision of equal fundamental rights and freedoms but also the fulfilment of the requirements of social justice through the principles of difference and the value of liberty that it brings (Rawls, 1999). Rawls has also shown the importance of the structure of society by bringing principles of justice to the primary institutions of society (Rawls, 1999). However, Rawls's principles are sufficient to address the injustice in the basic structure or to demonstrate this injustice, a problem pointed out by Iris Marion Young (Özdemir, 2020). Unequal hegemonic power relations within the structure lead to the constant reproduction of injustice. Ignoring such unequal relations in the structure, such as those based on social gender, and acting as if these relations are equal ultimately deepens inequalities (Sen, 2009). Therefore, it is necessary to consider the justice requirements within the structural injustice framework. In this context, one can find an approach to Nancy Fraser's views. According to Fraser, for justice, work needs to be done in three dimensions regarding distribution issues related to social and economic inequalities, recognition issues (such as social gender, race,

class, social or cultural marginalization, and discrediting), and participation issues in decision-making processes (related to preventing participation in the political process through means, such as marginalization or exclusion) (Mayo et al., 2014). Fraser's framework provides a comprehensive approach to justice considering the complex and interconnected nature of social and economic inequalities.

The various viewpoints underscore the complex and ever-changing essence of the notion of justice. Contemporary discussions frequently associate justice with the achievement of human rights. This perspective is rooted in a deep philosophical and legal heritage, emphasizing core concepts like human dignity, equality, and rights. Rawls' influential theory supports the focus on fair and equal access to rights and opportunities (Rawls, 1999). Nevertheless, as Young and Fraser elucidate, attaining genuine justice requires going beyond formal rights and procedures (Mayo et al., 2014). Their work necessitates that we scrutinize the role of power disparities, systemic marginalization, and political exclusion as fundamental factors that sustain injustice (Mayo et al., 2014). Thus, guaranteeing substantive justice necessitates a comprehensive strategy for addressing systemic disparities and fostering a fair society where everyone has equal access to exercise their rights and fully engage in social and political activities.

Justice encompasses both formal (procedural) and substantive (outcome) justice. Formal justice refers to the ability of individuals to access the court system and exercise their legal rights. In contrast, substantive justice refers to legal proceedings' fair and just outcomes (Guttermann, 2022). Formal justice establishes the structural basis for equitable legal proceedings, while substantive justice guarantees that the results are based on the values and objectives of society (Guttermann, 2022). To achieve substantive justice, it is imperative to guarantee access to formal justice (Bakırcı, 2023). Formal justice is an essential component of the concept of access to justice, as it requires the existence of a standardized set of procedural rules to be applied uniformly (Bello, 2012). The right to access formal justice is one of the most important fundamental rights and freedoms since exercising all other fundamental rights and freedoms is only possible with the right to access justice (Bakırcı, 2023). The right to access formal justice protects and strengthens human rights, including the right to exercise civil, social, economic, and cultural rights, seek protection in case of a violation, seek redress, hold violators and decision-makers accountable, and be represented and defended in judicial proceedings (Bakırcı, 2023). The principle of "innocent until proven guilty" in criminal law is an example of formal justice (Guttermann, 2022). However, getting justice might mean fixing problems with convicted wrongfully, where the final verdicts are seen as unfair although they followed fair procedures (Guttermann, 2022).

In the literature, “access to justice” has been perceived differently over the years, depending on the location. According to some critics (Macdonald, 2005; Galanter, 2021; Pearson, 2021), the framework in question is overly restrictive. They argue that access to justice should be defined as the most efficient and cost-effective means of securing one’s legal rights, with a focus on empowering individuals to understand and exercise those rights (OECD, 2019). This approach emphasizes the importance of informing people about their rights, even if they are not currently aware of them, and providing them with the necessary resources to exercise those rights in the most expedient and affordable manner possible. In this article¹, the concept of access to justice is adopted in its broad scope, and the definition put forward by the United Nations Development Programme (UNDP) is accepted. According to UNDP’s definition, access to justice is the ability of individuals in society to access the legal remedies they need through traditional means (Özkan, 2014).

Access to justice is derived from the civic characteristics of citizenship, which are essentially “the rights required for individual freedom” (Marshall, 1950). Marshall defined ‘access to justice’ as “the right to protect and assert all one’s rights based on equality with others and via due process of law” (Marshall, 1950). Other academics, such as Moorhead and Pleasence (2003), have recognized the link between access to justice and “the rule of law and equity.” Similarly, Sommerlad (2004) asserts that access to justice is essential to “social engagement” and “personhood.” As a consequence, access to justice safeguards and upholds a wide range of legal rights and obligations. Bedner and Vel’s (2010) definition of access to justice addresses all aspects of a long-term process. Access to Justice refers to the ability of individuals, regardless of their background or circumstances, to have their legal rights and needs recognized and addressed through fair, efficient, and affordable mechanisms, be it through state law, religious law, customary law, or other recognized legal frameworks, and under the rule of law (Bedner & Vel, 2010).

Access to justice is generally understood as access only to the proceedings or courts. However, in a broader sense, it is defined as the fulfilment of other requirements of equity and justice, starting with the conditions for ensuring that a voice is heard in the proceedings. The most common notions of access to justice centre on the idea that individuals should be given the ability to exercise their legal rights. As

1 Hereafter, any mention of “access to justice” pertains specifically to the ability to obtain legal justice as defined in this article. This encompasses a legal framework that results in equitable and impartial resolutions, efficient redress for injustices and the actualization of entitlements. Additionally, it signifies that every individual in society possesses equitable entry to this system and the authentic ability to utilize its potential fully.

defined by customary international law, access to justice includes an individual's right to seek a legal remedy before an impartial court or tribunal.² The concept of access to justice in academic studies encompasses evaluating whether the theoretical framework of a just legal system, as prescribed by laws, is consistently equitable in practice (Aydın, 2015). Accordingly, it is acknowledged that the issue of access to justice goes beyond the provision of essential legal services, such as access to courts, legal representation, and due process (Macdonald, 2005). Consequently, the notion of access to justice extends beyond the mere existence of laws to encompass the fairness of their implementation and outcomes.

Contemporary debates continue to recognize the decisive role played by classical approaches in emphasizing the significance of access to justice, particularly in relation to the principles of the welfare state and the inherent connection between justice and law (Rubinson, 2005). This conventional view, exemplified by the rise of early legal aid programs, addressed the immediate barrier of financial resources but failed to account for the broader systemic obstacles that could impede an individual's ability to achieve fair treatment (Rhode, 2004). However, more contemporary approaches have recognized the limitations of solely addressing financial barriers and have instead shifted focus toward comprehensive strategies that address systemic inequities. Programs encompassing community-based solutions, alternative dispute resolution mechanisms, and proactive legal education initiatives demonstrate a deeper engagement with structural inequalities and seek to empower individuals from a holistic perspective (Cappelletti, 1978). Traditional access to justice focused on overcoming barriers within the existing justice system, often characterized by complexity, cost, and systemic issues (Cappelletti, 1978). These traditional methods emphasized formal legal institutions and procedures, while contemporary approaches have expanded to include alternative dispute resolution, participatory roles for affected parties, and solution-oriented, holistic justice measures (Sandefur, 2019). Access to justice is currently characterized by several significant concerns, including the provision of legal aid, the financial implications, duration, and efficiency of the judicial process, the clarity and accessibility of court language, and the utilization of alternative dispute resolution methods (Özbek, 2013).

The concept of access to justice encompasses various dimensions. Legal systems are complex and citizens often lack knowledge, necessitating professional legal assistance through publicly funded legal aid to ensure access to justice for those

2 In the United States, access to justice is associated with access to courts. See *Developments in the Law Access to Courts* (2008) 122 HLR 1153.

unable to afford private representation (Özbek, 2013). It is stated that access to justice is used in a narrower sense in relation to access to legal aid. Francioni (2007) refers to “legal aid provided to those in need and which, in their absence, makes legal remedies available only to those who can afford exorbitant legal and court costs.” Efforts to remove obstacles to access to justice are also seen as part of the process of access to justice: “It refers to the elimination of obstacles arising from economic (...) and social (...) injustice and structural obstacles, such as (...) difficult access to courts (...), the complexity of the legal process and procedures, the cumbersomeness of the legal system, ineffective enforcement mechanisms, and (...) the right of everyone to equal access to justice without discrimination for any reason” (Ayata, 2009).

However, access to justice is a process, not a goal, and its most important aim is to ensure material justice rather than access to this process. This justice is not only justice in accordance with the law and the outcome envisaged by the existing normative structure but also social justice³ (Clark et al., 2015) in a broad sense. Access to justice is the possibility for severely poor and disadvantaged individuals, especially, to have their complaints heard and to be treated by their grievances before state or non-state institutions, based on state law, religious law, or customary law, and under the rule of law, to redress these injustices when they are victims of injustice (Aydın, 2015).

Access to Justice and Human Rights

Access to justice is discussed in different but interrelated fields, such as human rights, legal theory, and political theory as a fundamental constitutional right and a requirement of the rule of law and in relation to social justice (Lima & Gomez, 2021). The term “human rights” encompasses various conceptualizations. As understood within law, human rights encompass the fundamental freedoms acknowledged and protected by legal statutes commencing with international conventions. From an ethical standpoint, the concept of human rights traditionally emphasizes human dignity, autonomy, and freedom. Diverse philosophical frameworks including those focused on equality, social justice, utilitarianism, and deontological ethics also contribute significantly to their justification. One instance of such delineation can be found in Ioanna Kuçuradi’s conceptualization of human rights, which is grounded in the principle of human dignity. Kuçuradi asserts that human rights can be understood as assertions about advancing human structural capacities, elucidating the concept of human dignity within this framework (Kuçuradi, 2013).

3 Social justice refers to the concept of ensuring a just and equitable distribution of wealth, opportunities, and privileges within a society while also upholding and safeguarding the rights of individuals.

According to Kuçuradi (2013), access to justice is a fundamental requirement for safeguarding human rights. In this context, the concept of access to justice necessitates the establishment of social and political relationships that are founded upon the principles of human rights. The right to access justice holds significant importance in the realm of international law as it serves as a fundamental human right that facilitates the safeguarding and fulfilment of various other human rights, such as the right to equality and non-discrimination. In this conceptual framework, the notion of the right to access justice is inherently linked with the safeguarding of fundamental human rights (Kuçuradi, 2013). The acknowledgement of access to justice as a fundamental entitlement is intricately linked to the enforcement and realization of human rights. Within the context of this particular relationship, scholarly literature highlights the distinction between access to justice as a fundamental right and other rights. Access to justice is interconnected to the notion that the protection and realization of human rights can be achieved by means of a proficient judiciary (Francioni, 2007).

The United Nations Development Programme (UNDP, 2018) defines access to justice as the provision of formal or informal avenues for individuals to engage with justice institutions in alignment with established human rights principles. The definition of access to justice in post-United Nations human rights standards has been condensed to the essential elements of the fair trial provision, which primarily emphasizes the right to equal treatment before the tribunal, reflecting a basic comprehension of equal administration of justice (Maranlou, 2014). Furthermore, it is noteworthy that both the Universal Declaration of Human Rights⁴ and the European Convention on Human Rights⁵ encompass the inclusion of the right to an effective remedy as a safeguard for the rights enshrined within these aforementioned texts.

As previously explained, access to justice should be understood in relation to the protection of human rights. For instance, this framework highlights the potential harms individuals can experience within the legal process, including psychological trauma from adversarial proceedings, the stress of navigating complex legal systems, and the financial burden of representation (Francioni, 2007). Therefore, ensuring the right to access to justice becomes essential in upholding the principle of equality before the law, alongside other fundamental social rights, such as the right to education and the right to work (Mayo, 2014).

4 For the full text see <https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/handle/1/612>

5 For the full text <https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/handle/1/614>

Muslim Justice

Access to justice in Islamic law encompasses the provision of legal assistance, legal aid, and legal literacy, reflecting its recognition of the fundamental importance of ensuring fair and equitable access to the legal system for all individuals. While the idea of access to justice, particularly in its contemporary register, was not part of previous Islamic understandings, it is implicit in the Islamic emphasis on justice and may be seen as one part of an Islamic ethic of justice (Jamal, 2022). The Islamic perspective on access to justice differs significantly from the Western one, which is state-centred and places emphasis on institutions of access, due to the essentially religious character of Islamic justice and its emphasis on individuals (Maranlou, 2014). The definition of justice in classical Islamic thought is essential to comprehending how modern Muslim societies conceptualize accessibility to it.

Access to justice, as the capacity for individuals or groups to reach justice-providing venues, is implicit in the Islamic emphasis on justice and can be seen as part of an Islamic ethic of justice. The emphasis on justice as a reflection of the divine justice also suggests a concern with fairness, not being biased or prejudiced (Jamal, 2022).

Access to justice holds a prominent position in Islamic ideology, serving as a focal point of discussion across the course of Islamic civilization. The Islamic conception of justice is explored in various contexts, including political, theological, philosophical, ethical, legal, social, and international justice (Maranlou, 2014).

The Arabic term for justice is “*al-ʿAdalah*” or “*al-ʿAdl*,” which denotes the evaluation of something as being equivalent to something of virtuous, righteous, or truthful nature. The Islamic understanding of access to justice starts with the fundamental entitlement to justice (Maranlou, 2014). According to Islam, a fundamental goal of the universe’s creation was to establish justice and eradicate evil and cruelty, which places a clear emphasis on the supremacy of justice. The Islamic conception of justice is rooted in God’s Divine nature, and the Qur’an (6:152) states, “Verily, God does not do even an atom’s weight of injustice”. For Muslims, justice is an inherent part of the universe. The Qur’an (55:7) states, “God raised up the heavens and established the Scales of balance,” a phrase, which commentators take to mean: “He established justice (*athbata al-ʿadl*)” (Wildan & Nasution, 2022). The Islamic definition of justice revolves around the notion of balance, wherein it involves the fulfilment of the rights (*huqūq*) owed to others, or the act of giving what is rightfully owed to each individual (Wildan & Nasution, 2022). The Quran (2:218) also establishes justice as a fundamental principle for reaching a compromise: “And if two factions among the believers should fight, then make settlement between the two... then make settlement between them in justice and act justly. Indeed, Allah loves those who act justly.” The

emphasis on justice being done, that is, justice as something to be acted out and applied, is one of the notable senses of justice in the Qur'anic text (Jamal, 2022).

The concept of justice and the practice of acting in a just manner are also evident in the *sunnah*, which refers to the compilation of traditions of the Prophet Muhammad. The *sunnah* emphasizes the importance of treating others with fairness and equity, and it provides guidance on how to uphold justice in various aspects of life.

Behold! The Dispensers of justice will be seated on the pulpits of light beside God, on the right side of the Merciful, Exalted and Glorious. Either side of the Being is the right side both being equally meritorious. [The Dispensers of justice are] those who do justice in their rules, in matters relating to their families and in all that they undertake to do. (Sahih Muslim, 33/21)

Islam promotes justice in all situations that impact individuals, without any bias, by ensuring that each person receives what is rightfully theirs and refraining from causing them harm (Al Jaza'iri, 2000). The Islamic concept of justice is based on the principle that society's virtues and well-being should take precedence over personal gain. The correct measure of fairness requires that, on the one hand, compensation for good deeds should never fall short of what an individual has worked for, and, on the other, punishment for wrongdoing should never be more severe than the wrongdoing itself (Attahiru, 2018). Adhering to these principles would benefit the administration of justice.

According to Ibn Al-Qayyam (2007), the goal of Sharia, is to create justice and fairness among the people, as Allah (SWT) has expressed it clearly in His laws. Therefore, any path that aligns with justice is an integral component of Islam and cannot conflict with it. Khadduri (1984) argues that the concept of justice varies significantly across different societies, with each society establishing its own standards and principles. Despite the variations in differences, all of them exhibit shared characteristics that can be classified into two distinct categories.

The first category pertains to a society that believes it has the authority to formulate and enforce its own laws through the consensus. This form of justice is acknowledged to be inadequate as society consistently seeks to enhance and perfect it through an ongoing process of social evolution. The second category pertains to a society that believes human beings are fundamentally feeble and cannot adequately establish their legal systems. In this society, a divine authority is invoked to establish the fundamental principles of public order and establish a standard of justice. The term used to describe this form of justice is Islamic justice, which is considered to be of divine origin (Khadduri, 1984).

Access to justice is a crucial aspect of Islamic law, ensuring that all individuals have the opportunity to seek fairness and equality in the resolution of their disputes. In Islamic law, courts and other forums play a crucial role in providing access to justice.⁶ These institutions are responsible for resolving disputes and ensuring that the rights and interests of all parties are protected. Hallaq provides a detailed explanation of the specific procedures employed in *qadi* courts⁷ and emphasizes the crucial importance of equity (Hallaq, 2009).

The resolution of disputes was not limited to Sharia courts, however; other forums were also available (Jamal, 2022). In fact, mediation and arbitration have been integral parts of Islamic legal systems for centuries. Mediation and arbitration also play a crucial role in upholding the principles of justice and fairness in Islamic law, as they provide opportunities for parties to come to mutually agreements with the help of impartial third parties. This multifaceted approach recognizes the importance of peaceful conflict resolution and fosters social harmony (Coulson, 2011). Furthermore, by providing options other than litigation, Islamic law shows sensitivity to individual requirements and situations, guaranteeing that justice is attainable for everyone (Hallaq, 2009). The Qur'an acknowledges the utilization of amicable settlement through mediation (*sulh*) as well as the utilization of arbitration (*tahkim*).

And if a woman fears cruelty or desertion on her husband's part, there is no sin on them both if they make terms of peace between themselves, and making peace [*sulh*] is better. (The Qur'an 2:128)

The believers are nothing else than brothers [in the Islamic religion]. So make reconciliation [*sulh*] between your brothers, and fear Allah, that you may receive mercy. (The Qur'an 49:10)

Sulh, or reconciliation, is deeply rooted in Islamic tradition and is considered to be a noble and virtuous way of resolving conflicts. According to Ann Black and others, *sulh* is not only considered a valid method of resolving conflicts within the Islamic justice system, but for some, it is seen as the morally and religiously superior way of settling disputes (Black et al., 2013). Mediation, conciliation, and arbitration have

6 The Qur'an 4:58 - "Indeed, Allah commands you to render trusts to whom they are due and when you judge between people to judge with justice."

7 The qadi courts were an integral part of the Islamic legal system, responsible for resolving disputes and administering justice based on Islamic law. The courts were administered by qadis, individuals who possessed extensive knowledge in Islamic jurisprudence and were designated by the governing powers. The qadi courts played a crucial role in maintaining social order and upholding the principles of justice within the Islamic community.

always been integral components of pre-Islamic and Islamic systems for resolving disputes and ensuring access to justice (Jamal, 2022).

As discussed above, Islamic concepts of access to justice are intertwined with social, political and procedural justice and how these concepts can be realized for individuals as their rights (*haqq*) on the path to justice. From an Islamic perspective, alternative dispute resolution emphasizes social justice and avoids the delay and cost of formal litigation. Thus, access to justice in Islamic law, as in other legal systems, requires individuals to be informed about their rights, to have the capacity to participate meaningfully in legal processes, and to be provided with the social and institutional support necessary to pursue justice effectively.

Comparative Analysis of Islamic and Western Concepts of Justice

The concept of justice in Islamic thought differs from Western theories by being rooted in the Qur'an and highlighting the connection between individual rights and societal well-being. Western justice theories have developed over extensive philosophical traditions. Plato, Aristotle, Locke, Mill, and Rawls present various viewpoints on individual rights, societal well-being, and the state's responsibility in promoting justice (Sandel, 2010). Islamic justice is deeply rooted in the ontological basis of truth as something established and fixed, emphasizing the manifestation of clarity and the preservation of harmony (Smirnov, 1996). Islamic justice is grounded in the principles of mercy and compassion, aiming to restore equilibrium and rectify injustices in a manner that embodies the divine qualities of forgiveness and comprehension (Rosen, 2008). This holistic approach to justice aims to uphold the rights of individuals while also considering the broader societal impact, ultimately striving for a harmonious and equitable resolution to conflicts and disputes (Smirnov, 1996). Also, the concept of justice in classical Islamic thought combines the notions of truth, mediation, and rights and obligations as a fixed assemblage of power-and-rule linkage structures (Smirnov, 1996). This type of justice is not a method of equalizing the chances of each atom of society but rather a mode of existence that is concordant and harmonious. The *'adala* (justice) is reduced to maintaining harmony, which persists as long as we do not violate it through incorrect deeds ('Ashmāwī, 1984).

In contrast, Western justice often revolves around receiving an "equipollent recompense" ('Ashmāwī, 1984), focusing on the principles of fairness, equality, and rational calculation. Compensation is a procedure based on calculation, and it is often seen only as an ideal rather than a reality. The essence of the Western view of justice is the "utmost" and "ultimate" for which human beings should strive, regardless of whether they see it as reachable (Smirnov, 1996). This idea is strengthened by the

fact that this ideal can be rationally calculated, whether according to Aristotelian definitions or social Utopia (Smirnov, 1996). Islamic law guarantees the personal security of the individual. A legal framework rooted in a contemporary understanding of Islam could ensure fair trials and individual justice in accordance with international human rights standards. However, interpretations of cruel and unusual punishment may vary from traditional views or those in other legal systems (Bassiouni, 1982). The Western secular model privileges a rational, irrational mind-set in the pursuit of individual and collective fulfilment. In other words, the Western approach promotes an individualistic ethos, where personal success often supersedes communal welfare, leading to a landscape marked by competitiveness and a continuing quest for material gain. In contrast, the Islamic model emphasises justice and traditions based on a legitimate community (Smirnov, 1996).

The section emphasizes that Islamic conceptions of access to justice extend beyond legal and judicial mechanisms, encompassing social, political, and procedural justice. These concepts can be realized as individuals' rights (*haqq*) in their path to justice. Another significant aspect of Islamic conceptions of access to justice is access to alternative dispute resolution, which emphasizes social justice and avoids the delay and cost of formal litigation. The argument is based on Western model notions, and the following section presents human rights from the Islamic perspective.

Islam's Contribution to Human Rights Discourse

The Universal Islamic Declaration of Human Rights (UIDHR) is a fundamental document in Islamic law that outlines the rights and protections for individuals (Maranlou, 2014). It affirms the right to a fair trial, ensuring that all individuals are equal before the law, regardless of their social or political status (Eslami, 2012). The UIDHR also guarantees the right to seek justice, emphasizing individual accountability and preventing unjust punishment (Eslami, 2012). Article 20 of the UIDHR addresses the prohibition of arbitrary and unjust treatment, prohibiting arrest, restriction of freedom, exile, or punishment without legitimate reason (Organization of Islamic Cooperation, 1990). It also prohibits torture, humiliation, cruelty, or indignity and forbids subjecting individuals to medical or scientific experimentation without their consent. The prohibition of emergency laws further strengthens the protection of individual rights. The principles enshrined in the UIDHR align with Islamic jurisprudence and international human rights standards, highlighting the universality of these norms (Oleyami et al., 2015). Islamic legal schools recognize key principles essential for access to justice, such as the prohibition of crime or punishment without a pre-existing law and the presumption of innocence (Eslami, 2012).

It stipulates that no crime or punishment shall be recognized except as provided for in Sharia, aligning legal procedures with Islamic principles (Olayemi, 2015). This requirement seeks to harmonize legal procedures with Islamic principles, ensuring that the administration of justice complies with Islamic teachings' moral and ethical standards (Olayemi, 2015). Some modern Muslim authors assert that Sharia is entirely consistent with and has consistently safeguarded human rights. Ali A. Wafi (1967) argues that fundamental human rights can be categorized into five key rights, each corresponding to a type of liberty: religious liberty, freedom of opinion and expression, the right to work, the right to education and culture, and civil liberty. Wafi (1967) references general Islamic sources to support each liberty, concluding that Islam endorses them.

However, its effectiveness and prevalence are still topics of continuous scholarly discussion and examination. Some interpretations may contradict international human rights standards, especially in terms of gender equality and freedom of expression. Critics argue that the practical application of Sharia in some contexts may lead to discriminatory practices, despite the UIDHR's efforts to align Islamic law with human rights principles (Mayer, 1996). For example, the testimony of women and non-Muslims in specific legal situations may not be considered as significant as that of Muslim men, which could weaken the idea of equal justice access (Mayer, 1996). Furthermore, punishments dictated by Sharia law, such as amputation for theft or stoning for adultery, have faced significant criticism for being cruel and breaching fundamental human rights norms (Eslami, 2012). This has sparked worries about the alignment of specific elements of Sharia with the principles of the Universal Declaration of Human Rights. Despite these challenges, the UIDHR is still crucial for comprehending Islamic access to justice. It represents an attempt to incorporate universal human rights principles into an Islamic legal structure, highlighting the significance of justice, accountability, and moral integrity (Jamal, 2022).

Beyond these inherent tensions, the CIDHR's efficacy has been further hampered by its marginalization within the OIC itself. While initially endorsed, the declaration has been progressively downplayed in the 21st century, potentially reflecting resistance within the organization toward aligning Islamic law with secular human rights frameworks (Ahmad, 2016). This reluctance is compounded by critiques from Western scholars who argue that the CIDHR falls short of guaranteeing liberal freedoms, including freedom of religion, expression, and full equality for women (Donnelly, 2003). Despite these challenges, the CIDHR remains a significant document for understanding the complexities of navigating human rights within an Islamic legal context, highlighting the ongoing efforts to reconcile universal principles with religious traditions (Jamal, 2022).

Access to Justice in Muslim States: Challenges and Opportunities within the Human Rights Framework

Access to justice is an essential human right and a prerequisite for enforcing all other rights, providing individuals with a means to seek redress for violations and hold institutions accountable (Lima & Gomez, 2021). In Muslim-majority states, the concept of justice is deeply rooted in Islamic principles that emphasize fairness, equity, and the inherent dignity of individuals (Lima & Gomez, 2021). However, these principles often intersect with legal pluralism, socio-political constraints, and varying interpretations of Islamic law, creating challenges for the consistent application of human rights frameworks. This discourse examines various aspects of access to justice in Muslim-majority countries, focusing on legal frameworks, judicial independence, human rights issues, and the influence of international standards.

The Muslim world has engaged in extensive discussions on human rights and Islam. The discourse is both theoretically important for the universalization of human rights and practically significant for their realization in the Muslim world (Baderin, 2003). This reflects the significant and on-going influence of Islam on the social, cultural, political, and legal affairs of many predominantly Muslim states and societies (Baderin, 2007). Most Muslim countries rely on adhering to Islamic law and traditions for legitimacy. Enforcing international norms without considering Islamic law and traditions can lead to tension and reactions against the secular nature of international norms (Sajoo, 1990). While Islam's political and legal philosophy may differ from the secular international order, this does not necessarily mean discord with the international human rights regime (Sajoo, 1990). Diversity is not synonymous with incompatibility. The Islamic heritage provides philosophical concepts, moral principles, and humanistic values that can be used to construct human rights principles (Tibi, 1994). These values and principles are abundant in pre-modern Islamic intellectual heritage. They should be revived for the realization of international human rights within the application of Islamic law in Muslim states.

Many member states of the United Nations are Muslim states that apply Islamic law, impacting the way of life of over a billion Muslims globally (Bielefeldt, 1995). While many Muslim states participate in the U.N.'s human rights objectives, they often register reservations and declarations based on Sharia when ratifying international human rights treaties (Bielefeldt, 1995). There are differing perspectives on human rights and Islamic law. Some Westerners believe that Islamic law is incompatible with human rights and cannot be obtained through its auspices (Baderin, 2003). Conversely, there is pessimism in the Muslim world regarding the state of human rights principles and the United Nations' objectives. Human rights are best protected

by states within their domestic laws and cultures, making the relevance of Islamic law in the effective application of international human rights law in the Muslim world significant (Baderin, 2003). Previous studies have emphasized traditional interpretations of Islamic law and an exclusionist version of international human rights law, leading to the theory of incompatibility between international human rights law and Islamic law. Mayer's work (1999), for instance, argues that modern Islamic human rights schemes are questionable due to their reliance on traditional interpretations of the Sharia and the practice in some Muslim countries.

Also, Baderin (2003) challenges the argument that observing international human rights law is impossible within an Islamic legal framework. Muslim states argue against interpretations of international human rights law that do not take Islamic values into account rather than arguing against the law itself. The main question is to what extent Islamic law can be interpreted in light of international human rights law and how far Islamic law can account for international human rights law (Baderin, 2003). Baderin (2003) suggests a synthesis between two extremes and offers an alternative perspective to the relationship between Islamic law and international human rights law. He proposes a dialogical approach that requires a culture of persuasion and tolerance rather than rivalry, parochialism, and violence (Baderin, 2003). This approach requires listening, accommodation, respect, and exchange.

The debates on the compatibility of Islamic law with international human rights law, alongside the practical challenges faced by the judiciary in Muslim-majority states, greatly influence the realization of human rights in these countries. Judicial independence is a critical factor affecting access to justice in Muslim-majority states. In some countries, the judiciary operates with relative independence and successfully upholds human rights, as in the case of *Asia Bibi* in Pakistan (Malik, 2018). Her acquittal by the Supreme Court in 2018, following years of imprisonment under blasphemy charges, demonstrated the judiciary's capacity to act as a safeguard against injustice. However, systemic issues, such as corruption, political interference, and inefficiency often undermine judicial integrity in many Muslim-majority states, disproportionately affecting marginalized groups (Malik, 2018).

Gender equality presents another significant challenge in ensuring access to justice. Women in many Muslim-majority countries face structural and legal barriers that impede their ability to claim equal rights, particularly in family law, inheritance, and protection against domestic violence (Charrad, 2001). Traditional interpretations of Quranic verses, such as those governing inheritance (*Quran* 4:11), have historically allocated daughters half the share of sons. Reformists argue that these interpretations were context-specific and can be revisited to align with

contemporary norms of equality. Tunisia's 2017 inheritance reforms, which aimed to equalize inheritance rights, reflect a progressive approach to aligning Islamic jurisprudence with international human rights standards (Zemni, 2017). Similarly, Pakistan's Protection of Women Act (2006) addressed discriminatory provisions in the Hudood Ordinances, providing greater protections for women in cases of sexual violence and separating rape from accusations of adultery (Kamali, 2008).

Minority rights remain a pressing issue in Muslim-majority countries, where religious and ethnic minorities often face systemic discrimination. In Pakistan, blasphemy laws have disproportionately targeted non-Muslim minorities, leading to injustices that are difficult to rectify due to societal pressures and legal biases (Malik, 2018). The Asia Bibi case illustrated the misuse of these laws while also emphasizing the potential for judicial reform to rectify such injustices (Malik, 2018). In contrast, Indonesia's pluralistic legal system integrates Sharia with customary law (*adat*) and national statutes, providing a more inclusive framework for minority rights (Bowen, 2003). While this model is not without challenges, it offers a pathway for balancing local traditions with broader legal protections.

The tension between international human rights standards and local practices is particularly evident in the reservations Muslim-majority countries often attach to human rights treaties. Many states are signatories to instruments like the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW) (UN Women, 1979) but cite Sharia as a basis for excluding provisions they view as incompatible. These reservations highlight the need for culturally sensitive approaches to implementing international human rights norms. Scholars like Baderin (2003) argue that rather than imposing external standards, efforts should focus on demonstrating the compatibility of Islamic principles with universal human rights. Concepts like *ijtihad* (independent reasoning) and *maslahah* (public welfare) offer mechanisms for bridging these frameworks.

Recent developments in some Muslim-majority countries signal progress in aligning Sharia with international human rights standards. Tunisia's post-Arab Spring legal reforms have strengthened constitutional protections for gender equality and minority rights, positioning the country as a leader in progressive Islamic jurisprudence (Charrad, 2001). Sudan's abolition of apostasy laws in 2020 marked a significant shift toward greater religious freedom, reflecting the influence of transitional governance committed to human rights reforms. These examples illustrate the potential for Muslim-majority countries to harmonize Islamic values with global legal standards through thoughtful engagement and reform (Zemni, 2017; Baderin, 2007).

Education and public awareness are critical to fostering societal acceptance of reforms. Public education campaigns that emphasize the alignment of Islamic values with human rights have proven effective in countries like Malaysia and Indonesia (Bowen, 2003). These initiatives challenge misconceptions about Sharia and highlight its adaptability to contemporary contexts. Moreover, international collaboration and judicial capacity building can further enhance access to justice. Training programs for judges and legal practitioners, focusing on the intersections of Sharia and human rights, have successfully promoted a more holistic understanding of justice in several Muslim-majority states (Kaldırım, 2022).

Access to justice in Muslim-majority countries is a dynamic and multifaceted issue, reflecting the interplay between Islamic jurisprudence, socio-political factors, and international legal frameworks. While challenges persist—particularly in areas like gender equality, minority rights, and judicial independence—the potential for reform is significant. By leveraging Islamic principles, such as *ijtihad* and *maslahah*, Muslim-majority countries can reconcile traditional values with modern human rights norms, creating inclusive legal systems that uphold justice and equity. The experiences of Morocco, Tunisia, Sudan, and Indonesia demonstrate that reform is not only possible but also essential for advancing access to justice in a manner that respects cultural and religious identities while embracing universal principles of human rights.

Conclusion

Access to justice is the process of determining and achieving justice for the poor and disadvantaged, encompassing procedures and outcomes for resolving legal problems. It is not just about access to the legal system, where every person should receive just and fair treatment, but also about access to substantive justice, a just social and political context allowing for simultaneous legal redress. This concept is vital in ensuring equal and fair treatment for all individuals and human rights.

Western legal positivism and legal realism have developed concepts of justice to represent how a just rule can be realized for average people affected by the law. Access to justice is often associated with obtaining legal redress for legal problems, while Islamic conceptions focus on establishing justice rather than maximizing its accessibility by the state. Western welfare state plans for access to justice are state-centred, emphasizing strengthening judicial institutions. The nature of justice and the meaning of access differ, with Western models often focusing on physical dimensions like delay, cost, and legal representation, while Islamic perspectives emphasize the role of individuals as their right to access justice. This comparative

approach highlights the importance of understanding the differences between Western and Islamic conceptions of access to justice.

The analysis of access to justice aims to bridge the gap between Western and Islamic discourses by understanding the concept of justice and the context in which it must exist for it to be accessible. Multiple approaches from Islamic Law perspectives can be incorporated into contextualizing various conceptions of access to justice. Legal pluralism, based on corporations among different subgroups, challenges mainstream legal discourse and is a response to European legal positivist philosophy. Law should be seen in the context of society and culture, where it exists in the form of customs and rules that induce compliance. While legal pluralism offers valuable insights into understanding diverse legal systems, its implications extend beyond theoretical frameworks to the practical realization of human rights in specific cultural contexts. Just as access to justice must be understood within its cultural and societal framework, the promotion of human rights must also be approached with sensitivity to the specific context of Muslim states.

The promotion and protection of human rights are crucial for their effective realization, as acknowledged under international human rights law and many treaties. This article aims to provide a pragmatic and constructive approach to promoting human rights in Muslim States, focusing on positive engagement, moral persuasion, positive political will, and due process of law. However, it acknowledges that this approach may be slow and indulging, especially in the face of urgent human rights violations, such as women's rights and minority rights in many Muslim States. The World Rights Report (WRR) has noted that Islamic reforms toward international human rights standards may have a better chance of taking root than large or Western-imposed steps. Permanent improvements can't be imposed and sometimes take a long time.

References

- Ahmad, I. (2016). The Organization of Islamic Cooperation and Human Rights: Between idealism and reality. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 36(3), 339-354.
- Al-Dawla, R. I. (1988). Islam and human rights: Controversy and agreement. *Minbar al-Hiwar*, 9.
- Al Jaza'iri, A. J. (2000). *Minhaj al Muslim* (4th ed.). Darussalam Printing and Distribution.
- Attahiru, M. S. (2018). *Religiosity, Islamic culture and Islamic business ethics practice in Sokoto business dealings: A moderating role of Hisbah principles* [Doctoral dissertation, Universiti Utara Malaysia].
- Ayata, G. (2009). *Kadınların adalete anahtarı: Mevzuat, engeller, uygulamalar ve sivil toplumun rolü*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hukuk Yüksek Lisans Programı.
- Aydın, D. H. (2015). Kadınların adalete erişimi. *Ankara Barosu Dergisi*, 4.
- Baderin, M. A. (2003). *International human rights and Islamic law*. Oxford University Press.
- Baderin, M.A. (2007). Islam and the realization of human rights in the Muslim world: A reflection on two essential approaches and two divergent perspectives. *Muslim World Journal of Human Rights*, 4(1)
- Bakırcı, K. (2023). Kadınların şekli ve maddi adalete erişiminde sosyal ve ekonomik hak olarak adli yardım hakkı. *Mülkiye Dergisi*, 47(1).
- Bassiouni, M. C. (Ed.). (1982). *The Islamic criminal justice system*. Oceana Publications.
- Bedner, A., & Vel, J. A. C. (2010). An analytical framework for empirical research on access to justice. *Law, Social Justice & Global Development Journal*, 15(1).
- Bello, S. (2012). *The role of justice in Islam*.
- Bielefeldt, H. (1995). Muslim voices in the human rights debate. *Human Rights Quarterly*, 17(4).
- Black, A., Esmail, H., & Hosen, N. (2013). *Modern perspectives on Islamic law*. Edward Elgar Publishing.
- Brumberg, D. (2005-2006). Islam is not the solution (or the problem). *The Washington Quarterly*, 29(1).
- Buskens, L. (2003). Recent debates on family law reform in Morocco: Islamic law as politics in an emerging public sphere. *Islamic Law and Society*, 10(1).
- Cappelletti, M. (1978). *Access to justice*. Giuffrè.
- Charrad, M. M. (2001). *States and Women's Rights: The Making of Postcolonial Tunisia, Algeria, and Morocco*. University of California Press.
- Clark, M. T. et al. (2015). *Augustine and social justice*. Lexington Books.
- Coulson, N. J. (2011). *A history of Islamic law*. Aldine Transaction.
- Curran, L., & Noone, M. A. (2008). Access to justice: A new approach using human rights standards. *International Journal of the Legal Profession*, 15(3).
- Donnelly, J. (2003). *Universal human rights in theory and practice* (2nd ed.). Cornell University Press.
- Eslami, S. H. (2012). The Universal Islamic Declaration on Human Rights and the problem of inequalities of rights between men and women. *The Journal of Human Rights*, 7(2).
- Francioni, F. (2007). The rights of access to justice under customary international law. In F. Francioni (Ed.), *Access to justice as a human right* (pp. [page range]). Oxford University Press and Academy of European Law, European University Institute.
- Galanter, M. (2015). Access to justice as a moveable feast. *Access to Justice*, 9(1).
- Guterman, A. S. (2022). *What is access to justice?*.
- Hallaq, W. (2009). *Sharia: Theory, practice, and transformations*. Cambridge University Press.

- Halliday, F. (1995). Relativism and universalism in human rights: The case of the Islamic Middle East. In D. Beetham (Ed.), *Politics and human rights*. Blackwell.
- Ibn al-Qayyim, A. (2007). *Al-turuq al-hukmiyya*. Dār ‘Ālim al-Fawā’id.
- Jamal, A. A. (2022). Access to justice and an Islamic ethic of justice. In H. Whalen-Bridge (Ed.), *The role of lawyers in access to justice: Asian and comparative perspectives*. Cambridge University Press.
- Kaldırım, E. E. (2022). Muslim-Majority States in Human Rights Regimes: Prospects of Progress (Master's thesis, Middle East Technical University).
- Kamali, M. H. (2008). *Shari'ah Law: An Introduction*. Oneworld Publications.
- Khadduri, M. (1984). *The Islamic conception of justice*. Johns Hopkins University Press.
- Khadduri, M. (1946). Human rights in Islam. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 243.
- Kuçuradi, İ. (2013). *Human rights: Concepts and problems*. LIT Verlag Münster.
- Lima, V., & Gomez, M. (2021). Access to justice: Promoting the legal system as a human right. In W. Leal Filho (Ed.), *Peace, justice and strong institutions*. Springer International Publishing.
- Macdonald, R. A. (2005). Access to justice in Canada today: Scope, scale and ambitions. In J. Bass, W. A. Bogart, & F. Zemans (Eds.), *Access to justice for a new century: The way forward*. Irwin Law.
- Malik, I. H. (2018). *Religious Minorities in Pakistan: Law, Policies, and Practice*. Oxford University Press.
- Maranlou, S. (2014). *Access to justice in Iran: Women, perceptions, and reality*. Cambridge University Press.
- Marshall, T. H. (1950). *Citizenship and social class*. Cambridge University Press.
- Mayer, A. E. (1996). Islamic rights or human rights: An Iranian dilemma. *Iranian Studies*, 29(3-4).
- Mayer, A.E. (1999). *Islam and human rights: Tradition and politics*. Westview Press.
- Mayo, M., Koessler, G., Scott, M., & Slater, I. (2014). Concepts of justice and access to justice. In *Access to justice for disadvantaged communities*. Bristol University Press.
- Merry, S. E. (1990). *Getting justice and getting even: Legal consciousness among working-class Americans*. University of Chicago Press.
- Miller, D. (2023). Justice. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2023 Edition). Stanford University.
- Modirzadeh, N. K. (2006). Taking Islamic law seriously: INGOs and the battle for Muslim hearts and minds. *Harvard Human Rights Journal*, 19.
- Moorhead, R., & Pleasence, P. (2003). Access to justice after universalism: Introduction. *Journal of Law and Society*, 30(1).
- Netherlands Scientific Council for Government Policy. (2006). *Dynamism in Islamic activism: Reference points for democratization and human rights*. Amsterdam University Press.
- OECD, & Open Society Foundations. (2019). *Legal needs surveys and access to justice*. OECD Publishing.
- Olayemi, A. A. M., Alabi, A. H., & Buang, A. H. (2015). Islamic human rights law: A critical evaluation of UIDHR & CDHRI in context of UDHR. *Journal of Islam, Law and Judiciary*, 1(3).
- Özbek, M. S. (2013). *Alternatif uyşmazlık çözümü*. Yetkin Yayınları.
- Özdemir, N. (2020). Iris Marion Young teorisine genel bir bakış: Yapısal adaletsizlik ve adaletsizlikten sorumluluğa ilişkin sosyal bağlantı modeli. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*.
- Özkan, M. S. (2014). Constitutional complaint and access to justice. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*

- Pearson, A. (2021). Access to justice and the anthropological perspective. *Human Rights Review*, 22(2).
- Rawls, J. (1999). *A theory of justice* (Rev. ed.). Belknap Press of Harvard University Press.
- Rhode, D. L. (2004). *Access to justice*. Oxford University Press.
- Rosen, L. (2008). *Varieties of Muslim experience: Encounters with Arab political and cultural life*. University of Chicago Press.
- Rubinson, R. (2005). A theory of access to justice. *The Journal of Legal Profession*, 29. Rubinson, R. (2005). A theory of access to justice. *The Journal of Legal Profession*, 29.
- Sandefur, R. L. (2019). Access to what? *Daedalus*, 148(1).
- Sandel, M. J. (2010). Justice: What's the right thing to do? *The Harvard Review of Philosophy*, 12(1).
- Sajoo, A. (1990). Islam and human rights: Congruence or dichotomy? *Temple International and Comparative Law Journal*, 4(1).
- Stahnke, T., & Blitt, R. C. (2005). The religion-state relationship and the right to freedom of religion or belief: A comparative textual analysis of the constitutions of predominantly Muslim countries. *Georgetown Journal of International Law*, 36(4).
- Sen, A. (2009). *The idea of justice*. Belknap Press of Harvard University Press.
- Smirnov, A. (1996). Understanding justice in an Islamic context: Some points of contrast with Western theories. *Philosophy East and West*, 46(3).
- Smith, T. W. (2005). Between Allah and Atatürk: Liberal Islam in Turkey. *The International Journal of Human Rights*, 9(3).
- Sommerlad, H. (2004). Some reflections on the relationship between access to justice and the reform of legal aid. *Journal of Law and Society*, 31(3).
- Tibi, B. (1994). Islamic law/Shari'a, human rights, universal morality and international relations. *Human Rights Quarterly*, 16(2).
- United Nations Development Programme. (2018). *Toolkit: Women's access to justice*.
- Wafi, A. (1967). Human rights in Islam. *Islamic Quarterly*, 11.
- Walzer, M. (2008). *Spheres of justice: A defense of pluralism and equality*. Basic Books.
- Wildan, T., & Nasution, I. F. A. (2022). Jalāl al-Dīn al-Mahallī and Jalāl al-Dīn al-Suyutī's interpretation method of the mutasyābihāt verse in Tafsīr Jalālayn. *Miqot: Jurnal Ilmu-Ilmu Keislaman*, 46(1).
- Women, U. N. (1979). Convention on the elimination of all forms of discrimination against women. diakses melalui: <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/text/econvention.htm>, pada, 12.
- Zemni, S. (2017). *The Tunisian Exception: A Comparative Perspective on Political Change*. Routledge.

The Transformation of Hamas: Evolution of the Movement within the Triangle of Society, Arms, and Politics*

Talha İsmail Duman

Abstract: This article examines the historical transformation of Hamas, one of the most debated movements in the Middle East, by tracing its evolution from the Palestinian branch of the Muslim Brotherhood into a multifaceted organization operating across social, political, and military domains. Using the process-tracing method and theoretical insights from case studies on movement transformations, this study explores the structural, organizational, and ideological factors shaping Hamas's trajectory. The findings suggest that while Hamas initially emerged as a social movement, shifting political conditions and external pressures necessitated the development of an armed wing and later a political structure. Rather than following a linear path toward moderation or militarization, Hamas has maintained a fluid strategy, balancing governance, resistance, and social mobilization. This study argues that Hamas's political engagement has reshaped its strategic priorities, but as long as the occupation persists, its military apparatus will remain an integral part of its structure. Ultimately, Hamas's ability to operate simultaneously across social, political, and military spheres has ensured its resilience and adaptability in an evolving regional landscape.

Keywords: Hamas, Palestine, Gaza, Resistance, Social Movement, Islamic Movements

Öz: Bu makale, Ortadoğu'nun en fazla tartışılan hareketlerinden biri olan Hamas'ın tarihsel dönüşümünü ele alarak, onun Filistin Müslüman Kardeşler hareketinin bir kolu olarak ortaya çıkışından itibaren nasıl sosyal, siyasi ve askeri alanlarda faaliyet gösteren çok yönlü bir yapıya evrildiğini incelemektedir. Çalışmada, süreç takibi yöntemi ve hareketlerin dönüşümüne dair vaka çalışmalarından elde edilen teorik çerçeveler kullanılarak, Hamas'ın yol haritasını şekillendiren yapısal, örgütsel ve ideolojik faktörler analiz edilmektedir. Bulgular, Hamas'ın başlangıçta toplumsal bir hareket olarak ortaya çıktığını, ancak değişen siyasi koşullar ve yapısal dinamikler nedeniyle zamanla askeri bir yapı geliştirdiğini ve ardından siyasi arenaya adım attığını göstermektedir. Bununla birlikte, Hamas'ın dönüşümü tek yönlü bir ilmlaşma ya da tamamen askeri bir yapıya evrilme gibi keskin geçişlerden ziyade, siyasi yönetim, silahlı direniş ve toplumsal seferberlik arasında kurduğu dinamik ve çok boyutlu bir denge çerçevesinde şekillenmiştir. Çalışma, Hamas'ın siyasi katılımının hareketin stratejik önceliklerini yeniden yapılandırıldığını, ancak işgal sürdüğü müddetçe askeri yapının hareketin temel bileşenlerinden biri olarak kalacağını öne sürmekte ve Hamas'ın toplumsal, siyasi ve askeri alanlarda eşzamanlı olarak faaliyet gösterme kapasitesinin, değişen bölgesel dinamikler karşısında direncini ve uyum kabiliyetini korumasını sağladığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hamas, Filistin, Gazze, Direniş, Toplumsal Hareket, İslami Hareketler

* This article is based on the author's Ph.D. thesis titled *Political Integration of Islamic Movements in the Middle East: The Cases of Egyptian Muslim Brotherhood, Hezbollah and Hamas*.

@ Assistant Professor at Sakarya University and Visiting Fellow at The University of Manchester, ismailduman@sakarya.edu.tr

ID <https://orcid.org/0000-0001-7638-2082>

DOI: 10.12658/M0767
insan & toplum, 2025; 15(2): 193-214
insanvetoplum.org

Received: 13.07.2024
Revised: 12.02.2025
Accepted: 11.03.2025
Online First: 25.05.2025

Introduction

The October 7 Operation, known as Al Aqsa Flood, has catalysed a surge of academic interest in the Islamic Resistance Movement (Hamas), one of the most significant movements in the Middle East. The discussions surrounding its capacity for armed resistance against Israeli aggression, its social support base, and its political trajectory necessitate a comprehensive analytical examination of Hamas as a multifaceted movement.

Although scholarly literature on Hamas dates back to its founding, there was a notable increase in studies following its coming to power in Palestine in 2006 and its control over Gaza in 2007. These studies extensively covered Hamas's political performance, its relations with other groups and parties, and its governance capabilities (Abu-Amr, 2007; Berti, 2015; Brenner, 2017; Gunning, 2007). Similarly, research on Hamas's social service activities and its social support network is abundant (Dunning, 2016; Levitt, 2006; Roy, 2011; Szekely, 2015). Another prominent area of study has been Hamas's military capabilities, particularly in the aftermath of intense conflicts with Israel (Bitton, 2019; Dunning, 2015; El Husseini, 2010; Hroub, 2006a). Additionally, significant attention has been given to Hamas's transformation into a political party and its position in the political-military equation (Gleis & Berti, 2012; Long, 2010; Natil, 2015; Rabbani, 2008). Following the 2017 release of its New Policy Document, there have been numerous assessments of Hamas's political transformation (Berti, 2019; Hroub, 2017; Mercan, 2018).

Despite this extensive body of literature, the factors shaping Hamas's trajectory both in the lead-up to October 7 and in the evolving dynamics that followed remain a subject of debate. The unique characteristics of the post-Operation Al Aqsa Flood period, marked by attacks leading to massacres by Israel and unprecedented resistance efforts in Palestinian history, underscore the complexity of the movement's strategic decisions and the broader regional context. However, a holistic examination of historical ruptures in Hamas's evolution and its responses to critical junctures can provide deeper insights into the patterns that have defined its course. This study argues that Hamas has evolved as a hybrid movement, where social, political, and military dimensions are deeply intertwined. Its trajectory has not been shaped merely by internal ideological shifts but also by external pressures, political opportunities, and military imperatives. The post-October 7 period should be analysed within this broader historical framework, considering how Hamas's past transformations have been influenced by these structural factors. Accordingly, this article aims to offer a comprehensive perspective on Hamas's transformations within the context of society, arms, and politics. By doing so, it seeks to fill a gap in the literature, which

often focuses on single dimensions of the movement. Rather than relying on a single theoretical framework, this study will draw upon theoretical assumptions from studies on the transformation practices of hybrid organizations globally, adapting these approaches to the case of Hamas. To analyse the historical context, the method of process tracing will be employed. As a qualitative research method, process tracing facilitates an analytical perspective on Hamas's transformation by "examining causality and temporality through within-case analysis in a single or small number of cases" (Söyler, 2021, p. 68). In other words, "process tracing is an operational procedure for identifying and verifying the observable within-case implications of causal mechanisms," (George & Bennett, 2005).

Transformational Dynamics of Hybrid Organizations

Social movements have been extensively studied in relation to the transformations they have undergone. One significant aspect of this transformation is the categorization of movements into 'old' and 'new' social movements based on their social dimensions. Another key aspect is the rise of 'hybrid movements,' which intertwine social, political, and armed elements. The term 'hybrid' is used here in reference to the concept of 'hybrid organizations,' but it also includes the notion of 'hybrid actors.' The concept of the 'hybrid actor' is introduced to address the limitations of traditional non-state actor (NSA) definitions in explaining certain contemporary movements, particularly Islamic movements. This concept highlights these actors' agency and their ability to influence local policy (Cambanis et al., 2019, p. 16). On the other hand, 'hybrid organization' refers to a movement's simultaneous engagement in social, political, and/or military activities (Berti, 2013, p. 26). Therefore, hybrid movements can be defined as those distinguished by their agency, rather than merely serving as proxies for a sponsor, and possessing the capacity to operate across social, political, and military domains while fluidly transitioning between these fields.

There are significant limitations in analysing movements like Hamas solely through the lens of NSA literature, as this approach often fails to capture their complexity and multidimensional nature. As a hybrid organization, Hamas engages in armed resistance while simultaneously governing the Gaza Strip and providing social services, healthcare, and education. This multifaceted role challenges traditional NSA frameworks, which often disregard governance aspects and thus offer an incomplete understanding of Hamas's legitimacy and power. These gaps have been highlighted by academics such as Hroub (2006a) and Gunning (2007), who contend that viewing Hamas only as a non-state actor ignores its quasi-state functions and its broader socio-political role within Palestinian society. Moreover, the NSA viewpoint frequently

oversimplifies the goals and tactics of organizations like Hamas, reducing them to simplistic labels such as “terrorist” or “insurgent, without considering the broader extensive ideological, social, and political contexts in which these groups operate. For example, Hamas’s legitimacy and support base are largely rooted in its Islamic identity and its role as a resistance movement against Israeli occupation. However, the NSA framework often neglects these aspects, focusing instead on its use of violence and non-state status. This reductionist approach risks overlooking the full spectrum of factors that sustain these movements. Therefore, rather than relying on the conventional NSA literature, this article will examine Hamas’s evolution through the lens of hybrid organizations, offering a more nuanced study of its fluidity across social, armed, and political arenas.

The academic literature on why and when social movements resort to violence has primarily emerged from the disciplines of social movement studies and terrorism studies. However, these two fields often remain disconnected, leading to gaps in understanding how certain movements undergo armed transformations. Different approaches have been developed to explain the conditions under which movements become radicalized, integrating insights from multiple disciplines to build a more complete picture.

Della Porta (2006) proposes a three-tier model incorporating systemic, organizational, and individual factors to examine the environmental conditions, group dynamics, and individual motivations that contribute to radicalization. Studying political violence in Italy and Germany, she argues that armed transformations occur when structural conditions align with internal movement dynamics. Hazen (2009) adopts a similar approach in her study of Nigerian armed groups, defining them as social movement organizations that regularly use violence to achieve political goals. She identifies six key factors that lead movements toward radicalization: (1) government inaction in response to popular demands, (2) state repression against social protest, (3) an ideology that legitimizes violence, (4) existential threats to the group’s survival, (5) resource competition with rival social movements, and (6) perceptions that other movements are too weak to achieve meaningful change (Hazen, 2009, p. 281). These factors highlight the structural and organizational incentives that drive movements to embrace armed struggle rather than maintaining purely social or political engagements.

Similarly, Waldmann (2005) identifies four structural factors that contribute to radicalization: (1) external attacks by state or non-state actors, (2) the absence of a protective authority for targeted minorities, (3) access to logistical and territorial strongholds, and (4) the formation of a common identity and shared destiny. These

elements create a conducive environment for radicalized movements to justify armed struggle, reinforcing the necessity of ideological and operational resilience within these groups. Hazen (2005) further suggests applying the ‘protest cycle model’ to movement transformations, emphasizing that radicalization is influenced by political opportunities, resource mobilization, group competition, and collective framing of grievances. Political opportunities are shaped by the degree of state repression, accessibility of political participation, alliances, and elite fragmentation. Framing involves constructing narratives that justify violence as a legitimate means of achieving political change. Resource mobilization pertains to securing financial, logistical, and ideological support. Intra-group competition, in turn, can escalate violence as factions within a movement vie for dominance. Alimi (2011) builds on these frameworks by emphasizing the role of relational dynamics in radicalization, highlighting power struggles within movements, unfavourable political opportunity structures, and the escalation of state repression as key drivers of movement evolution.

On the other hand, while some movements escalate into armed organizations, others transition toward political participation. Duhart (2017), in his study of the IRA and ETA, explores the factors that drive this transformation. He argues that prolonged violence can suppress grassroots mobilization, prompting movements to shift toward political engagement. According to Duhart, state repression, which often triggers armed struggle, can paradoxically serve as a catalyst for movements to enter civilian political spaces. Armed groups seeking legitimacy may curb their use of violence to appeal to a broader audience, strategically rebranding themselves as political actors in response to shifting political dynamics.

Van Engeland and Rudolph (2008) identify ‘political will’ as the primary factor in an armed movement’s decision to transition into a political party. They argue that without a strong internal commitment to political participation, structural changes in the political system alone are insufficient to drive transformation. Additional factors include the presence of a coherent political ideology, a structured leadership willing to engage in politics, and the movement’s ability to form alliances with local and international actors. Recognition from external stakeholders—whether governments, international organizations, or domestic constituencies—also plays a crucial role in this process, as it reinforces the credibility of political engagement as a viable pathway.

Berti (2013), in her extensive study on Hamas, Hezbollah, and the IRA, proposes a more complex model to explain the formation of political wings within armed movements. She identifies three key variables: (1) environmental (external) factors, (2) organizational dynamics, and (3) individual-level decision-making. Movement

institutionalization, resource mobilization challenges, shifts in political opportunity structures, and internal cohesion all influence a group's decision to establish a political wing (Berti, 2013, p. 3). She critiques linear models that assume political engagement inevitably leads to moderation and disarmament. Instead, she argues that armed and political strategies can coexist within a cyclical process, where shifts between armed struggle and political engagement depend on internal leadership dynamics, political opportunities, and external pressures (Berti, 2013, p. 24). Berti further highlights that political engagement does not necessarily mean a departure from violence; rather, hybrid organizations frequently balance both political and military functions depending on external pressures and internal ideological shifts (Berti, 2013, p. 128-129). Similarly, Zollner (2021) challenges the notion that social movements naturally evolve into political parties. She argues that movements choose to 'partyize' only when they perceive that doing so will enhance their political influence, rather than as a default pathway toward broader public appeal. These perspectives provide essential insights into the fluid and dynamic nature of hybrid movements, particularly in conflict-prone regions where armed and political engagements remain closely intertwined.

Hamas: The Transition from a Social Movement to an Armed and Political Entity

Hamas, which officially declared its establishment during the First Intifada in Palestine in 1987, traces its origins back to the 1940s as a social movement affiliated with the Muslim Brotherhood. In other words, Hamas did not emerge in a vacuum (Awad, 2021). Although its official establishment occurred later under a different name, this article argues that Hamas existed as a social movement long before its official establishment and was built upon the Palestinian Muslim Brotherhood (PMB). Despite the fact that this movement, the predecessor of Hamas, soon after its emergence, put on the table the options of arms and politics in the context of the struggle against Israel, it had to remain limited to social movement activities for a long period of time due to periodic circumstances. For nearly three decades, the movement primarily focused on education, religious guidance, and social services. This period ultimately led to a fundamental strategic transformation, culminating in the formal establishment of Hamas, largely driven by structural changes in the regional context.

From the Palestinian Muslim Brotherhood to Hamas

In 1946, the Palestinian branch of the Muslim Brotherhood established its headquarters in Jerusalem and experienced rapid growth (Roy, 2011, p. 20), expanding to 38

branches with ten thousand members by 1947. The three years leading up to the 1948 War were pivotal for the organization of the PMB, driven by support from the Egyptian Muslim Brotherhood for the Palestinian cause and the alignment of the Palestinian national movement with popular religious and social trends. Additionally, the PMB participated in the military struggle against Israel during the 1948 War, albeit in a limited capacity. This historical experience likely influenced Hamas's future military strategies (Hroub, 2000, p. 17-18).

The establishment of Israel in 1948 posed a new challenge for the PMB. After the war, the West Bank came under Jordanian control and Gaza under Egyptian control, leading many of its branches in Israeli-occupied territories to become inactive (Gunning, 2007, p. 27). This division significantly shaped the future of the PMB. Branches in the West Bank merged with the Jordanian Muslim Brotherhood, focusing primarily on education, proselytizing, and political activities while avoiding military involvement. In contrast, the Gaza branch, which formed the roots of Hamas, operated independently, maintaining close ties with the Egyptian Muslim Brotherhood and actively engaging in both military and political efforts against Israeli occupation (Roy, 2011, p. 21). In fact, the Gaza branch was recognized as the most active political movement in the region until 1954-1955, when Abdel Nasser's anti-Muslim Brotherhood policy in Egypt intensified (Abu-Amr, 1994, p. 7). From that point onward, pressure on Gaza-based organizations intensified, yet armed resistance persisted for a time. In contrast to the Communist groups' preference for 'passive resistance', in the face of the 4-month-long Israeli occupation in 1956-57, the Gaza Muslim Brotherhood participated in an active armed struggle with Baathist groups, leading to the formation of two clandestine military organizations called "Revenge Youth" and "Rights Brigades" (Roy, 2011, p. 21).

In 1954, when Abdel Nasser outlawed the Egyptian Muslim Brotherhood, a pivotal moment emerged for the Gaza branch. With 11 branches and over a thousand members, largely students from refugee camps, the organization was active in Gaza but faced mounting pressures, necessitating a strategic shift. Despite engaging in various activities, including armed struggle, until 1957, the Gaza Muslim Brotherhood significantly weakened thereafter due to the rise of Nasserism in Gaza and Abdel Nasser's backing of a new structure that later evolved into the Palestine Liberation Organization (PLO) (Roy, 2011, p. 22). During this period, Khalil al-Wazir, a member of the Gaza Muslim Brotherhood, proposed forming an armed organization with broader ideological appeal, but faced rejection within the organization and Al-Wazir subsequently left to establish al-Fatah (Jefferis, 2016, p. 31). The swift recruitment of many Brotherhood members into al-Fatah's ranks sparked open anti-al-Fatah rhetoric from the Gaza Brotherhood, contributing to enduring divergence between

Palestinian Islamists and nationalists. Concurrently, due to pressure from Egypt, some senior Gaza Brotherhood figures relocated to Saudi Arabia and the Gulf countries, severely weakening the movement's organizational structure (Abu-Amr, 1994, p. 9). As a consequence, from 1957 until the early 1980s, when the foundations for Hamas were laid, the Gaza Muslim Brotherhood pursued a new strategy focusing on cultural resistance, education, and enlightenment activities (Hroub, 2000, p. 27). This shift marked a transition of armed resistance against Israel from Islamists to nationalists (Roy, 2011, p. 22).

After the June 1967 war, the Israeli occupation of Gaza and the West Bank caused a decline in Arab nationalism across the region. However, secular nationalist movements in Palestine managed to consolidate their influence, at least temporarily. Despite a partial easing of restrictions on Muslim Brotherhood activities after the war and the re-establishment of communication between its Gaza and West Bank branches, the PMB did not adopt a new strategy for struggle. Instead of pursuing an alternative military approach to support the PLO's anti-Israel efforts, it continued operating as a social movement focused on 'raising a new generation' for the liberation of Palestine (Hroub, 2000, p. 29).

During this period, fuelled by oil revenues from Saudi Arabia and other Gulf countries, the PMB established numerous mosques, youth centres, educational institutions, kindergartens, health clinics, and charity associations. These activities were conducted under the umbrella of the Islamic Centre (al-Mujamma' al-Islami), founded by Sheikh Ahmad Yassin in 1973 (Abu-Amr, 1994, pp. 14-17). The Islamic Centre implemented programs aimed at nurturing a new generation, particularly among university students, and gaining influence in local and union elections. Mosques, universities, student clubs, and social centres played active roles in these efforts (Hroub, 2000, p. 31). However, with the rise of political Islam in the region following Iran's Islamic Revolution in 1979 and the establishment of Hezbollah in Lebanon, the movement underwent internal structural changes that eventually led to the formation of Hamas (Roy, 2011, p. 24).

Abd Al Aziz Awda and Fathi Shaqqi, who broke away from the Muslim Brotherhood in the early 1980s to found the Islamic Jihad movement, criticized the Brotherhood's focus on achieving social transformation before engaging in the struggle against occupation. They argued that societal transformation according to Islamic principles and armed resistance against Israel could occur simultaneously (Levitt, 2006, p. 26). This new Islamist challenge posed a significant risk to the Palestinian Brotherhood, which feared losing its younger members to the Islamic Jihad due to its rapid recruitment and military successes (Hroub, 2000, p. 32).

Compounding this challenge was the vacuum created by the PLO's expulsion from Lebanon in 1982, necessitating a new strategy for the Palestinian Brotherhood. In 1983, Sheikh Ahmad Yassin decided to establish two military wings, 'al-Majd' for intelligence operations and 'al-Mujahidin' for attacks against Israel (Mishal & Sela, 2000, p. 34). The period leading up to Hamas's establishment in 1987 functioned as a preparatory phase for broader resistance efforts, including armed struggle.

Simultaneously, the PLO's swift recovery from its Lebanon setback and its success in local and union elections compelled the Palestinian Brotherhood to chart a new course (Roy, 2011, p. 25). The rising popularity of the Islamic Jihad among Islamist factions, coupled with competition with the secular PLO for influence in student clubs and trade unions, prompted the Palestinian Brotherhood to create Hamas, an organization embracing armed resistance. This pivotal juncture led to a resolution of tensions between armed struggle and social reform agendas, accepting that both could coexist.

The Foundation of Hamas

The First Intifada, broke out on December 8, 1987, following the killing of four Palestinians by an Israeli army vehicle, marking a significant Palestinian uprising against Israel's systematic oppression. This uprising quickly spread throughout Gaza and the West Bank, hastening the transformation of the PMB into Hamas. Under the leadership of Sheikh Ahmad Yassin, key figures of the PMB decided to formally establish Hamas as part of a strategic shift they had been preparing for years. The first anti-occupation leaflets were distributed in Gaza between December 11 and 12, followed by their dissemination in the West Bank between December 14 and 15. While Hamas officially declared its establishment in February 1988, December 1987 is widely recognized as the movement's founding, coinciding with the onset of the Intifada (Roy, 2011, p. 25).

During the early phase of the Intifada, Hamas primarily organized protests, strikes, and acts of civil disobedience, while also engaging in limited armed operations, commonly referred to as the 'knife war.' Hamas's grassroots presence served both as a vehicle for resistance against Israeli occupation and a challenge to Fatah's established authority in Palestine. Its 'Islamic identity' and local establishment gave it an advantage in this challenge (Berti, 2013, pp. 82-83). In August 1988, Hamas published its charter, affirming its stance of non-recognition of Israel, adherence to the Muslim Brotherhood tradition, and goal of Islamizing society, solidifying its role as an Islamic and national resistance movement (Hroub, 2013, pp. 235-236).

The Palestinian National Council (PNC)'s declaration in Algiers in November 1988, implicitly accepting a two-state solution, paved the way for Hamas to emerge prominently in Palestinian politics, contrasting with Fatah and the PLO's more conciliatory approach towards Israel. Up until this period, Hamas had not been a primary target of Israeli operations due to the relatively low intensity of its activities. However, by 1989, Hamas emerged as a leading actor in anti-Israeli military resistance, aligning with armed groups prioritizing resistance over reconciliation. In response, Israel escalated its policies of targeted assassinations, repression, and mass arrests from mid-1989 onwards, prompting Hamas to operate under the leadership of Musa Abu Marzook following the arrest of Sheikh Ahmad Yassin (Berti, 2013, p. 83). Facing these pressures, Hamas adapted by reinforcing the integration of its political and military structures, while maintaining the secrecy of its social institutions to mitigate long-term damage. Concurrently, with the arrest of senior figures, political decision-making shifted to leadership outside Palestine (Roy, 2011, pp. 29-30). Over time, this division led to the formation of two separate leadership bodies, complicating Hamas's coherence in political decisions and actions.

In the early 1990s, several key developments transformed Hamas into a formidable political rival to Fatah and established it as a centralized military organization. The Gulf War, the establishment of the Izz ad-Din al-Qassam Brigades, the exile of Hamas and Islamic Jihad members to Lebanon, and the Madrid Talks leading to the Oslo Agreement were pivotal in this transformation. During the Gulf War, which began with Saddam Hussein's invasion of Kuwait, most Arab states sided with the US against Iraq, while Yasser Arafat's Fatah aligned with Saddam Hussein. As a result, Gulf countries cut off aid to the PLO and expelled Palestinian workers, impacting the Palestinian economy. Hamas, adopting an anti-Saddam and anti-US stance, emerged as a viable recipient of Gulf funding while maintaining legitimacy among its base by condemning the US (Gunning, 2007, p. 41).

Hamas intensified its military actions during the Intifada's third year and decided to establish the autonomous Izz ad-Din al-Qassam Brigades after the January 1990 Jerusalem massacre, where 17 Palestinians were killed (Yetim & Kalaycı & Kaşıkçı, 2020, 133). Established between 1991 and 1992, this military structure concentrated on armed operations against Israel and significantly enhanced Hamas's legitimacy within Palestinian society. Operated largely independently due to its clandestine nature, the Qassam Brigades gained regional recognition and funding.

In 1992, Israeli Prime Minister Yitzhak Rabin deported 415 Hamas and Islamic Jihad members to Lebanon to weaken Islamic organizations in Palestine. They remained in the Lebanese-Israeli border region until media and external pressures

facilitated their return in 1993. During their exile, they received training and support from Hezbollah/Islamic Revolutionary Guard Corps (IRGC) and acquired new military tactics, a process that increased Hamas's military and political influence in Palestine (Gleis & Berti, 2012, pp. 121-122). Finally, the Madrid Talks and Oslo Agreement in the early 1990s, promoting a two-state solution endorsed by Arafat and Fatah, led Hamas to reject bilateral and multilateral negotiations with Israel, advocating resistance over negotiations (Roy, 2011, pp. 31). This stance positioned Hamas as a political alternative while intensifying attacks against Israel.

Hamas's challenge to the PLO, asserting that it had lost its status as the sole representative of the Palestinian people, intensified in 1992-93. Acknowledging Hamas's increasing influence, the PLO sought to consolidate its political dominance by forming alliances with leftist groups in elections for trade unions and professional chambers. The PLO succeeded in winning elections in the Chamber of Lawyers and Engineers but faced defeat in the Chamber of Commerce elections, where Hamas emerged victorious. In Ramallah, traditionally a Fatah stronghold, Hamas also won the Chamber of Commerce and Teacher's College elections, underscoring its status as the PLO's primary political rival in Palestinian politics (Mishal & Sela, 2000, pp. 90-91). This leadership rivalry took on new significance with the establishment of the Palestinian National Authority (PA) following the Oslo Accords.

The Palestinian National Authority and Hamas's Engagement in Institutional Politics

The Fatah-led PLO, which recognized Israel's right to exist in the Oslo Accords, consolidated its position against Hamas as Israel reduced its presence in the West Bank and Gaza, leading to the establishment of the internationally recognized Palestinian National Authority (Berti, 2013, p. 85). At its inception, the PA received substantial financial support, amounting to 2.1 billion dollars from 25 countries, to establish official institutions governing various state affairs, including economic and social services, under the leadership of Yasser Arafat (Roy, 2011, pp. 33). This was initially viewed positively by many Palestinians who had long endured occupation and oppression. Although the Oslo Accords faced strong opposition from many Palestinian resistance organizations, including Hamas, public sentiment gradually shifted in favour of the PLO following the agreement (Milton-Edwards, 1999, p. 163).

In response to this new challenge, Hamas devised a three-pronged strategy to sustain its political influence and support base: a) continuing controlled attacks against Israel, b) keeping lines of dialogue open with Fatah while politically opposing the PA, and c) striving to increase social and political support among the population (Roy, 2011, pp. 35). While Hamas continued to prioritize armed resistance as its

preferred method against Israel, it acknowledged public approval of Israel's partial withdrawal and moderated its armed actions accordingly. Recognizing the risks of direct confrontation with the PLO, Hamas criticized the PA primarily on grounds of corruption and mismanagement, prioritizing the protection of its social institutions and avoiding clashes with PA security forces (Yetim & Kalaycı & Kaşıkçı, 2020, 140). However, Fatah resorted to repression and arrests to curb Hamas after the PA's formation (Gleis & Berti, 2012, pp. 122).

During this period, while Hamas leaders in the diaspora firmly opposed compromise with the PA and ceasefire agreements with Israel, leaders in the Palestinian territories favoured a strategy that reduced military operations and considered participating as political actors within the PLO-dominated framework. Sheikh Ahmad Yassin, leading the domestic political leadership, entertained the idea of participating in the Palestinian Parliament elections in January 1996 under certain conditions. In contrast, diaspora leaders argued that forming a party and participating in these elections would legitimize the Oslo Accords. The prevailing view among diaspora leaders favoured building political influence through legal and social assistance networks, grassroots political activities, and military operations rather than engaging in elections under the current political order (Gleis & Berti, 2012, pp. 124). As a result, despite some encouragement for members to run independently, Hamas decided to boycott the elections, shelving the debate on forming a political party until much later (Hroub, 2000, p. 106).

Following the unsuccessful Camp David Summit, where Israeli Prime Minister Ehud Barak and Palestinian President Yasser Arafat met under the mediation of US President Bill Clinton, the Second Intifada erupted in September 2000. Rampant corruption, nepotism, and autocratic governance since 1994 had eroded public support for Fatah by 2000, exacerbated by worsening economic conditions for Palestinians. Despite the establishment of the PA, Israeli settler policies remained oppressive, and hopes for a peaceful environment had all but vanished. The Second Intifada, emerging in this context, shifted attention away from blaming Hamas for social costs related to its military actions and from marginalizing it for rejecting peace negotiations (Gunning, 2007, pp. 48-49). Until Israel's withdrawal from Gaza in 2005, Hamas conducted numerous military operations, capitalizing on the period between 1996 and 2000 to bolster its political power and challenge Fatah's dominance more aggressively than before.

The assassinations of several senior Hamas leaders (Salah Shehadeh, Ismail Abu Shanab, Ahmad Yassin, Abdel Aziz Al-Rantisi) between 2000 and 2005 did not weaken the movement; instead, it strengthened public perception that armed

resistance was the sole viable solution (Gunning, 2007, p. 50). This strengthened Hamas's social base and reignited discussions about participating in elections as a distinct political party, a topic initially broached in 1996, which resurfaced after Yasser Arafat's death in 2004 (Gleis & Berti, 2012, p. 124).

As of 2004, a radical shift in the political landscape provided Hamas with a newfound determination to engage in the existing political framework, leading the movement to participate in the 2004-2005 municipal elections and the 2006 parliamentary elections. Hamas, which continued to engage in student union and professional chamber elections under the Oslo framework, also viewed municipal elections similarly, arguing for its participation as long as there was no interference from the PA or Israeli authorities (Hroub, 2000, p. 219). Hamas's shift in approach to general elections after 2004 was not driven by a change in its stance on the Oslo Agreement, but by the belief that the Oslo framework had effectively collapsed following the Second Intifada. Under these new circumstances, the political leadership's inclination towards forming a political party gained prominence, marking a departure from the stance prior to the 1996 elections (Gunning, 2007, pp. 50-51).

Hamas tested its public support in the local elections and achieved significant success by gaining 74 out of 132 seats in the parliamentary elections, marking its first entry under the name of the Change and Reform List (2006 PLC Elections Results, 2006). The main factors contributing to Hamas's victory were the loss of faith in peace negotiations among the Palestinian people, the PLO's inability to ensure economic stability, Hamas's prominent role in the fight against Israel, and its social infrastructure providing basic services to Palestinians (Yetim & Kalaycı & Kaşıkçı, 2020, 144). Following the elections, Hamas swiftly formed its cabinet but faced objections from Fatah representatives. Consequently, the Palestinian political system de facto split into two, with a Hamas-affiliated government established in Gaza and the Salam Fayyad-led government, dominated by Fatah, emerging in the West Bank (Gleis & Berti, 2012, p. 127). This division has geographically and demographically divided Palestinian politics, prompting the international community to support the West Bank Government and impose sanctions on the Hamas Government. The undermining of Hamas's experience in coming to power through democratic elections by internal and external actors forced a radical stance, leading it to take control of Gaza through military intervention.

Koss (2018) argues that Hamas's conception of political order should be evaluated in two distinct phases. She categorizes the period between 2005 and 2007, from Israel's withdrawal from Gaza to Hamas's establishment of an alternative government in the territory, as one of 'state-building and pluralism.' She contends that this period best

reflects Hamas's true vision of political order. During this time, Hamas maintained its commitment to 'resistance,' pursued a civilian governance model informed by Islamic principles, and emphasized power-sharing and pluralism in principle. However, conflicts with Fatah and the isolationist policies of international actors led to a second phase, beginning with Hamas's takeover of Gaza, which continues to this day. In this phase, which Koss terms 'security through resistance,' Hamas, prioritizing the maintenance of its power, had to adopt a security-oriented political order dictated by prevailing conditions, even though it could not fully implement its ideal political vision (Koss, 2018, p. 124).

The three political programs published by Hamas between 2005 and 2007 support Koss's argument. The October 2005 Electoral Declaration of the Change and Reform List, the Draft Program of the National Unity Government, and the March 2006 Government Program all highlight significant shifts in Hamas's ideological framework and the institutional politics it pursued. Each of these documents diverged from Hamas's 1988 Charter of Establishment in key aspects of content and language. The Electoral Declaration of Change and Reform allocated less emphasis to the movement's traditional principles of 'Islam' and 'jihad' compared to the Founding Charter, instead focusing on Hamas's 'civilian' perspective on domestic politics and the idea of national unity based on pluralism. The Declaration was permeated with a reformist tone, addressing critical issues such as the fight against corruption, inter-party dialogue, public freedoms, and minority rights (Hroub, 2006b, p. 8-9).

The Draft Program of the National Unity Government outlined Hamas's attempts to form a technocratic national coalition government with other Palestinian political parties, particularly Fatah, after winning the Palestinian parliamentary elections. This thirty-nine-article draft program exhibited a more moderated Islamic tone and a reduced emphasis on resistance compared to the electoral manifesto. Moreover, it raised crucial issues related to the fundamental functions of a nation-state through its references to domestic political reforms. Notably, this draft tacitly opened the door to a two-state solution, without recognizing Israel, by stipulating that Israel must completely withdraw from the territories it occupied in 1967, including Jerusalem (Koss, 2018, p. 107). The March 2006 Government Program, which continued the themes of occupation, resistance, and Islamic principles found in the earlier documents, notably omitted any mention of the 'implementation of Sharia law' that had appeared in the electoral manifesto. Instead, the program prioritized improving the daily lives of Palestinians, with a particular focus on security and anti-corruption efforts, reflecting Hamas's evolving vision of political order. As a consequence, as Hroub asserts, all three documents represent a significant evolution in Hamas's political thought. While they continue to emphasize 'resistance,' they increasingly

incorporate references to 'state-building,' highlighting Hamas's adaptation to the changing political landscape (Hroub, 2006b, p. 23-25).

After coming to power, Hamas engaged in conflicts with Israel in 2008, 2012, 2014, and 2021, demonstrating its willingness to fight when necessary. However, it has also avoided unnecessary confrontations that could undermine its political achievements by preventing the creation of a perpetual state of war (Dunning, 2016, p. 70). In this context, Hamas has prioritized reconciliation talks among Palestinian factions, striving to convince the public that it does not adhere to an 'absolute power' approach that excludes power-sharing. The Egyptian-brokered Hamas-Fatah talks in May 2011 (*Al Arabiya*, 2011)), the 'Doha Declaration' signed by Khaled Meshaal and Mahmoud Abbas in Qatar in February 2012 (*Al Jazeera*, 2012), and the 'Algiers Declaration' signed in October 2022 by representatives of 14 Palestinian factions to end the 15-year split between Hamas and Fatah (*Reuters*, 2022), are significant indicators of the importance Hamas places on the political arena.

In this context, the 2017 New Political Document marks a significant shift in Hamas's history. This change, first hinted at in the three documents published in 2005-2006, revealed Hamas's intention to secure a place in the international system by combining civil politics with resistance (Mercan, 2018, p. 75). In other words, the rhetorical shift that began with Hamas's decision to participate in politics in the 2000s was fully articulated in the 2017 Political Document. This 42-article document includes three notable departures from the founding charter. First, Hamas expressed openness to a two-state solution, stating it would accept the 1967 borders without recognizing Israel, provided that an independent and sovereign Palestinian state with Jerusalem as its capital is established. Second, Hamas made no reference to the Muslim Brotherhood, signalling its continued path as an autonomous movement. Third, the document distinguished between Zionists and Jews, emphasizing that the fight against the Zionist project is not a war against Jews because of their religion (YDH, 2017). In essence, with the 2017 document, Hamas declared its intent to emphasize civilian politics while keeping the option of resistance in reserve, taking international public opinion into greater consideration, and showing a reluctance to engage in conflict with Israel in the absence of provocation.

However, this process of moderation, which highlighted Hamas's political evolution, did not prevent the October 7 Operation Al Aqsa Flood. Hamas, which launched this operation during what was considered the most moderate phase of its history, faced the risk of isolation and marginalization in Palestinian politics—not due to a concealed military agenda, but rather as a result of shifting regional and international political dynamics, particularly the normalization of relations between

certain Arab states and Israel. Despite its well-intentioned efforts to prioritize politics, Hamas has been unable to fully demonstrate how its political moderation, as articulated in the 2017 Political Document, would transform the movement's overall structure. The post-October 7 experience has reinforced Hamas's emphasis on maintaining both its social-political and military identity.

Evaluating Hamas's Evolutionary Changes

Hamas has undergone significant transformations shaped by structural and organizational factors preceding its official formation. The Palestinian Brotherhood initially prioritized social struggle but later shifted to armed resistance during the British occupation and in response to the presence of Zionist militias. Waldmann's (2005) 'four-factor' explanation for movement radicalization provides a useful lens for understanding this shift within the Palestinian Brotherhood. These factors include aggressive actions by occupying powers and militaristic societies preparing for occupation, the absence of state or resistant powers against Palestinian oppression, the sanctity attributed to Masjid al-Aqsa, and the collective belief in defending Palestinian lands as a religious duty. The presence of a distinct identity and relatively 'liberated areas' like Gaza facilitated and legitimized military methods for the Palestinian Brotherhood's resistance efforts.

Over time, the Gaza and West Bank branches primarily engaged in social movement activities in response to evolving political circumstances. The West Bank branch avoided actions conflicting with the Jordanian regime, while the Gaza branch feared repercussions from Abdel Nasser's anti-Brotherhood policies. These decisions directly correlate with Duhart's (2017) concept of 'intense/regular pressure,' a reason why movements abandon armed struggle. Moreover, difficulties in mobilization resources, as emphasized by Berti (2013), also contributed to the Palestinian Brotherhood's shift toward civilian-focused activities. Additionally, the Brotherhood's reluctance to adopt Khalil al-Wazir's proposal for escalated military action further weakened its support base, leading it to cede armed struggle to other groups that anticipated unsustainable pressure. Thus, by not outright opposing armed resistance, the Brotherhood pursued survival as a social movement, employing "recruitment, alliances, propaganda, and mobilization" (Duhart, 2017, pp. 537-538) to sustain its mass support.

Although Hamas began re-establishing its military structure in the early 1980s and emphasized the creation of a 'resistance generation' over the decades leading up to its official establishment (Hroub, 2006a, pp. 14-16), various structu-

ral and organizational factors played crucial roles in revitalizing its military wing. The emergence of more radical currents within Islamic movements following the Islamic Revolution in Iran constituted one such structural factor that compelled Hamas to reassess its strategic approach. Concurrently, internal disputes within the Palestinian Brotherhood, described by Hazen (2009) as intra-group rivalry and by Alimi (2011) as intra-movement power struggles, materialized when former members broke away to form Islamic Jihad. Islamic Jihad's focus on armed struggle resonated significantly within the Palestinian Brotherhood's base, prompting the movement to reconsider its previously delayed military agenda. Additionally, amidst competition with other social movements (Hazen, 2009, p. 281), the decline in influence of the PLO following its expulsion from Lebanon was viewed as a strategic advantage, necessitating Hamas to engage comprehensively, including through its armed wing, in the struggle for dominance. This process culminated in the formal establishment of Hamas and the formation of the Izz al-Din al-Qassam Brigades as a dedicated unit focused on military operations. Meanwhile, Fatah's peace negotiations with Israel shaped the local context, bolstering Hamas's position, while financial aid from Gulf countries and Iran post-Gulf War, along with military and logistical support from Hezbollah for Islamic movement members exiled to Lebanon, were pivotal 'external support elements' (Hazen, 2009, pp. 283-285) that enhanced Hamas's military capabilities.

It makes sense to revisit Waldmann's (2005) 'four-factor' explanation of Hamas's military capacity and the sustainability of the struggle. The first component identified by Waldmann is the influence of outside attacks on a group's tendency toward radicalization. Regarding Hamas, its military posture has been greatly impacted by Israel's ongoing military pressure, which includes frequent military incursions, blockades, and targeted murders of its leaders. In addition to influencing Hamas's operational strategies, these aggressions have strengthened the organization's martyrdom and resistance narrative. The second factor is the absence of a protective authority capable and willing to defend the Palestinian population. The perceived inadequacy of the Palestinian Authority (PA) in safeguarding Palestinian interests, combined with its participation in peace processes that failed to deliver tangible benefits, created a power vacuum. Hamas capitalized on this void, positioning itself as the defender of the Palestinian people. This perceived absence of effective governance and military protection further legitimized Hamas's commitment to armed struggle. The third component highlights the significance of territorial control and logistical capabilities. Hamas's control over the Gaza Strip provides it with a largely independent operational base, minimizing external interference.

Because of its ability to dominate territory and the concentration of its followers within Gaza, Hamas has been able to effectively manage the logistics of its military operations, consolidate its power, and shield itself from the PA and Israel. Lastly, a key component of Hamas's military strategy is the development of a shared identity and collective destiny. With the skilful weaving of Palestinian nationalism with Islamist doctrine, Hamas has created a collective identity among its adherents. This identity is based on a common experience of being uprooted and suffering, as well as a hope for ultimate triumph and freedom. The cohesion and devotion of Hamas's base has been strengthened by the organization's use of historical and religious symbolism in its speech.

Hamas, which initially debated participating in Palestinian elections following the establishment of the Palestinian Authority in 1994, made the decision to form its political party wing in the mid-2000s. The movement's decision not to participate as a separate party in the 1996 general elections was primarily influenced by internal disagreements among its leadership regarding the legitimacy of engaging in elections under the Oslo Accords framework, and the absence of a conducive political environment where it could compete fairly with Fatah (Berti, 2013, p. 127). Additionally, Zollner's (2019) emphasis on the role of 'political influence' in the decision-making processes of social movements helps explain why Hamas refrained from forming a political party in the 1990s. According to Hamas, prioritizing cause, social assistance networks, grassroots political awareness campaigns, and military operations was deemed more impactful than entering the electoral arena through party formation within the emerging political system.

Moreover, Berti's (2013) framework on the dynamics of political party formation, highlighting 'institutionalization, resource acquisition challenges, positive shifts in political opportunities, and internal consensus for change,' sheds light on the hurdles Hamas faced in its initial attempts to establish a party. She argues that while Hamas experienced growth and institutionalization in the early 1990s, resource constraints emerged with the establishment of the Palestinian Authority. However, she contends that there was no favourable change in political opportunities and consensus among leadership cadres for transformative action (Berti, 2013, p. 127). Yet, with the death of Yasser Arafat in 2004 and subsequent shifts in political dynamics along with other factors, Hamas decided to pursue party formation. Despite facing internal and external pressures after its victory in the 2006 general elections, which initially hindered its political identity, Hamas reinforced its military structure post-2007, positioning it as a guardian of its political struggle. Con-

sequently, Hamas exemplifies a distinct hybrid movement where social, political, and armed strategies are closely intertwined.

Given the transformations Hamas has undergone, Berti (2013) questions whether its evolution into a political party will lead to a strategic shift toward 'moderation' and 'disarmament.' She examines the relationship between Hamas's political and armed wings based on her own hypothesis. The varying approaches within Hamas's leadership have at times caused divisions between the political and military leadership, as well as between internal and external (diaspora) leadership. Hamas, whose internal organization has experienced periodic shifts between cooperation and competition, prominently displayed unity between its socio-political and military wings from 1987 to 1994. Conversely, it faced internal conflicts between different factions regarding participation in elections under the new political order from 1994 to 2000. The need for a military wing during the Second Intifada renewed strategic alignment among Hamas's leadership. However, the decision to participate in elections between 2004 and 2006, and the subsequent acquisition of power, caused the political wing to regain prominence and diverge from the military leadership. Yet, pressure applied to the Hamas Government led the military and political wings to act in concert once again. The movement initially turned to political initiatives during the Arab Spring, re-establishing a balance between its political and military wings following the overthrow of Morsi (Berti, 2013, p. 128).

Berti (2013) argues that since these historical transformations did not lead to long-term conflicts among leadership factions or create circumstances favouring the political wing, it would be erroneous to expect Hamas to move toward a moderate identity by diminishing its armed struggle. This developmental process, without requiring fundamental strategic changes, allows Hamas to persist as a hybrid actor operating across multiple dimensions. However, long-term internal conflicts and the outcome of the Palestinian reconciliation process could influence Hamas's future trajectory (Berti, 2013, p. 129).

Conclusion

Hamas, a multifaceted movement with its social base, armed wing, and political structure, has undergone a transformation shaped by external pressures, political opportunities, and internal strategic recalibrations. While its official establishment in 1987 marked the beginning of an organized resistance movement, its historical roots extend back to the Palestinian Muslim Brotherhood, which prioritized social activism before gradually incorporating political and military components. The

conditions of occupation and the absence of a viable political alternative pushed Hamas toward armed resistance, but over time, its social and political dimensions have gained increasing prominence in shaping its trajectory. Rather than operating solely as a militant organization, Hamas has sought to integrate governance and social mobilization into its strategy, reflecting an attempt at state-building alongside resistance. The reforms in its political orientation suggest that Hamas envisions itself as more than just an armed group, striving to maintain a balance between governance and resistance. However, its military struggle has remained a structural necessity, forcing a constant interplay between military and political decision-making. This fluid transition between social, political, and military spheres has allowed Hamas to sustain its influence despite changing political realities.

Crucially, Hamas has not been able to pursue its political and social transformation under normal conditions but has instead adapted to circumstances dictated by conflict and external pressures. The process leading up to October 7, unfolding during what had been its most politically engaged period, underscores this dynamic. Rather than evolving in a linear fashion toward political integration or military escalation, Hamas has operated within a hybrid framework, where its role as a political, military, and social actor remains deeply interconnected. This study highlights the broader significance of hybrid movements, demonstrating that engagement in multiple domains not only preserves their armed capacity but also enhances their ability to navigate complex political and social landscapes.

References

- 2006 PLC Elections Results. (2006). *Central Elections Commission-Palestine*. <https://www.elections.ps/tabid/237/language/en-US/Default.aspx>.
- Abu-Amr, Z. (1994) *Islamic Fundamentalism in the West Bank and Gaza: Muslim Brotherhood and Islamic Jihad*. Bloomington: Indiana University Press.
- Abu-Amr, Z. (2007). Hamas. From Opposition to Rule. In Jamil Hilal (Ed.), *Where now for Palestine? The demise of the two-state solution* (pp. 167-187). London: Zed Books.
- Al Arabiya*. (June, 12, 2011). Crisis: Fatah wants Salam Fayyad as prime minister, Hamas rejects.
- Alimi, E. Y. (2011). Relational dynamics in factional adoption of terrorist tactics: a comparative perspective. *Theory and Society*, 40, 95-118. <https://doi.org/10.1007/s11186-010-9137-x>
- Al Jazeera*. (February, 7, 2012). Abbas to head Palestinian unity government.
- Awad, H. (2021). Understanding Hamas: Remarks on Three Different and Interrelated Theoretical Approaches. *AlMuntaqa*, 4(2), 42-62.
- Berti, B. (2013). *Armed Political Organizations: From Conflict to Integration*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Berti, B. (2015). Non-State Actors as Providers of Governance: The Hamas Government in Gaza between Effective Sovereignty, Centralized Authority, and Resistance. *Middle East Journal*, 69(1), 9-31. <http://www.jstor.org/stable/43698207>

- Berti, B. (2019). Rebel Groups between Adaptation and Ideological Continuity: The Impact of Sustained Political Participation. *Government and Opposition*, 54(3), 513-535. doi:10.1017/gov.2018.44
- Bitton, R. (2019). Getting the right picture for the wrong reasons: intelligence analysis by Hezbollah and Hamas. *Intelligence and National Security*, 34(7), 1027-1044. <https://doi.org/10.1080/02684527.2019.1668717>
- Brenner, B. (2017). *Gaza Under Hamas: From Islamic Democracy to Islamist Governance*. London: I. B. Tauris.
- Cambanis, T. & Esfandiary, D. & Ghaddar, S. & Hanna, M. W. & Lund, A. & Mansour, R. (2019). *Hybrid Actors: Armed Groups and State Fragmentation in the Middle East*. New York: The Century Foundation Press.
- Della Porta, D. (2006). *Social movements, political violence, and the state: A comparative analysis of Italy and Germany*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Duhart, P. E. (2017). From armed group to movement: armed struggle and movement formation in Northern Ireland and the Basque Country. *Social Movement Studies*, 16(5), 535-548. <https://doi.org/10.1080/14742837.2017.1319270>
- Dunning, T. (2015). Islam and resistance: Hamas, ideology and Islamic values in Palestine. *Critical Studies on Terrorism*, 8(2), 284-305. <https://doi.org/10.1080/17539153.2015.1042304>
- Dunning, Tristan. (2016). *Hamas, Jihad and Popular Legitimacy: Reinterpreting resistance in Palestine*. New York: Routledge.
- El Husseini, R. (2010). Hezbollah and the Axis of Refusal: Hamas, Iran and Syria. *Third World Quarterly*, 31(5), 803-815. <https://doi.org/10.1080/01436597.2010.502695>
- George, A. & Bennett, A. (2005). *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Gleis, J. & Berti, B. (2012). *Hezbollah and Hamas: A Comparative Study*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Gunning, J. (2007). *Hamas in Politics: Democracy, Religion, Violence*. London: Hurst.
- Hazen, J. M. (2009). From Social Movement to Armed Group: A Case Study from Nigeria. *Contemporary Security Policy*, 30(2), 281-300. <https://doi.org/10.1080/13523260903059906>
- Hroub, K. (2000). *Hamas: Political Thought and Practice*. Beirut: Institute for Palestine Studies.
- Hroub, K. (2006a). *A Beginner's Guide*. London: Pluto Press.
- Hroub, K. (2006b). A "New Hamas" through Its New Documents". *Journal of Palestine Studies*, 35(4), 6-27.
- Hroub, K. (2013). Hamas. In Joel Peters & David Newman (Eds.), *The Routledge Handbook on the Israeli-Palestinian Conflict* (pp. 233-244). New York: Routledge
- Hroub, K. (2017). A Newer Hamas? The Revised Charter. *Journal of Palestine Studies*, 46(4), 100-111. <https://doi.org/10.1525/jps.2017.46.4.100>
- Jefferis, J. (2016). *Hamas: Terrorism, Governance, and Its Future in Middle East Politics*. California: Praeger.
- Koss, Maren. (2018). *Resistance, Power, and Conceptions of Political Order in Islamist Organizations: Comparing Hezbollah and Hamas*. London and New York: Routledge.
- Levitt, M. (2006). *Hamas: Politics, Charity, and Terrorism in the Service of Jihad*. New Haven and London: Yale University Press.
- Long, B. (2010). The Hamas Agenda: How Has It Changed?. *Middle East Policy*, 17(4), 131-143. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4967.2010.00467.x>
- Mercan, M. H. (2018). Süreklilik ve Değişim Bağlamında Hamas'ın Siyasal Stratejisi. *Ortadoğu Etütleri*, 10(1), 62-78.
- Milton-Edwards, B. (1999). *Islamic Politics in Palestine*. New York: I.B. Tauris.

- Mishal, S. & Sela, A. (2000). *The Palestinian Hamas: Vision, Violence, and Coexistence*. New York: Columbia University Press.
- Natil, İ. (2015). *Hamas Transformation: Opportunities and Challenges*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Rabbani, M. (2008). A Hamas Perspective of the Movement's Evolving Role: An Interview with Khaled Mishal: Part II. *Journal of Palestine Studies*, 37(4), 59–81. <https://doi.org/10.1525/jps.2008.37.4.59>
- Reuters. (October, 13, 2022). Palestinian rivals agree to hold elections but doubts persist.
- Roy, S. (2011). *Hamas and Civil Society in Gaza: Engaging the Islamist Social Sector*. Princeton: Princeton University Press.
- Söyler, M. (2021). Süreç Takibi Yöntemi: Nedensellik, Zamansallık, Kuram Geliştirme ve Kuram Testi. *Liberal Düşünce Dergisi*, 26(101), 67-94. <https://doi.org/10.36484/liberal.871546>.
- Szekely, O. (2015). Doing Well by Doing Good: Understanding Hamas's Social Services as Political Advertising. *Studies in Conflict & Terrorism*, 38(4), 275-292. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2014.995565>
- YDH. (May 3, 2017) Hamas'ın Siyaset Belgesi (Tam Metin).
- Yetim, M. & Kalaycı, R. & Kaşıkçı, T. (2020). *Ortadoğu'da Devlet Dışı Aktörler ve Arap Baharı: Müslüman Kardeşler, Hizbullah ve Hamas*. Ankara: Orion Kitabevi.
- Van Engeland, e & Rudolph R. M. (2008). *From Terrorism to Politics*. Aldershot: Ashgate.
- Waldmann, P. (2005). The Radical Community: A Comparative Analysis of the Social Background of ETA, IRA, and Hezbollah. *Sociologus*, 55(2), 239-257. <http://www.jstor.org/stable/43645553>
- Zollner, B. H. E. (2019). The metamorphosis of social movements into political parties. The Egyptian Muslim Brotherhood and the Tunisian al-Nahda as cases for a reflection on party institutionalisation theory. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 48(3), 370–387. <https://doi.org/10.1080/13530194.2019.1609413>

Mustafa Suleyman, *The Coming Wave: Technology, Power, and the Twenty-First Century's Greatest Dilemma*, New York: Crown, 2023, 332 s.

Reviewer: Mahmut Özer

The Upcoming Giant Wave Brought by Artificial Intelligence

Artificial intelligence technologies are now encompassing nearly all aspects of our lives. Generative AI technologies like ChatGPT, supported by large language models, were adopted by millions of users in a short time after becoming accessible, highlighting their potential applications across a wide variety of fields. Once accessible, AI technologies quickly found their place in domains such as education, healthcare, science, finance, defense, media and journalism, and customer support services, leading to the rapid formation of an AI ecosystem (İlikhan et al., 2024; Özer, 2024a; 2024b; Pavlik, 2023; Perc et al., 2019; Septiandri et al., 2023; Tanberkan et al., 2024). As the use of artificial intelligence technologies becomes increasingly widespread due to the benefits they provide, the challenges encountered during their application have brought to the forefront discussions about the potential risks of these technologies, which may be as significant as their benefits (Acemoğlu et al., 2023; Özer et al., 2024a; 2024b).

Artificial intelligence represents a new technological wave that is fundamentally different from previous technological disruptions. As the AI ecosystem rapidly develops, the gradual recognition and expression of the risks posed during the

@ National Education, Culture, Youth and Sports Commission of the Grand National Assembly of Türkiye,
mahmutozer2002@yahoo.com

id <https://orcid.org/0000-0001-8722-8670>

DOI: 10.12658/D0393
insan & toplum, 2025; 15(2): 215-221
insanvetoplum.org

initial phases of this major transformation have begun to heighten anxiety about what humanity might face when the full wave arrives. Countries have now started implementing AI regulations, and efforts to adopt especially multinational measures are increasing. In this context, Mustafa Suleyman's book *The Coming Wave: Technology, Power, and the Twenty-First Century's Greatest Dilemma* (2023), authored by a prominent entrepreneur in the AI field, makes a significant contribution to understanding these challenges and contemplating solutions. Therefore, this study provides a detailed evaluation of Mustafa Suleyman's book.

Mustafa Suleyman likens the wave brought by artificial intelligence to the flood myths in ancient traditions, which destroy and reshape everything in their path (p. 7). While Suleyman lists the benefits that the AI ecosystem could bring to humanity, the subject he emphasizes the most is the potential and deeply frightening risks that artificial intelligence entails (p. 10).

Suleyman first focuses on the recurring narrative of technological transformations. Each transformation initially produces products accessible only to the wealthy, aiming to make life easier. However, as companies intervene to make these products more affordable for the masses, their usage becomes widespread, ultimately triggering societal transformations not only in the original domain but also in other areas. Suleyman defines technological transformations that manifest in life, turn into waves when they become widely adopted, and are carried into the future by triggering new developments as general-purpose technologies (p. 27). The intensity of a technological wave is determined by the scale of the areas it impacts through its interconnectedness. As the scale grows, the existing ecosystem triggers the formation of a new ecosystem, thereby enabling the emergence of the next wave (p. 28). For example, the spread of electricity fundamentally transformed industry, communication, and daily life. Electricity reshaped how factories operated, increased the speed of transportation, and revolutionized every aspect of modern life. The adoption of this technology reshaped the global economy and society, much like the printing press transformed access to information. The widespread adoption of electricity is considered a turning point in human history and remains a cornerstone of modern life. Similarly, large-scale and interconnected dissemination, such as the invention of the printing press, radically transformed access to information and had profound effects on cultural, scientific, and social development. The proliferation of books ignited significant movements such as the Renaissance, the Enlightenment, and the modern scientific revolution (p. 30).

These chain reactions demonstrate how technology evolves within a continuous cycle. Each new technology is the cumulative result of its predecessors, enhancing the

speed and scope of technological dissemination. This cycle serves as the fundamental driver of technological progress and lies at the heart of societal transformations. As Suleyman highlights, Uber would not be possible without smartphones, smartphones would not exist without GPS, GPS would not function without satellites, satellites would not exist without rockets, rockets depend on combustion techniques, and combustion techniques ultimately trace back to fire (p. 31). Each wave of general-purpose technology becomes larger and more comprehensive than the one before it (pp. 33-34).

Once general-purpose technological waves emerge, it becomes increasingly difficult to control them or prevent their misuse for purposes beyond their original intent. The effects of technology are often far broader and deeper than the intentions of its inventors (p. 35). In this context, Suleyman highlights how technological waves in the past encountered different control mechanisms across various cultural and economic settings. Similarly, Suleyman points out that Queen Elizabeth I, in the late 16th century, rejected a new type of knitting machine, fearing it would disturb guilds. He also discusses how guilds in Nuremberg, Danzig, the Netherlands, and England destroyed new types of weaving looms, and how the Luddites attempted to smash and destroy industrial machines (p. 39). Thus, resistance to technological waves often stems not from ideological stances but from sudden and desperate reflexes triggered by an early awareness of the socioeconomic disruptions these technologies might cause. These resistances illustrate how new technologies threaten existing social and economic structures and how these threats provoke fear-driven reactions among people.

General-purpose technological waves have entered a new phase with artificial intelligence and synthetic biology (p. 55). In his book, Suleyman discusses the development processes of artificial intelligence and the impact of deep learning. He particularly highlights the ability of AI to learn from unlabeled real-world data as a turning point in the development of large language models (p. 65). Suleyman emphasizes that with the dramatic increase in the use of raw and real-world data, AI has the potential to replicate and even surpass most functions of the human brain (p. 67). Suleyman emphasizes that artificial intelligence is not merely a technology but a transformative meta-technology, given its potential. In this context, he points to a new wave in meeting energy needs through fusion (p. 100). Consequently, the waves of synthetic biology (life), artificial intelligence (intelligence), quantum computing, and fusion and renewable energy (energy) are converging and colliding, collectively pushing the boundaries of a new civilization (p. 101). Suleyman states that the upcoming wave of artificial intelligence has four fundamental characteristics: it has

an asymmetric impact, undergoes hyper-evolution, is multi-purpose, and possesses a level of autonomy never experienced before (p. 105).

Asymmetric impact disperses power rather than centralizing it and moves it further away from controllability. This impact provides a significant advantage to “the new and small” against “the conventionally large,” as the low cost of the technology enabling this effect makes it easily accessible. On the other hand, technology companies are becoming major power centers compared to states. The growing global power of mega-corporations is challenging states and institutions, forcing a rebalancing of power dynamics (pp. 187-188). This new order points to a structure where a small number of actors holding capital and technology become central powers in social and economic relations. As the need for labor decreases, economic and social control over people may increasingly fall into the hands of a minority of capital owners. This scenario could deepen social hierarchies, potentially creating a new form of digital feudalism. The approaching great wave offers a strong signal of how the concentration of technology and capital might transform the economic and political order (p. 191). Similarly, states could evolve into a new dimension with unprecedented surveillance and control capabilities. New tools such as artificial intelligence, big data analytics, surveillance, and biometric systems offer states an unprecedented level of detailed and, when combined, comprehensive control over society.

On the other hand, asymmetric impact amplifies systemic vulnerabilities or momentary errors to a global scale due to interconnectedness. For instance, in the digital world, there is no barrier preventing a national security breach from escalating into a global catastrophe within a few steps. With the technologies of the approaching wave, such threats could become far more complex, powerful, and potentially destructive (p. 107).

In the context of hyper-evolution, this wave is developing at such a rapid pace that it is becoming increasingly difficult for society to keep up with these innovations and implement the necessary regulations. The risk of standards and safety protocols failing to keep pace with technological advancements poses significant challenges both socially and economically.

The greatest risk arises from the multi-use potential of these technologies. For instance, a technology capable of accelerating disease treatment could also be used to develop lethal compounds, highlighting the magnitude of potential risks associated with AI-driven innovations in drug discovery and similar scientific fields. Thus, a technological application initially developed for specific aspects of life can increasingly become general-purpose and, through the connected world, trigger

radical transformations in entirely different fields. Moreover, the unintended uses of such technologies often go unnoticed until they are actively deployed, delaying and complicating the implementation of preventive measures. This uncertainty underscores how flexible and widely applicable new technologies can be, creating a situation that is both harder to control and riskier (p. 111).

Another significant risk is that the new wave is increasingly moving beyond human control and gaining autonomy. Full autonomy transforms technology from a simple tool into something capable of making its own decisions and acting independently of human intervention. This fundamentally alters our traditional understanding of technology and raises new ethical, safety, and control issues. If humans are entirely removed from the process, who will bear the responsibility? How will the decisions made by autonomous systems be controlled? These questions highlight the profound challenges posed by autonomous technologies and the urgent need to address them (p. 114). Moreover, as Suleyman highlights, what happens if AI systems become capable of autonomously navigating the internet, collecting data, and managing their own R&D (research and development) processes? (p. 115). The ability of these systems to develop their own algorithms will accelerate their capacity for independent decision-making and self-learning. This could lead to a scenario where technology evolves autonomously without human intervention. Such autonomy would enable revolutionary advancements in science and engineering but could also result in unforeseen consequences, security threats, and ethical dilemmas. For example, would it have been possible to contain an autonomous software like the WannaCry ransomware of 2017—an attack that paralyzed the UK health system, Deutsche Bahn, Telefónica, FedEx, Hitachi, and even China's Ministry of Public Security—if it had been capable of continuously patching its vulnerabilities? Managing such threats in the new wave may prove significantly more challenging (pp. 162-163).

To help us better understand these issues, Suleyman references Stuart Russell's "gorilla problem" approach (p. 115). Although gorillas are physically stronger than humans, humans are able to control gorillas through their superior intelligence. If an intelligence akin to artificial general intelligence were to emerge, this balance of power could shift. A more intelligent entity might take control, and humans could find themselves relegated to a similar fate as gorillas, losing their dominance. This would not only create a technological challenge but also pose an existential problem. For this reason, discussions around the development and regulation of such technologies will face challenges unlike anything humanity has encountered before.

In summary, the four fundamental characteristics Suleyman uses to define the new wave are not independent; they continuously reinforce each other, increasing the

complexity of the new wave. Suleyman himself is skeptical about the controllability of this ever-more complex wave characterized by these four features (p. 116). In essence, the new technology wave will not only challenge the governance capabilities of individuals and societies but also test the capacity of states to adapt and respond, reshaping power dynamics in the process. The approaching wave of technology will profoundly affect not only power dynamics between states but also the interactions between individuals, communities, and institutions.

Every major technological wave has initially been discussed in terms of its impact on labor. In each wave, some jobs are removed from the labor market while new ones emerge. In past technological waves, the destruction and creation of jobs have, over time, achieved a balance, leading to relatively non-disruptive effects on labor markets. However, the wave of artificial intelligence differs from previous major technological waves, and studies with conflicting findings about its potential impact on labor markets are heightening concerns (Acemoglu et al., 2023; Özer and Perc, 2024). What if the massive wave caused by artificial intelligence does not resemble previous waves? Is there any guarantee that the new jobs created will not eventually be performed by AI as well? (p. 178). Suleyman thus predicts that the path of complementing humans will be temporary and that the path of automation will ultimately prevail (p. 178).

On the other hand, the sustainability of societies and economies will face significant threats in the face of aging populations and shrinking workforces. Without new technologies, countries may struggle to overcome the challenges brought by these demographic shifts and maintain living standards. This demographic crisis is not only about an increase in the elderly population; it also poses major risks in terms of economic development, social security, and sustainability. As younger generations' participation in the workforce declines, societies could face a shortage of expertise, reduced tax revenues, and a decrease in long-term investments. This could render economic systems unsustainable. To counterbalance this trend, finding ways to compensate for the workforce with artificial intelligence, automation, and other technological solutions is one of the greatest priorities for modern societies.

Finally, the new wave simultaneously democratizes technology by decentralizing it and making it more accessible while also enabling centralization through mega-corporations. In other words, democratization and centralization are advancing concurrently. However, the intentional or unintentional risks posed by both dimensions will make it easier for states to shift into a security mode, increasing control and surveillance. In cases of societal risk, this shift could easily gain social legitimacy. Consequently, one of the greatest risks is the potential increase in pressure

on individuals and the restriction of freedoms under this pretext. Although China is often cited as an example of this, any country could readily adopt such a mode (p. 215). Therefore, the approaching wave sharpens this age-old dilemma. On one hand, there is an increasing need for greater security measures to protect societies from major disasters. However, this raises the question of how much freedom, individual rights, and national sovereignty will be sacrificed in the process. The delicate balance between freedom and security becomes even harder to maintain in the face of the risks and threats posed by advancing technology.

References

- Acemoğlu, D., Autor, D., Johnson, S. (2023). Can we have pro-worker- AI? Choosing a path of machines in service of minds. *CEPR Policy Insight*, No.123, 1-12.
- İlikhan, S., Özer, M., Tanberkan, H., Bozkurt, V. (2024). How to mitigate the risks of deployment of artificial intelligence in medicine? *Turkish Journal of Medical Science*, 54(3), 483-492.
- Özer, M. (2024a). Potantial benefits and risks of artificial intelligence in education. *Bartın University Journal of Faculty of Education*, 13(2), 232-244.
- Özer, M. (2024b). Impact of ChatGPT on scientific writing. *The Journal of Humanity and Society*, 14(3), 210-217.
- Özer, M., Perc, M. (2024). Human complementation must aid automation to mitigate unemployment effects due to AI technologies in the labor market. *Reflektif Journal of Social Sciences*, 5(2), 503-514.
- Özer, M., Perc, M., & Suna, H. E. (2024a). Artificial intelligence bias and the amplification of inequalities in the labor market. *Journal of Economy, Culture and Society*, 69, 159-168.
- Özer, M., Perc, M., & Suna, H. E. (2024b). Participatory management can help AI ethics adhere to the social consensus. *Istanbul University Journal of Sociology*.44(1): 221-238.
- Pavlik, J.V. (2023). Collaborating with ChatGPT: considering the implications of generative artificial intelligence for journalism and media education. *Journalism & Mass Communication Educator*, 78(1), 84–93.
- Perc, M., Özer, M., & Hojnik, J. (2019). Social and juristic challenges of artificial intelligence. *Palgrave Communications*, 5, 61.
- Septiandri, A. A., Constantinidies, M., Quercia, D. (2023). *The impact of AI innovations on US occupations*. Nokia Bell Labs. Cambridge: UK.
- Suleyman, M. (2023). *The Coming Wave: Technology, Power, and the Twenty-First Century's Greatest Dilemma*, New York: Crown.
- Tanberkan, H., Özer, M., Gelbal, S. (2024). Impact of artificial intelligence on assessment and evaluation approaches in education. *International Journal of Educational Studies and Policy*, 5(2), 139-152.

Michel Desmurget, *Dijital Ahmak Fabrikası: Ekranların Çocuklarımıza Yonelik Tehlikeleri*, Çev. Omer Kemal Buhari, İstanbul: İnsan Yayınları, 2022, 352 s.

Değerlendiren: Yunus Ergen

Dijital aygıtların ve ekranların ağ tabanlı teknolojilerle birleşimi neticesinde kullananlara sunduğu imkanlar her geçen gün geliyor. Haliyle bu aygıtların kullanım alanı ve süresi de artıyor. Öyle ki artık çoğu kimse için dijital aygıtlar olmaksızın bir yaşam sürdürmek ütöpik bir düşünceden ibaret. Üstelik bu durum salt yetişkinlere özgü de değil. Zira çocuklar ve ergenler için dijital teknolojiler gündelik hayatın olağan ve ayrılmaz bir parçası. Söz konusu teknolojilerin etkilerini inceleyen birçok çalışma bulunuyor. *Dijital Ahmak Fabrikası* da bunlardan biri. Modern yaşam pratiklerinin insan ruhu üzerindeki etkileri üzerine odaklanan çalışmalarıyla bilinen Fransız nörobilimci Michel Desmurget tarafından kaleme alınan bu eser, 2019 yılında Fransa'da yayımlanmasının ardından yoğun bir ilgiyle karşılanmış ve çeşitli dillere çevrilerek geniş bir coğrafyada okunma imkânı elde etmiştir.

Eser önsöz ve sonsöz hariç üç ana bölümden oluşuyor. Önsözde Desmurget, eserin içeriğine ve genel akışına yönelik bilgileri paylaştıktan sonra üç hususun altını çiziyor. İlk, metin boyunca bilimsel araştırma sonuçlarına yoğun olarak yer verse de “en katı akademik standartlara uymaya çabalamasına rağmen” (s. 20) aslında eserin bilimsel yazımın biçimsel niteliklerini karşılamadığını belirtiyor. İkinci vurgu, metnin didaktik bir yönünün olmadığına ve çocukların gelişiminde etkisi olanlara eleştiri niteliği taşımadığına yönelik. Desmurget son olarak teknofobik

Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, yeergen@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9906-5714>

DOI: 10.12658/D0394
insan & toplum, 2025; 15(2): 222-226
insanvetoplum.org

bir yazar olmadığını ve eserin de teknofobik bir metin niteliği taşımadığını ifade ediyor. Yazarın dikkat çektiği bu hususlar esasen eserin sınırlarını ve eleştiriye açık noktalarını da bir bakıma göstermiş oluyor. Bunlara temas etmeden önce eserin temel argümanına ve bunu desteklemek amacıyla yazılan bölümlerine biraz daha yakından bakmak anlamlı olacak.

Desmurget temelde, eğlence amaçlı dijital aygıtların ve dolayısıyla ekranların kullanımının çocukların gelişimi üzerinde derin ve kalıcı tesirler bırakarak onları ahmaklaştırdığını ileri sürüyor. Bu savı kanıtlamak için ilk bölümde, dijital çağın içine doğanları tanımlamak amacıyla Amerikalı yazar Marc Prensky (2001) tarafından geliştirilen “dijital yerliler” kavramsallaştırmasının bir mittten ibaret olduğunu vurgulayarak işe koyuluyor. Desmurget dijital yerlilerin, dijital teknolojileri kullanmada aslında sanıldığı kadar mahir olmadıklarını, aksine bu jenerasyonun teknik yetersizliklerinin fazla olduğunu ve en basit bilgisayar işlemlerini dahi yapmaktan mustarip olduğunu açıklıyor. Yazar, dijital aygıtların kullanımının büyük oranda eğlence amacıyla sınırlı kaldığını ve içerik oluşturma noktasında ise genç kuşakların oldukça “pasif” olduğunun altını çiziyor. Bununla birlikte, dijital yerlilerin önceki kuşaklardan daha iyi olduğuna yönelik siyasi, ticari ve medyatik önermelerin temelsizliğini kanıtlamaya çalışıyor. Bu anlatılardan hareketle Desmurget, “dijital mutant çocuğunun bir efsaneden ibaret” (s. 40) olduğu, medya ve popüler bilim camiası tarafından dijital yerlilere hasredilen olumlu niteliklerin bilimsel literatürde güçlü bir karşılığının bulunmadığı ve buna rağmen çocukların dijital aygıt kullanımının olumsuz etkilerine yeterince ilgi gösterilmediği sonucuna varıyor.

Yazar, ikinci bölümde dijital aygıtların ve ekranların kullanım biçim ve süresine değiniyor. Erken çocukluk döneminden ergenliğe kadar geçen süre zarfında çocukların ekran kullanım süresini ve etkilerini ele almakla birlikte yetişkinlerin ve aile içi ekran kullanımının meydana getirdiği problemleri de kapsamlı bir şekilde irdeliyor. Boylamsal çalışmaları refere ederek “eğlence amaçlı” dijital aygıt kullanımının ve ekran maruziyetinin gittikçe fazlaştığını vurguluyor. Ona göre bu yoğun kullanımı tamamen sıfırlamak güç olsa da kaçınılmaz ve yönetilemez bir süreç değil. Nitekim kitaptaki belki de en dikkat çekici vurgu, çocukların ekran kullanım süresine yönelik tavsiyede açığa çıkıyor. Desmurget, çocukların 6 yaşından önce hiçbir şart ve koşulda dijital aygıtları kullanmaması ve ekranlara maruz kalmaması gerektiğini, 6 yaşından sonraysa günde en çok bir saatlik kullanımın yeterli olacağını ifade ediyor.

Eserin en uzun bölümü olan üçüncü bölüm, dijital aygıtların ve ekran kullanımının çocukların davranışı ve gelişimi üzerindeki olumsuz etkilerine ayrılmış. Bu etkiler, akademik başarı, bilişsel gelişim ve bedensel sağlık olmak üzere üç alanda irdeleniyor. Desmurget, dijital aygıtların kullanımı ne kadar artarsa akademik başarının o kadar

gerilediğini bulgulayan araştırma sonuçlarına atıfla, ekran maruziyetinin okul başarısını arttırmadığını kanıtlamaya çalışıyor. Ekranların bir diğer etkisini bilişsel çerçevede analiz eden yazara göre dijital aygıtların aşırı kullanımı hem dil becerisi hem iletişim hem de dikkat ve konsantrasyon üzerinde derin bir tesire sahip. Dijital teknolojilerin önemli bir kamu sağlığı sorunu olarak belirlediğine de işaret eden yazar, aşırı ekran tüketiminin uyku düzenini ve kalitesini zayıflattığını, fiziksel aktiviteyi azaltarak obezite gibi sorunlara yol açtığını ve sigara, alkol, pornografi gibi “riskli” içeriklere daha erken maruz kalarak bağımlılığa sebebiyet verdiğini vurguluyor.

Eserin sonuç bölümü olarak değerlendirilebilecek sonsözünde ise Desmurget, kitapta irdelediği konulardan dört önemli sonuç çıkararak okuyucuya akılda tutması gerekenleri özetliyor. Buna göre, dijital teknolojilerle ilgili aktarılan bilgilerin güvenilir olmadığını, genç nesillerin bu teknolojileri eğlence amaçlı kullanımının olağanüstü ve kontrol dışı olduğunu, “her şeyi tüketen bu dijital çılgınlığın” (s. 261) genç nesillerin bilişsel ve duygusal sağlığını bozduğunu ve hayatın her alanını kuşatan ekranların insanın en temel ihtiyaçlarına karşıt bir ortam sunduğunu altını çiziyor. Yazar “yedi temel kural” başlığıyla okuyucuya bir reçete de sunuyor ve dijital aygıtların 6 yaş öncesinde kesinlikle kullanılmaması gerektiğini, 6 yaşından sonra ise “her şey dahil” günde en fazla otuz dakika ile bir saat arasında kullanımın ideal olduğunu bir kez daha vurguluyor. Bunların yanı sıra yatak odasında ekranı olan herhangi bir aygıtın olmaması gerektiğini, çocukların şiddet, alkol, cinsellik ve sigara gibi uygunsuz içeriklere maruz bırakılmamalarını, sabah okuldan önce ve gece yatmadan önce ekran kullanmamalarını ve aynı anda sadece bir ekrana odaklanmalarını söylüyor. Desmurget kitabı geleceğe dair karamsar olmadığını ifade ederek noktalıyor.

Günümüzden beş yıl önce yazılması, pandemi sürecinde yaşanan zorunlu dijitalleşme deneyimiyle artan ekran kullanımına, yayımlandığı tarih sebebiyle değinememesi ve yapay zekâ gibi yeni teknolojik gelişmeleri barındırmamasına karşın Desmurget’in, çağımızın hem en büyük fırsatlarını hem de en büyük tehditlerini bünyesinde barındıran dijitalleşmenin çocuklar üzerindeki etkilerine odaklanan kapsamlı bir eser kaleme alması son derece önemli bir gayret. Ne var ki eserin spesifik bir araştırmaya dayanmaması, büyük oranda Fransız kültürünü odağa alması ve Batı’daki nicel verilere odaklanması, farklı coğrafyalardaki dijital kültürel yapılanmaları ıskalaması, önemli eksiklikler olarak beliriyor. Eserde kullanılan kaynakların çoğu, dijital teknolojilerin negatif sonuçlarını bulgulayan çalışmaları içeriyor. Bu çalışmalardaki demografik bilgilerin paylaşılmaması ise tüm çocukların veya ergenlerin homojen bir yapı arz ettiği izlenimini uyandırıyor. Öte yandan, eserin akademik biçimden uzak yapısı, yazarının belirttiği gibi okunurluğunu arttırıyor. Bu noktada eseri Türkçeye çevirerek okurun akıcı bir metinle karşılaşmasını sağlayan

akademisyen Ömer Kemal Buharı'nın hakkını da teslim etmek gerekir ki metin boyunca sarıh bir Türkçe söz konusu.

Desmurget, didaktik bir üsluptan uzak olduğunu söylese de hem ana bölümlerde hem de sonsözde yer alan didaktik öneriler bu iddiayla çelişiyor. Yazarın bizatihi tercih ettiği anlaşılan bu kuralcı üslup kimi zaman abartılı bir hal alıyor. Özellikle ekran kullanım süresi ve biçimine yönelik geliştirilen 7 temel kuralda bu durum daha somut bir şekilde ortaya çıkıyor. Kimi aileler için belirlenen bu kuralları uygulamak gündelik hayatın akışı göz önüne alındığında pek de mümkün gözüküyor. Örneğin, “6 yaşından önce ekran yok ve 6 yaşından sonra günde en fazla bir saat” gibi kitabın en temel önerilerinin nasıl uygulanacağına ilişkin net bir yol haritası sunulmuyor. Ayrıca günümüzde kamusal alanların büyük ölçüde ekranlarla donatılmış olması bu önerilerin uygulanmasını daha da zorlaştırıyor. Eserde sadece ebeveynlere yönelik tavsiyelerle sınırlı kalınırken, teknoloji şirketlerinin, kanun yapımcıların ve sivil toplumun sorumluluklarına değinilmemesi bir başka eksiklik olarak öne çıkıyor. Yazarın çocukları ekranlardan uzak tutmak için ebeveynlere tavsiye ettiği aktivitelerin çoğuysa sosyo-ekonomik farklılıkları gözetmiyor. Bir spor branşında eğitim aldırarak veya bir müzik aleti kursuna göndermek gibi önerileri, dar gelirli ailelerin gerçekleştirme olasılığı zayıf görünüyor.

Desmurget dijital aygıtlar ve ekranlara karşı negatif tutumunu eser boyunca “eğlence amaçlı kullanım” diskuru üzerinden temellendiriyor. Eserde refere ettiği araştırma sonuçlarına da genellikle bu kullanım biçimiyle ilişkisi çerçevesinde yer veriyor. Yazarın böylesi bir sınırlandırmayla ekran kullanım biçim ve sürelerini sorunsallaştırması bir taraftan güçlü bir anlatı sağlarken diğer taraftan bir zayıflık olarak belirliyor. Zira ekranlar bugün yaş sınırı olmaksızın eğlence amacı dışında da kullanılıyor. Salt eğlence amacıyla kullanılsa dahi bunun her koşulda olumsuz sonuçlar doğuracağı yargısı güçlü bir temel üzerine inşa edilmiyor. Çocukların görsel-işitsel içerik tüketimi, video oyunları ve sosyal medya kullanımı üzerinde duran yazar, bu kullanım biçimlerinin bağlamına fazla değinmiyor. Sözelimi çocuğun izlediği film yaşına uygunsa ve aile içi geçirilen zamanın ortak bir parçasıysa; yine yaş aralığına uygun olarak oynadığı oyun onun zihinsel ve sosyal gelişimine pozitif bir katkı sağlıyorsa ve iletişimsel bir paylaşım unsuru olarak kullanılıyorsa, eğlence amaçlı ekran kullanımını her koşulda “verimsiz, gelişimsel faydadan yoksun saatler” (s. 73) olarak değerlendirmek ne derece doğru olabilir? Kuşkusuz Desmurget, eğlence amaçlı tüm kullanımlara karşı çıkmasa da yoğun kullanımın neden olduğu bilişsel, akademik ve fiziksel sorunları vurguluyor. Ancak olumlu ekran kullanımına yer vermemesi, eserin bir diğer eksikliği olarak dikkat çekiyor ve yazarının teknofobik olduğuna (s. 22) yönelik eleştirileri akla getiriyor.

Netice itibarıyla Desmurget'in bu eseri, eleştiriye mahal veren yönleri bulunsa da çağımızın en mühim sorunlarından birine dikkat çekmesi hasebiyle oldukça kıymetli bir çalışma. Temel iddiasını baştan sona koruyan eser, dijital aygıtların ve ekranların aşırı kullanımının çocuklar üzerindeki olumsuz etkilerini ortaya koyuyor. Eser, hem derinlikli bir literatüre sahip olması açısından bilimsel alana hem de aşırı ekran kullanımının çocuklar üzerinde yarattığı tahribatı göstermesi açısından ebeveynlere önemli bir kaynaklık teşkil ediyor. Öte yandan, dijital aygıtların ve ekranların sadece eğlence amaçlı kullanımına eğilmesi, bu kullanımın yalnızca olumsuz sonuçlarına odaklanması ve eğlence amacı dışındaki kullanım türlerinin sunduğu fırsatlara yeteri kadar değinmemesi, eserin, dijitalleşmenin çocuklar ve ergenler üzerindeki etkilerini anlamaya yönelik süregiden tartışmalara farklı bir pencere açtığı gerçeğini değiştirmiyor. Bu itibarla eser, dijital çağın sorunları üzerine kafa yoran herkes için değerli bir rehber niteliği taşıyor.

Kaynakça

Prensky, M. (2001). Digital natives, digital immigrants part 1. *On the Horizon*, 9(5), 1-6. <https://doi.org/10.1108/10748120110424816>

Scudder, Mary F. & White, Stephen K., *The Two Faces of Democracy: Decentering Agonism and Deliberation*, Oxford: Oxford University Press, 2023, 197 s.

Değerlendiren: Tolgahan Ceylan

Günümüzde seçimler, partiler, parlamento, oy verme gibi birçok siyasal süreç, yapı, kurum ve davranış demokrasi kavramıyla doğrudan irtibatlı görüldüğü için gündelik hayatın birçok alanında bu kavramla karşılaşır ve onu kullanırız. Buna karşın demokrasinin ne nihai tanımı ne hangi siyasal pratik ve yönelimleri içerdiği ne de hangi ahlaki-ontolojik temellerle irtibatlı olduğu gibi konu ve sorular netlik kazanmıştır. Demokrasiyi kabaca diktatörlük olmayan bir rejim olarak tanımlayan karşılaştırmalı siyaset bilimi literatüründen bildiğimiz üzere siyasal, kültürel ve kurumsal gelenekler bir ülkedeki demokratik rejimin niteliği üzerinde oldukça etkili olabilmektedir. Bu nedenle dünyanın çeşitli coğrafyalarında birbirlerinden farklılaşan demokratik rejim türleriyle karşılaşılabilir (Sözen, 2018). Benzer şekilde demokrasinin normatif ufkunu sorgulayan teorik çabalar söz konusu olduğunda da farklı demokrasi anlayışları ortaya çıkabilmektedir. Scudder ve White'ın (2023) kitabı ise demokrasinin normatif yapısına dair akıl yürüten başlıca iki teorik çizginin, müzakereci demokrasi ve agonistik demokrasinin, içerdikleri teklif ve gerilimleri analitik ve eleştirel bir şekilde inceleyerek ve ayrıca bu ikisini özgün bir ontolojik tasavvurla sentezleyerek 'iletişimsel demokrasi modeli'ni (communicative model of democracy) gündeme getirmektedir. Böyle bir teorik bakışla Amerikan iç siyasetinin cari durumunu değerlendiren yorumları da içeren kitap ilgiye değer bir çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır.

@ Ar. Gör., Amasya Üniversitesi, tolgahan.ceylan@amasya.edu.tr

id <https://orcid.org/0000-0002-7555-1208>

DOI: 10.12658/D0395
insan & toplum, 2025; 15(2): 227-231
insanvetoplum.org

Kitabın yazarlarından Mary F. Scudder, Purdue Üniversitesi'nde çalışmakta olup genel olarak siyaset ve demokrasi teorisi üzerine yoğunlaşmaktadır. Ayrıca grup siyaseti, kimlikler ve Amerikan siyasetiyle de ilgilenmektedir (Scudder, 2024). Virginia Üniversitesi'nde Emeritus Prof. olarak akademik hayata katkı sunmaya devam eden Stephen K. White ise kitabın diğer yazarıdır. Sosyal bilimler felsefesi, eleştirel sosyal ve siyasal teori gibi konularla ilgilenen White, siyaset teorisi alanının önemli dergilerinden *Political Theory*'nin editörlüğünü de yapmış olan bir isimdir (UVA, 2024). Değerlendirmemize konu olan kitap demokrasinin farklı yönlerini ele alan metinler üretirken birbirlerinin çalışmalarına yorumlarıyla katkı sağlayan iki akademisyenin demokrasiye daha bütüncül bir yerden bakma ihtiyacı hissetmelerinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca kitabın bazı bölümleri yazarlar tarafından daha önce başka yerlerde yayımlanmış ya da bilimsel toplantılarda sunulmuştur (ss. ix-xi). Scudder ve White birlikte yazdıkları kitapta ise demokrasinin iki ayrı yüzü olduğu fikrinden hareket etmektedirler. Onlara göre demokrasinin bir yüzü diyalog, uzlaşma, seçimler vb. durumlara karşılık gelirken diğer yüzü ise protestolar, mücadeleler ve çeşitli direniş biçimleri gibi durumlara karşılık gelmektedir. Yazarlarımız demokrasinin bu iki yüzünden birinin tercih edilmesinin demokrasinin normatif ufkunu daralttığını düşünmektedirler. Onlara göre 'eşitlik' ve 'otonomi' gibi demokratik değerlerin anlamı ve işlevi her iki modelde de yeterince takdir edilememektedir. Nihayetinde yazarlar 'zayıf ontoloji' (weak ontology) fikrinde temellenen ve bu sayede eşitlik ve otonominin hakkını teslim etmeyi amaçlayan bir öneri olarak 'iletişimsel demokrasi' modelini teklif etmektedirler. Kitabın bölümlerini de bu argümanı destekleyecek şekilde kurgulamaktadırlar. Giriş ve sonuç bölümleriyle birlikte yedi bölümden oluşan kitabın ikinci ve üçüncü bölümlerinde müzakereci demokrasi modeli, dördüncü bölümünde de agonistik demokrasi modeli hakkında bilgi verilmekte ayrıca bu gelenekler analitik ve eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Kitabın beşinci ve altıncı bölümlerinde hem demokratik siyasetin 'zayıf ontolojik' temellere dayanması gerekliliği hem de böyle bir ontolojik konumlanışın içerebileceği nitelikler üzerinde durulmaktadır. Kitabın sonuç kısmında ise teklif edilen iletişimsel demokrasi modelinin normatif mahiyeti genel hatlarıyla ele alınmaktadır (Scudder & White, 2023).

Scudder ve White'a göre 1990'lı yıllardan itibaren Habermas ve takipçilerinin etkisiyle ağırlık kazanmaya başlayan müzakereci demokrasi modeli meşruiyet, prosedürler ve anlaşmazlıklarla ilgilenmekte ve en temelde 'bir arada yaşamı' hedeflemektedir. Bu yaklaşım bir grup teorisyen tarafından farklılık ve anlaşmazlık kategorilerini yeterince dikkate almamakla eleştirilmiştir. Bu gibi eleştirilere kulak veren bazı yorumcular daha önce müzakere pratiğine dahil edilmeyen durum ve eylemleri de müzakere kapsamına alarak onu yeniden yapılandırmaya çalışırlarken bazıları ise bu yapılandırma sürecini bir tür 'kavram esnetme' olarak

gördüklerinden müzakereci demokrasinin tamamen terk edilmesine yönelik çağrılarda bulunmuşlardır. Yazarlarımız ise demokratik müzakereye yönelik ‘merkezsiz’ bir yaklaşımı benimsemektedirler. Bu sayede ‘kavram genişletme’ suçlamalarından kaçınabildikleri gibi müzakereci olmayan pratikleri de sürece dahil edebilme imkânı bulduklarını düşünmektedirler (ss. 9-70).

Scudder ve White, agonistik demokrasi modelini ele aldıklarında ise ‘tavına getirilmiş’ (tempered) agonizm anlayışını ‘emperyalleştirici’ (imperializing) agonizm anlayışı karşısında daha makul bir yaklaşım olarak ön plana çıkarmaktadırlar. Onlara göre W. Connolly ve B. Honig tarafından temsil edilen ve Nietzscheci görüşlerde temellenen tavında agonizm yaklaşımının aksine C. Schmitt’in dost/düşman ayrımında temellenen emperyalleştirici agonizm yaklaşımı oy verme süreçleri ya da seçimlerin bütünlüğü gibi konularda demokratik düzeni tehdit edebilecek negatif potansiyellere sahiptir. Bu yaklaşımı temsil eden C. Mouffe her ne kadar antagonizmaları agonizmaya dönüştürmeyi teklif ederek liberal demokrasinin ahlaki-politik prensiplerine bağlılığını korumaya çalışsa da nihayetinde her şeyi rakibine boyun eğdirmek üzerinden algılayabilmektedir. Yazarlar bu noktada Amerikan iç siyaseti örneğine dönerek D. Trump’ın her fırsatta demokratik değerlere bağlılığını ifade ettiğine ancak bu değerler kendisinin ya da ekibinin çıkarlarına ters düştüğünde işlerin değişmeye başladığına dikkat çekmektedirler. Öteki taraftan yazarlar Connolly’nin ‘agonistik saygı’nın yetiştirilmesi fikri ile Honig’in agonizmin özünü eşitliğe bağlılık olarak yorumlamasını eşitlik ve otonomi gibi değerleri onaylayan etik bir duyarlılığı yansıtmaları gerekçesiyle sınırlı bir ölçüde takdir edebilmektedirler (ss. 71-106).

Yazarlarımızın teklif ettikleri iletişimsel demokrasi modelinde ise eşitlik kavramının anlamı ve işlevi özerklik kavramıyla ilişkili şekilde yeniden konumlandırılmaktadır. Bu bağlamda da eşitliği ‘kaynak sahne’nin (originary scene) dinamiklerine gömülü ve ayrıca demokratik özerklikle kurucu bir biçimde ilişkili olan bir değer olarak sunmaktadırlar (ss. 15-16). Bu durum ise zayıf-ontolojiyi temel almayı gerektirmektedir. Bu ontolojik tasavvurda kamusal yaşama dair her şeyin doğrudan bir ontolojinin belirleniminde gerçekleşmesi gerektiği fikri reddedilirken bir ontolojiye dayanmanın yine de onaylanan normatif yönelimle büyük oranda tutumlu olmayı gerektirdiğinin altı çizilmektedir. Çünkü ontolojinin yaşam dünyamıza kısmen gömülü olduğu ve bu yüzden tutarlı etik-politik ayrımlar yaparken yararlandığımız arka planı oluşturduğu kabul edilmektedir. Aslında zayıf ontoloji, ontolojilerin temel olduklarını reddetmez ancak onların özleri itibarıyla çekişebilir karakterde olduklarını kabule davet eder. Nihayetinde zayıf ontolojinin benimsenmesi ‘yetiştirme’, ‘değişimler’ ve ‘boşluklar’ gibi birinin kendi ontolojisi ile bu ontolojinin ahlaki-politik onaylamaları arasındaki ilişkide gerçekleşen durum ve süreçlerin imkânlarına işaret etmektedir (ss. 87-89).

Buradan hareketle teklif edilen iletişimsele demokrasi modelinde Arendtçi bir yönelimle siyasal hayatın zorluklarıyla mücadele edilmesi yani sürekli çatışma halindeki seslerin çoğulluğunun dikkate alınması hedeflenmektedir. Bu amaç doğrultusunda da müzakereci ve agonistik demokrasi modellerinin normatif açıdan sorunlu görülen yanları yerinden edilerek bunların özgün bir sentezine ulaşmaya çalışmaktadırlar. Sonuç olarak iletişimsele demokrasi modeli, demokrasinin hem iki yüzünü temsil etmeye hem de sağ-kanat popülizmin yükselişi gibi demokrasinin muhatap kaldığı cari-pratik sorunları çözmeye yönelik bir öneri olarak sunulmaktadır (ss. 171-180).

Öteki taraftan bütün önemli katkılarına rağmen bu kitabın bazı teorik sorunları içerdiği söylenmelidir. Örneğin kitapta sağ-kanat popülizmin doğrudan anti-demokratik bir siyaset tarzı olarak sunulması ve Mouffe'un yaklaşımının bu açıdan eleştirilmesi demokrasi teorisi açısından tartışmaya açık bir konudur. Mouffe'un kavrayışında *siyasal* olan, 'olumsal'ı merkeze alan post-temelci ontolojik bir bakışta temellenir ve buradan hareketle de kolektif kimliklerin inşası ve toplumsalın kuruluşunda hegemonyanın etkili olduğu savunulur. Bu bağlamda popülizmi demokrasi açısından kıymetli gören siyasal bir tasavvur gündeme taşınır (Aslan, 2022; Kaya, 2018, ss. 117-126; Kaya & Mercan, 2016, ss. 7-9; Laclau & Mouffe, 2017; Mouffe, 1996, 2015, 2019). Oysaki Scudder ve White'ın kitabında sağ-kanat popülizmin demokratik bir siyaset tarzı olabileceği üzerinde yeterince durulmamaktadır. Nihayetinde Mouffe'un *siyasal* olana yüklediği anlam ve işlevin yazarlar tarafından yeterince kavranamayışının bu duruma neden olduğu söylenebilir.

Toparlayacak olursak bu kitap, gündelik hayatta sıklıkla karşılaşp kullandığımız siyasal kavramların başında gelen demokrasinin ne olduğuna ve hangi süreç, kurum, pratik, eylem ve davranışların demokrasiyle ilişkilendirilmesi gerektiğine dair ufuk açıcı bir çalışma olarak görülebilir. Zira kitap demokrasiye dair hem cari-pratik hem de teorik sorunlar tespit etmekte ve dahası bunların çözümü için bir model önermektedir. Öteki taraftan kitabın *siyasal* olanın mahiyetini yeterince kavrayamayan yaklaşımının agonistik demokrasinin 'emperyalleştirici' bir yönü olduğunu ön plana çıkartmasıyla sorunlu olduğu zira bu tavrın popülist siyasetin demokratik imkânlarını kararttığı söylenebilir. Sonuç olarak sınır ve sorunları bir yana bu kitap demokrasinin normatif mahiyetine dair ufkumuzu genişletebilecek imkânlarla sahiptir. Yazarların müzakerenin, diyalogun ve iletişimin yanı sıra agonizmayı, protestoyu ve diğer siyasal mücadele türlerini demokrasi açısından kıymetli bulması ve bunları sentezlemeye çalışması kendi başına değerli bir çabadır. Bu nedenle kitap genel olarak demokrasi kavramı üzerine düşünmek isteyenlerin daha özelde ise demokrasi teorisi ile ilgilenen araştırmacıların başvurabileceği önemli bir kaynak niteliğindedir.

Kaynakça

- Aslan, A. (2022). Popülizm. İçinde M. A. Ağcan (Ed.), *Çağdaş Siyaset Teorisi* (ss. 447-477). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kaya, A. (2018). Gannuşi'nin "Siyasetsiz" Siyaset Felsefesinin Kritiği. *İnsan ve Toplum*, 8(1), 115-142.
- Kaya, A., & Mercan, M. H. (2016). Rethinking Islamism Through Political. İçinde M. H. Mercan (Ed.), *Transformation of the Muslim World in the 21st Century* (ss. 1-13).
- Laclau, E., & Mouffe, C. (2017). *Hegemonya ve Sosyalist Strateji: Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru* (A. Kardam, Çev.; 4. bs). İletişim Yayınları.
- Mouffe, C. (1996). Democracy, Power, and the "Political". İçinde S. Benhabib (Ed.), *Democracy and Difference: Contesting Boundaries of The Political* (ss. 245-256). Princeton University Press.
- Mouffe, C. (2015). Agonistik Demokrasi Modeli Üzerine (A. C. Aşkın, Çev.). İçinde *Demokratik Paradoks* (3. bs, ss. 85-110). Epos Yayınları.
- Mouffe, C. (2019). Bir Halk İnşa Etmek (A. Yanık, Çev.). İçinde *Sol Popülizm* (ss. 69-88). İletişim.
- Scudder, M. F. (2024). *About Me*. <https://www.mollyscudder.com/>
- Scudder, M. F., & White, S. K. (2023). *The Two Faces of Democracy: Decentering Agonism and Deliberation*. Oxford University Press.
- Sözen, Y. (2018). Siyasi Rejimler: Demokrasiler ve Diğer Sistemler. İçinde S. Sayarı & H. D. Bilgin (Ed.), *Karşılaştırmalı Siyaset: Temel Konular ve Yaklaşımlar* (5. bs, ss. 45-74). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- UVA. (2024). *Department of Politics*. Stephen K. White. <https://politics.virginia.edu/people/profile/skw2n>

Jonathan Lear, *Imagining the End: Mourning and Ethical Life*,
Cambridge: The Belknap Press of Harvard University, 2022, 176 p.

Reviewer: Melih Can Kızmaz

Jonathan Lear is an American philosopher and psychoanalyst, works as the John U. Nef Distinguished Service Professor at the University of Chicago. His work, which focuses on Aristotle and Freud in particular, connects ancient philosophy, psychoanalytic theory, and ethics. In *Imagining the End: Mourning and Ethical Life*, Lear examines mourning as an ethical and imaginative act central to human flourishing.

This book, *Imagining the End: Mourning and Ethical Life*, presents a psychoanalytic account to understand what mourning stands for and what its relationship is with ethical life. Jonathan Lear aims to present mourning through an Aristotelian concept, “kalon”, and discusses mourning as a virtuous feeling. Lear also gives the idea of “end”. Here, this concept has a twofold meaning. First, the end is an ending; later, the end connotes a teleological view. Therefore, Jonathan Lear offers us an Aristotelian sense of mourning and ending. Besides, he argues end and mourning alongside concepts like “repetition”, “conserving”, “gratitude”, and “flourishing”.

The book starts with the chapter “We Will Not Be Missed!” Here, Lear begins with a reference to a university student’s statement at a conference about the end of the world case, such as climate change. This statement discusses that human beings will not be missed because they caused the suffering of Mother Earth, and

@ PhD Candidate, Istanbul Technical University, melihcankizmaz@gmail.com

id <https://orcid.org/0000-0003-1518-5880>

DOI: 10.12658/D0396
insan & toplum, 2025; 15(2): 232-235
insanvetoplum.org

when the Anthropocene becomes extinct, non-human animals will not miss us. This statement is a reflection that we will not be missed because we do not deserve to miss what we have done. Lear also takes this statement as an end of mourning. If we do not deserve to be missed, we do not deserve to be mourned. Thus, mourning is a feeling for people who deserve their good character. Here, Lear presents the concept of mourning related to the Aristotelian virtue ethics, especially his conception of “*kalon*”. In the next chapter, he assesses Freud’s essay “On Transience”. Freud argues that mourning is transient; there should be no repetition of grieving one’s loss. However, Lear criticises Freud for having no positive conception of repetition, and we should return to that feeling to hope to return to the good. Here, Lear connotes mourning with hope.

In the later chapters, Lear emphasises that we shall regard mourning as a virtuous attitude, we mourn for people who are good exemplars to us. With repetition, our imagination become active again, it restores our memory and this repetition brings a novelty to life, which is *kalon*. Furthermore, the sense of mourning presented as a form of flourishing and with this sense, Lear points out that mourning helps to conserve what is worth conserving. In later parts, Lear gives us implicitly mourning is amongst necessary elements of a solidarity for a nation and at the end he affirms the feeling of mourning that we should not seek to revolt against it because it is a justice towards the dead, the affirming of our loved ones. Last but not least, he attaches mourning with the feeling of gratitude.

Above, it is mentioned that Jonathan Lear offers us an Aristotelian account of mourning. In this regard, his main thesis is that mourning is a sense of human flourishing. So, if we argue that what is that human flourishing stands for, we should consider Aristotle’s virtue ethics. In the book’s title, Lear invites us to regard imagining mourning alongside ethical life; thus, his conception of mourning affirms human life. In the first chapter, he tells us that to be mourned, one needs to deserve it. This is a precondition of mourning. So, in the third chapter, while Lear is referring to his teacher, Mr. McMahon, he remembers his teacher since his noble action towards Lear. Because of Mr. McMahon’s noble action, he feels grateful to him for acting likewise in a noble way. This action makes Lear feel grateful for his teacher throughout his life, and once Mr. McMahon dies while Lear is mourning for him, this sense of gratitude restores his feelings and mourning, thus helping to flourish Lear’s life.

Now, we must understand how Lear believes that mourning helps flourish our lives. First, his approach is Aristotelian; he puts forward the concept of *kalon*, which means noble, fine, and beautiful. Lear states that *kalon* is an activity in which a generous person lives generously. As we know from Nicomachean Ethics, generosity

is not a sense of benefit in a utilitarian sense. It is a way of giving without expecting the benefit of that attitude. So, mourning is itself *kalon* that expresses our love of the dead. Lear emphasises feeling gratitude, which is a way of expressing a response to how our loved dead ones affect our lives.

Through mourning, we are “conserving” what is worth conserving for our loved dead ones. We conserve joyful and meaningful moments. It is itself *kalon* because mourning conserves fine and beautiful moments that are shared with the loved dead one. Though, it is connected with what Jonathan Lear calls “repetition”. In this sense, repetition criticises a Freudian sense of mourning. For Freud, repetition has a negative aura, a circle of hope and destruction, says Jonathan Lear. However, for Lear, repetition has a positive connotation, it helps us to imagine what is noble and fine. Within this repetition, we reanimate and return to moments of joy and meaning about our loved dead one. It is a way to restore our gratitude towards him. Therefore, Jonathan Lear understands mourning in a teleological way that it is a part of the good life, which helps us to affirm what is noble and fine. It can only be felt towards people who deserve it; we cannot mourn for bad people who have bad attitudes.

But even though I appreciate how Lear reflected mourning as a way to affirm life, this affirming life stands in two ways: first, affirming the life of the loved dead one. Later, it is a way to perform one’s life in a virtuous way. In other words, affirming life through mourning necessitates feeling gratitude for one person for what the one contributed to our life and acting just for his due. It also presents us with the Aristotelian account of justice, giving every man his due. However, I contend that Jonathan Lear’s book provides a consistent Aristotelian point of view about mourning and ethical life.

Nevertheless, the book does not provide a clear account of the political aspect of mourning. In the chapter “Good Mourning in Gettysburg and Hollywood”, Lear presents a perspective on the political aspect of mourning. He refers to Abraham Lincoln’s Gettysburg Address about the Battle of Gettysburg. Here, the author addresses that mourning can create a sense of gratitude towards our descendants, creating a sense of solidarity essential for nation-building.

I want to mention another ambiguity that I obtain in the book. Even though I appreciate the fact that Lear provides us with an account of mourning as an essential part of the ethical life, I contend that there is an ambiguity for me regarding how people handle the death of their loved ones, should it be accepting their death and affirming their loves abruptly? Can they act rationally when it comes to death, or are there any phases to reach that level of affirming one’s death? It is unclear to me

the issue that how people react and reflect on the loss of their loved ones. Can we at least not expect them to feel desperate in a moment? Maybe we can feel furious about how we lost our loved one, and it may be hard to affirm their lives with *kalon*. Thus, I argue that although Lear's mourning conception is useful to understand how it can be related to the Aristotelian virtue ethics, it is ambiguous about how people deal with mourning, whether they affirm the death of loved ones abruptly or whether mourning has any phases.

Last, I want to mention the issue of political mourning that I found unconvincing. The book starts with a reference to climate change, where a student says: "We will not be missed!" Here, a student reflects his frustration towards the Anthropocene and how the non-Anthropocene has exploited them. So, we know that with climate change, the Nature is dying. So, cannot we mourn for the Nature? Is the sense of mourning only attached to humans? Can we not feel gratitude towards Nature for what it contributed to us? So, let me argue grassroots movements. Climate change activists are showing an example of solidarity in preventing the exploitation of Nature. It is their reflection of love towards Nature, but I suggest we can reveal one lacking in Lear's account. People can feel gratitude towards Nature, the Nature that is dying; however, also, they can feel furious about how the Anthropocene did not give Nature its due, and they can feel that we have to restore this. Thus, even though I agree with Lear that mourning is a restoration of order, I argue that he has an insufficient account of how this mourning can be elevated within the political movements. Therefore, I contend that Jonathan Lear's account of mourning does not provide us with a sufficient account of the political mourning.

References

Lear, J. (2022) *Imagining the End: Mourning and Ethical Life*, Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University.

Norbert Elias, *Ölmekte Olanların Yalnızlığı Üzerine*, Çev. Oğuzhan Ekinci, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, 104 s.

Değerlendiren: Bahar Bulut

1897 Wroclaw’da doğmuş ve 1990 yılına kadar yaşamını sürdürmüş olan Norbert Elias, Alman Yahudi kültürü sosyoloğudur. Çalışmalarının genelinde davranış, duygu, bilgi gibi kavramların birbirleri arasındaki bağlantıya odaklanmaya çalışmıştır. Birçok konuda yazmış olduğu sayısız kitap ve makaleleri bulunmaktadır. Hayatındaki bu gelişimi sağlayan önemli isimlerden biri Karl Mannheim’dır. Onun asistanlığını yapması ve çalışmalarını takip etmeye başlaması bir anlamda bu gelişimin önünü açmıştır. Elias dönemin siyasi olaylarına karşı tepkisiz kalmamış, I. Dünya Savaşı’nda Alman ordusunda gönüllü olarak çalışmış, Alman-Yahudi gençlik hareketi “Blau-Weiss” (Mavi-Beyaz) içinde de önde gelen isimlerden biri olmuştur. Fakat Naziler döneminde Almanya’dan ayrılarak önce 1933 yılında Paris’e sonra 1935 yılında İngiltere’ye giderek Mannheim ile çalışmaya başlamıştır. Özellikle “*Uygarlığın Çöküşü*” adlı çalışmasıyla dikkat çekmiştir. Norbert Elias bulunduğu dönemin sosyolojik anlayışını bir kenara bırakarak, birey ve toplum ilişkisine ve toplumların değişmesi sürecine odaklanmış ve eserlerinde de bu süreçleri kaleme almıştır. Elias’ın bu bağlamda ele aldığı diğer bir çalışması “*Ölmekte Olanların Yalnızlığı Üzerine*” adlı kitabıdır. Bu kitap aslında uygarlık sürecinin izini sürmektedir. Toplumda gerçekleşen değişimlerden biri olarak ‘ölüm’ değinmektedir. Değerlendirilmesi yapılan bu kitap iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm, kitabında ismi olan “*Ölmekte Olanların Yalnızlığı Üzerine*”, ikinci bölüm ise

@ Doktora öğrencisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Bahar199.bb@gmail.com

id <https://orcid.org/0000-0002-2777-1775>

DOI: 10.12658/D0397
insan & toplum, 2025; 15(2): 236-240
insanvetoplum.org

“Yaşlanmak ve Ölmek: Bazı Sosyolojik Sorunlar” şeklinde başlıklandırılmıştır. İlk bölümünde Philippe Aries’i eleştirmekte ve onun “geçmiş zamanlarda insanların huzur ve sükunetle öldükleri” varsayımını sorgulamaktadır. Fransız toplum tarihçisi Philippe Aries, ölümle ilgili gelenekleri aktardığı “*Batılının Ölüm Karşısında Tavrıları*” adlı çalışmasında modern zamanla birlikte toplumun değiştiğini ve bu bağlamda ölüm kavramının anlamının da değişikliğe uğradığını, ölümün modern zamanda kötü bir şey olduğunu ve insanların buna tahammül edemediğini ifade etmiştir. Aries’e göre bu nedenle ölümün diğer insanlardan uzakta gerçekleşmesi gerekmektedir. Elias ise ifade edilen bu düşüncüyü kitabında sorgulamıştır.

Burada ifade edilen temel kavramlardan biri yalnızlıktır. Bilindiği üzere yalnızlığın birçok tanımı mevcuttur. Elias yalnızlık kavramını, ne Peplau ve Perlman (1982: 100) gibi sadece bireyin insan ilişkilerindeki ihtiyaçlarının eksikliği olarak ne J. B. Younger (1995: 59) gibi bireyin başkalarına duyduğu özlem olarak ne de Weiss (1973) gibi bir ayrılık olarak tanımlamamıştır. Onun kullanmış olduğu ‘yalnızlık’ ifadesi, birbirine bağlı bir anlamlar karmaşasına işaret eder. Ölüm sürecinin kimseyle paylaşamayacağı beklentisine işaret edebilir (s. 68). Diğer ifadeyle ölmekte olan insanın farklı nedenlere bağlı olarak karşı karşıya kaldığı bir yalnızlıktan bahsetmektedir.

Norbert Elias çalışması içerisinde, ölümün kaçınılmaz ve aynı zamanda bireysel bir gerçek olduğu belirtmiş, bunu da geçmişte ve modern zamanlarda ölümün ne ifade ettiği ve insanlar tarafından nasıl karşılandığı üzerinde durmuştur. “*Tüm bunlar, gelişmiş toplumlarda ölümün ve ölmenin, yaşayanların ufkundan önceki zamanlarda olduğundan daha fazla çıkarılıp normal hayatın perde arkasına sürgün edilmesine katkıda bulunuyor. Hiçbir zaman insanlar, günümüz gelişmiş toplumlarındaki gibi böyle sessiz ve hijyenik ölmediler ve yalnızlığı bu kadar teşvik eden toplumsal koşullarda yaşamadılar*” sözleriyle özetlemektedir (s. 98). İnsanlık doğumla var olduğu gibi ölümle de son bulacaktır. Bu nedenle Elias’a göre insanın hayatını şekillendirmesini sağlayan önemli unsurlardan biri yaşamının her döneminde karşı karşıya geldiği ölüm korkusudur. Bu nedenle insanlar ölümle baş edebilmek adına farklı inanç ve ritüeller geliştirmeye çalışmıştır. Örneğin Hades, Valhalla, cennet ve cehennem gibi. Bu kavramlar ışığında insanlar, öldükten sonra birlikte yaşayacakları düşüncesini mitleştirmişlerdir (s. 7). Yazar ne kadar ölümün bireysel bir gerçek olduğunu ifade etmiş olsa da aslında bu kavramın insanın yaşamını sorgulamasına neden olan bir olgu olarak da görmektedir.

İnsanlar ilerleyen yaşlarıyla birlikte aşama aşama ölüme yaklaşmakta, fakat gelişmiş toplumlarda ölüme yaklaşan insanların yaşamdan koptuğu ve izole bir hale geldiği görülmektedir. Yazar bu savını geçmişe dayandırmıştır. Çünkü geçmişte insanlar, hastalık gibi herhangi bir nedenle ölüm sürecine girdiklerinde ailelerinin veya çevresindeki diğer insanların, sevdiklerinin destekleri ile mücadele edecek

gücü bulmuştur. Örneğin, Ortaçağ toplumlarında “yaşam daha kısa, tehlikeler daha kontrol edilemez, ölüm daha ıstırap verici” olmasına rağmen ölüme yakın olan kişiler daha çok ziyaret edilmiştir. Genel inanca göre ölümlerle karşı karşıya olan kişi, ölüm korkusu, suçluluk korkusu gibi korkulara kapılacağı için sık sık yapılan ziyaretlerin onu rahatlatacağına inanılmıştır. Bu nedenle ölmekte olan insanlar yalnız bırakılmamıştır (s. 23). Fakat yazara göre günümüzde insanlar, ölüme yakın olan kişilere daha az ziyarette bulunmakta hatta çoğu kişi hastane veya huzurevlerinde, sevdiklerinden uzak ve yalnız bir şekilde ölmektedir. Buna neden olduğunu düşündüğü ve dile getirdiği kavram özellikle ziyaret eden insanların yaşadığı mahcubiyet duygusudur (s. 31). Bir anlamda ölmeye yakın olan kişinin daha çok ihtiyaç duyduğu birçok şey, bu mahcubiyet ve utanç duygusu sebebiyle göz ardı edilmiştir. Aynı zamanda günümüzde var olan yukarıda da ifade edilen hastane, huzurevi gibi kurumların olması insanların ölümlerle ilgili anlam arayışlarını zayıflatmakta ve ölmekte olan kişinin yalnızlık hissini arttırmaktadır. Tüm bu sebeplerden dolayı insanlar arasında, aslında sosyal bir bağ kurmasını sağlayan ölümün, tam tersi ölmekte olana destek verme, birleşme, acıyı paylaşma noktasında üstlenilen rolleri azalttığı görülmüştür. Bu durum yalnızca ölüm anı için değil ölümden sonrası için de geçerlidir. Ancak modern toplumlarda artık bu yapılanlar daha bireysel bir hale dönüşmüştür (s. 38). İşte Elias, modern toplumun bu yaklaşımını eleştirmektedir. Hem ölmekte olanların yalnızlığını hem de geriye kalanların ölüm acısını azaltabilmeleri için toplumsal olarak gösterilen dayanışmanın tekrar gerçekleşmesi gerektiğini savunmaktadır.

Bu konuyu Elias çocuklar üzerinden de ele almıştır. Geçmişte insanların “ölüm, mezar ve hepsinden önce mezarda ölümlere neler olup bittiği hakkında detaylıca konuşmak, o zamanlar o kadar katı bir toplumsal sansüre tabi değildi. Çürüyen insanların cesetlerinin görülmesi dahi olağandı. Çocuklar dahil herkes, bir cesedin neye benzediğini bilirdi; herkes bildiği için de toplumsal ilişkilerde olduğu gibi” birçok alanda ölüm hakkında konuşabildiklerinden bahsetmiştir (s. 30). Hatta eskiden ölmekte olan insanların yanında çocukların bulunabildiğini, nerdeyse her şeyin insanların gözü önünde cereyan ettiği bir yerde, insanların ölümünün de çocukların gözleri önünde gerçekleşmesinde bir sakınca görülmediğini belirtmiştir. Eskiden doğum gibi ölümden bugüne nazaran çok daha aleni ve samimi olaylar olarak görüldüğünün özellikle altını çizmiştir. Fakat gelişmiş toplumda bu durumda değişikliğe uğramıştır. Çünkü insanların ölümlerle ilgili kendi korkularının olması, bu gerçekliği çocuklarına anlatmalarını engellemiştir (s. 25). Çocuklarıyla bu konuşmayı yapmaya çekinen yetişkinlerin aslında en büyük endişeleri kendi korkularını çocuklarına aktarabilecekleri ihtimalidir. Konuşma esnasında kendi korku ve endişelerini bastıramayabileceğini ve çocuklarına bu korkuyu yansıtabileceğini, bunun da çocukta derin bir travmatik etkiye neden olabileceğini düşünmektedirler.

Genel olarak bakıldığında Elias'ın görüşlerine göre ölüm insanlık için yaşamı boyunca kaçınılmaz bir gerçekliktir. Aynı şekilde yalnızlık kavramı da doğumla başlayan ve ölümlle sona eren, insanların dönem farklı sebeplerle karşı karşıya kaldığı bir duygudur. Ele alınan bu iki kavram, diğer felsefe, psikoloji gibi alanlar dışında sosyolojide de olumlu bir anlamdan çok olumsuz bir anlam temelinde kullanılmıştır. Bu kavramlar ele alınırken temellendirilen diğer bir nokta ise toplumsal değişimdir. Çünkü modern zaman öncesi dönemlere özellikle sosyoloji alanının perspektifinde bakıldığında, insanların bir arada bir dayanışma içerisinde, bir bütünü oluşturup bir denge kurarak, iş bölümü yaparak bir klanı, topluluğu veya toplumu oluşturduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle sosyal olan ve birlikte yaşamaya daha meyilli olan insanın, geçirmiş olduğu bir toplumsallaşma süreci ele alınmaktadır. Fakat Elias'ın, Aries'in ifade ettiği gibi modern zamanla beraber bir toplumsal değişim meydana gelmiş ve toplumsallaşma süreci bu değişimle beraber bir anlamda yerini yavaş yavaş yalnızlığa bırakmıştır. İki yazarında temelde aldığı konular aslında Batı'da başlayan büyük değişimle birlikte hissedilen yalnızlık ve hatta ölüm anında olan yalnızlıktır. Aries bu noktada modern zamanda insanların ölümü kötü, çirkin gördüğünü, diğer insanların ölmekte olan birini görmekten rahatsız olduğunu, bu nedenle insanların bakım evi, hastane gibi yerlerde öldüklerini, bu kurumların ölüm merkezi haline geldiğini ifade etmiştir. Bu nedenle insanların diğer insanların olmadığı bir yerde ölmesinin gerekliliğinden bahsetmiştir. Bu düşünce modern zamanla birlikte birbirinden uzaklaşan, yalnızlığa doğru yönelen hatta ölüm anında bile yalnız bırakılan, eskiden görülen dayanışmanın yok olmaya başladığı bir toplum yapısını meydana getirecektir. Bu nedenle Elias bu düşüncüyü sorgulamış ve özellikle korkunun daha yoğun olduğu ölüm anında, ölecek olan kişinin hatta öldükten sonra onu sevenlerinin yalnız bırakılmaması, bir aradalığın, dayanışmanın korunması gerektiğini savunmuştur.

Elias'a göre modern zamanın beraberinde getirdiği toplumsal değişim ile birlikte ölüm kavramının olumsuz dönüşümünden kurtulmanın yolu, öncelikle insanların hem bireysel hem de toplumsal olarak ölümlle yüzleşmesi ve bunun bir görev olduğunu kabul etmesidir. Kabullenmeyi kolaylaştıracak olan şey ise toplumsal dayanışmanın, sevginin, şefkatin, ölüm sonrasında gerçekleştirilen ritüellerin öneminin tekrar vurgulanmasıdır. İnsanların korkularıyla yüzleşerek ölmekte olan insanlarla daha derin bir bağ kurması, empati yapması, şefkatle yaklaşması, elinden tutması gerekmektedir. Bu genel olarak ölüm korkusunun yanı sıra yalnızlık hissini yaşamalarını, kalan zamanlarında hayattan izole olmalarını engelleyebilir. Bu nedenle ölüm, yalnızca bireysel bir sonu ifade etmemelidir. Tam tersi insanın yaşamını anlamlandırması adına her defasında sunulan bir fırsat olarak görülebilir. Norbert Elias'ın çalışmasında

da yer verdiği ve görüşlerini en net şekilde ifade eden şu mısralar olabilir.

“Mezar, hoş ve özel bir yerdir ama,
Sanma kimse kucaklaşsın orada...”

Kaynakça

- Aries, P. (1991). *Batılının Ölüm Karşısındaki Tavrıları*; (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul: Gece Yayınları.
- Elias, N. (2023). *Ölmekte Olanların Yalnızlığı Üzerine*, (çev. Oğuzhan Ekinci), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Peplau, L. A. ve Perlman, D. (1982). Blueprint for a social psychological theory of loneliness, Oxford, England: Pergamon, 99-108.
- Younger, J. B. (1995). The Alienation of the Sufferer. *Advances in Nursing Science*. 17(4), 53-72.
- Weiss, R. (1973). *Loneliness: The Experience of Social and Emotional Loneliness*. USA: MIT Press.

Resul Alkan, *Türkische Post: Türkiye’de Bir Alman Propaganda Gazetesi* (1926 - 1944), Cev. Arif Unal, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2024, 212 s.

Değerlendiren: Necmettin Gül

Gazeteler hem siyasi hem de toplumsal anlamda tarihsel hafızanın en önemli kaynaklarından biri olarak öne çıkar. Tarihi anlamak, dönemin yazgısını çözümlmek ve merkezi kontrol mekanizmalarının işleyişini değerlendirmek için gazeteler, eşsiz birer belge niteliği taşır. Bu yayınlar, sadece olayları kayda geçirmekle kalmaz; aynı zamanda dönemin duygu dünyasını, toplumsal tepkilerini ve politik dinamiklerini kelimelere dökerek geleceğe aktarır. Bu bağlamda, gazeteler tarih biliminin hem bir tanığı hem de bir yansıması olarak, tarihsel analizlerin en somut ve net göstergeleri arasında yer alır.

Tarih yazımında gazetelerin oynadığı bu kritik rol, toplumsal dönüşümlerin ve siyasi olayların çok boyutlu bir şekilde anlaşılmasını mümkün kılar. Bir yandan, gündelik yaşamın içindeki detayları ortaya koyarken; diğer yandan, merkezden çevreye uzanan güç ilişkilerinin ve kontrol mekanizmalarının birer aynası olarak da işlev görür. Dolayısıyla gazeteler, tarihin yalnızca bir kaynağı değil, aynı zamanda toplumsal duygu ve düşüncelerin şekillendiği ve yansıdığı bir alan olarak faaliyet gösterir.

Bu bağlamda, Resul Alkan’ın doktora çalışması dikkate değer bir örnek teşkil eder. Bochum Ruhr Üniversitesi Tarih Fakültesi’nde, Prof. Dr. Stefan

@ Yüksek Lisans Öğrencisi, Samsun Üniversitesi, 23necmettingul@gmail.com

id <https://orcid.org/0009-0008-6115-937X>

DOI: 10.12658/D0398
insan & toplum, 2025; 15(2): 241-245
insanvetoplum.org

Plaggenborg'un danışmanlığında yürütülen bu çalışma, *Die 'Türkische Post: Eine deutsche Propagandazeitung in der Türkei 1926-1944* başlığını taşımaktadır. Söz konusu doktora tezi, Mart 2024'te Arif Ünal tarafından Türkçeye çevrilmiş ve Tarih Vakfı Yurt Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

Yazar, çalışmalarının teşekkür kısmında, yaptığı araştırmaya katkı sağlayan tüm kurum ve kuruluşlara, desteklerini esirgemeyen hocalarına, meslektaşlarına ve ailesine derin teşekkürlerini sunmaktadır. Ayrıca, yazar, bu kişilerin ve kurumların desteğiyle elde ettiği başarıların, yaptığı çalışmanın daha anlamlı ve kapsamlı olmasına büyük katkı sağladığını ifade etmektedir. Giriş kısmında, araştırmanın amacını, kapsamını ve önemini açıklayarak okuyucuyu çalışmanın temel argümanları ve araştırma süreci hakkında bilgilendirmektedir. Alkan, araştırmasının yalnızca tarihsel bir inceleme olmanın ötesine geçerek, cümle içinde ve yüzeysel bir şekilde bahsedilen "*Türkische Post*" gazetesini temel alarak, erken cumhuriyet döneminde Türkiye ile Almanya arasındaki ilişkilerin daha geniş bir çerçevede anlaşılmasını sağlamayı amaçladığını vurgulamaktadır.

Alkan, çalışmasının ikinci bölümünde "1908-1918 Yılları Arasında Türkiye'deki Alman Basını" başlığı altında, Almanların Osmanlı topraklarında Fransa ve İngiltere'nin 18. yüzyıldan itibaren gösterdiği sosyo-kültürel hegemonik etkilerin gerisinde kaldığını belirtir. Bu bağlamda, söz konusu ülkeler tarafından kurulan gazetelerden kısaca bahsettikten sonra, 1890'lardan itibaren Osmanlı'daki Alman toplumu tarafından yayımlanan ilk günlük gazetenin Osmanische Post olduğunu ifade eder. Yazar, bu gazetenin Alman hükümeti tarafından desteklenmediğini vurgular. Bir diğer gazete olan Konstantinopler Handelsblatt ise iki haftada bir yayımlanan ve ağırlıklı olarak her iki ülkeye ilişkin ekonomik içerikli haberlere yer veren bir yayın olarak tanıtılır.

Yazar, II. Abdülhamid'in tutumları sonucunda gerçekleşen 1908 Jön Türk Devrimi ve bu süreçte İttihat ve Terakki yönetiminin başlangıçtaki İngiltere ve Fransa yanlısı duruşunun, Alman basını üzerinde yarattığı sıkıntılara değinir. Bu durumun temel nedeninin Osmanlı-Almanya iş birliği ve II. Abdülhamid'in siyasi politikalarının yeni yönetim tarafından yanlış anlaşılması olduğunu dile getirir. Yeni hükümet, dönemin Jön Türk çıkarları doğrultusunda, Osmanische Lloyd gazetesinin Alman bankalarından ve kamu hizmeti şirketlerinden destek alarak Türk basın hayatına girişini sağlamıştır. Alkan, bu gazetenin 1908-1918 yılları arasında faaliyet gösterdiği dönemde okur-yazar kitle üzerinde etkili olduğunu ve II. Abdülhamid döneminden beri Fransız hegemonyasına karşı bir denge unsuru olan Almanya'nın Osmanlı'daki basın faaliyetlerini analiz ederek bölümünü sonlandırır.

"Türkische Post'un Kuruluş Aşaması", başlıklı bir sonraki bölümde Dünya Savaşının kaybeden tarafları olan Osmanlı ve Alman hükümetleri arasında 30

Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesi ile 3 Mart 1924’te iki ülke arasında imzalanan anlaşma arasında Almanya’nın bölgede olmadığı belirtilmiştir. Bu süre zarfında, Almanca yayın yapma çabaları Mehmet Zeki Bey tarafından yürütülmeye çalışılmış, ancak bu konuda başarılı olunamamıştır. İstanbul’un işgali sonrasındaki süreçte, Alman vatandaşlarının bu çabaları sürdürdükleri, ancak hükümet tarafından bu girişime zamanın uygun olmadığı söylenmiştir. 1924 yılında ise Wilhelm Märklin, Hans Rabe ve Kurt von Heydebreck’in girişimlerinin sonuçsuz kalmasının ardından, Hans Rabe’in Fransızca yayımlanan *La Volente* gazetesini almak konusundaki ısrarları, Konsolos Walter Holstein tarafından reddedilmiştir. Holstein’in gidişinden sonra, selefi Rudolf Nadoly, İzmir’deki Anadolu ve hükümete yakın Cumhuriyet gazeteleri ile ilişkiler geliştirerek köşe yazıları yazmaya başlamış ve böylece Türkiye’de Alman basın hayatının yeniden canlanmasına zemin hazırlamıştır. Yazarımız, bu tarihten itibaren *Türkische Post* gazetesinin dönüm noktası olarak yayın hayatına katılım sürecinde Almanya Dışişlerinin rolüne, daha önce yayın hayatında bulunmuş ve Türk topraklarında yaşamış kişilerin olaylara nasıl müdahil olduklarından, gazetenin bünyesinde çalışanların maaşlarından, bütçesinden, yayın politikalarından ve ekonomik-siyasi katkılarından bahsederek konuyu tamamlamıştır.

Alkan, önceki bölümlerde gazetenin kuruluşunu ve Osmanlı ile olan kültürel etkileşimlerini inceledikten sonra, kitabın en uzun bölümü olan “*Türkische Post*’un Yapısı ve Editöryal Gelişmeleri” başlıklı kısmında gazetenin yapısını kapsamlı bir şekilde analiz etmeyi amaçlamıştır. Türkiye’de kurulan her şirketin Türk şirketi olarak kabul edilmesi nedeniyle, gazetenin editör kadrosunda Almanya’dan gelen yayın yönetmeni ve çalışanların yanı sıra Türk vatandaşlarından da önemli isimler yer almıştır. Bu isimler arasında, gazetenin kuruluşundan 1943 yılındaki ölümüne kadar görevde kalan Ahmet Muzaffer Toydemir, Toydemir’den sonra 1944’te Türkçülük-Turancılık davasından yargılanan Ali İhsan Sabis ve gazetenin son iki ayında görev alan Fevzi Önay gibi ordu kökenli şahsiyetler bulunmaktadır. Alkan, bu durumu, Birinci Dünya Savaşı’ndaki ittifakla ilişkilendirerek, bu kişilerin Türk-Alman eğitim misyonu çerçevesinde yetişmiş olmalarının büyük önem taşıdığını vurgular. Gazete bünyesinde yapılan birçok faaliyete katkılarının yanı sıra, bu kişilerin Almancaya hâkimiyetlerinin de gazetenin işleyişine önemli katkılarda bulunduğu altını çizer. Alkan, bu kişilerin gazete etrafındaki olaylar ve gelişmeler hakkında yaptıkları açıklamalara da yer verir. Yazar daha sonra, gazetenin yayım hayatı boyunca görev yapan ve Almanya’nın bölgeyi tanıyan, iki ülke arasındaki politik dengelerin farkında olan önemli editörlere dair kronolojik bilgiler sunar. Frans Frederik Schmidt-Dumont (1926-27 ve 1931-33), Friedrich von Homeyer (1927-31), Karl Heinz Mundhenke (1934-36) ve Eduard Schaefer (1936-44) gibi editörlerin yanında gazete bünyesinde Hugo Hermann, Gootfried Ganswind, Paul Dapping ve Josef Lazar gibi Türk-Alman ilişkilerini bilen insanları da bünyesinde bulundurduklarından bahseden

Alkan, bu kişilerin gazete içindeki maaş durumlarını, yaptıkları çalışmaları ve üstlendikleri görevleri detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Yazar, editörlerin mesleki kariyerlerinden de bahsederek birbirleriyle ve gazete çatısı altındaki bürokratik temaslarını detaylandırır. Ayrıca, yeni bir dünya savaşına doğru ilerleyen dönemde Almanya'nın durumu, gazetelerde nasıl yansıtıldığına dair önemli bir perspektif sunar. 1924-1933 yılları arasında Alman Dışişleri Bakanlığı'nın kontrolü altında olan Türkische Post, 1933 sonrasında ise Joseph Goebbels'in yönetimindeki Halkı Aydınlatma ve Propaganda Bakanlığının denetimine girerek bir Nazi propaganda aygıtına dönüşümünün, gazetenin politik söyleminin ve çizgisinin nasıl değiştiğini şirketin içerisindeki değişimi ele alarak inceler. Son olarak, Alkan, gazetenin bünyesinde gelişen yayınevlerini, gazetenin ekonomik durumunu, kar-zarar ilişkisini ve yapılan yatırımların gazete üzerindeki etkilerini detaylandırır. Ayrıca, gazetenin ülke içindeki kurumlarla ve dışarıdaki oluşumlarla olan ilişkilerini de ele alarak bu önemli bölümü tamamlar.

"Türkische Post'un Gözüyle Siyasi Gelişmeler" bölümünde, yazar, dönemin yeni rejimi olan Cumhuriyet Türkiye'sindeki değişim ve dönüşümü ele almakta, aynı zamanda Türk-Alman ilişkilerine dair gazetenin yayınladığı haber manşetleri ve köşe yazıları üzerinden gazetenin olaylara karşı tutumunu aydınlatmaktadır. Bölümün ilk alt başlığında Alkan gazetenin editörü Ahmet Muzaffer Toydemir'in yanı sıra, CHP'ye ideolojik katkıları bulunan Muhittin Birgen ve Ahmet Ağaoğlu'nun, Harf İnkılabı, Şapka Kanunu gibi toplumsal hayatı etkileyen reformlar ile Menemen Olayı gibi siyasi gelişmelere dair değerlendirmeleri yaptıkları gazete makaleleri üzerinden yapılmaya çalışan inkılaplar analiz de yer verilmiştir. Alkan, çalışmasının devamında, 1933-1939 yılları arasında Almanya'da yaşanan siyasi olaylara ve bu süreçte dünyanın yeni bir savaşa doğru sürüklendiği dönemdeki iç ve dış politika gelişmelerine odaklanmıştır. Bu kapsamda, Almanya'nın siyasi atmosferini şekillendiren önemli olaylara ve uluslararası arenada yarattığı etkiler üzerinde gazete kupürleri üzerinden ayrıntılı bir şekilde durmuştur. Çalışmasının son alt başlığında ise, İkinci Dünya Savaşı sırasında Türk-Alman ilişkilerine yer vererek, savaşın iki ülke arasındaki diplomatik, ekonomik ve siyasi bağlara nasıl yansıdığını analiz etmiş ve bölümünü bu değerlendirmelerle tamamlamıştır.

"Türkische Post Çalışanlarının Federal Almanya Dönemi'ndeki Kariyerleri" bölümünde, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Hitler/Nazi iktidarının sona ermesiyle birlikte gazete içerisindeki değişen siyasi ortamın yansımalarını vurgulamış ve bu süreçte meydana gelen dönüşümleri detaylı bir şekilde incelemiştir. Alkan, gazetenin kapanışına doğru ilerleyen tarihsel süreçte, gazetenin önemli isimlerinden Gerhard Hannig ve Eduard Schaefer'in bu dönemdeki ve sonrasındaki faaliyetlerine de yer vermiştir.

Eserin son bölümü "Türkische Post'dan Türkisch-Deutsche Post'a Geçiş" başlığı altında, gazetenin değişen kimliği ve Türk-Alman ilişkilerinin farklı boyutları genel bir

bakış açısıyla incelenmiştir. Alkan, bu geçiş sürecini özetleyerek ve kurulan yeni yapının Türk-Alman ilişkilerine etkilerini değerlendirerek kısa bir şekilde eserin sonunu getirmiştir.

Genel olarak bakıldığında eserin dili, hem sade hem de anlaşılır bir şekilde kurgulanmış olup, çeviri bir metin olmasına rağmen akıcılığını başarıyla korumuştur. Bu, okuyucunun metni rahatlıkla takip etmesini ve anlam bütünlüğüne kolayca ulaşmasını sağlamaktadır. Alkan, eserinde Alman arşivlerinden yararlanmanın yanı sıra, gazete çevresinde şekillenen hatıratlar gibi birincil kaynakları, ikincil kaynakları ve bazı internet sayfalarını da kullanmıştır. Dönemin toplumsal yapısını inceleyerek, gazete şirketinin içyapısındaki dönüşüm süreçlerini siyasi konjonktürle bağlantı kurarak ele almıştır. Ancak, çalışmanın en belirgin sınırlılığı, dönemin algısını iki devletin perspektifinden ele alarak tek merkezli bir bakış açısına sıkışmasıdır. Bu merkeziliğin etkileri, özellikle merkezin taşraya ideolojik ve idari anlamda nasıl yansıdığına dair derinlemesine bir incelemeye tabi tutulmamasına sebebiyet vermiştir. Bu durumun temel nedeni, eserin dayandığı Türkische Post'un habercilik anlayışıdır. Gazete, dönemin yapısı gereği resmi tarih yazımı çerçevesinde şekillenmiş ve Türk-Alman ilişkilerini bu doğrultuda ele almıştır. Bununla birlikte, eser mevcut literatüre önemli bir katkı sunsa da, özellikle alternatif kaynaklara daha fazla yer verilmemesi önemli bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Örneğin, yerel basının ve farklı toplumsal kesimlerin Türkische Post'a yaklaşımı gibi konuların ihmal edilmesi, dönemin medya algısını daha geniş bir perspektiften değerlendirme imkânını sınırlamaktadır. Ayrıca, eserin gazeteciliği ağırlıklı olarak siyasal bağlamda ele alması, dönemin kültürel ve sosyolojik dinamiklerine yeterince yer verilip verilmediği konusunda soru işaretleri yaratmaktadır.

Tüm bu sınırlılıklarına rağmen, Alkan'ın çalışması gazeteciliği sadece bir olgu olarak değil, siyasi, ekonomik ve toplumsal bağlamlarda da analiz ederek medya tarihine önemli ve özgün bir katkı sunmaktadır. Özellikle Türk-Alman ilişkilerinin dinamiklerini ve Almanya'nın Türkiye'ye bakışını anlamaya yönelik değerli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Ancak, konunun daha geniş bir çerçevede ele alınması ve farklı aktörlerin sesine de yer verilmesi, çalışmanın etkisini artıracılabilecek unsurlar arasında yer almaktadır.